

T.C.
MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**CUMHURİYET TÜRKİYESİ DEĞERLER EĞİTİMİNDE KAPİTALİST RUH
(1923-1950)**

DOKTORA TEZİ

Serhat KUMBALI

DANIŞMAN
Prof. Dr. Mehmet TEMEL

2023 - Muğla

T.C.
MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**CUMHURİYET TÜRKİYESİ DEĞERLER EĞİTİMİNDE KAPİTALİST RUH
(1923-1950)**

DOKTORA TEZİ

Serhat KUMBALI

DANIŞMAN
Prof. Dr. Mehmet TEMEL

2023 - Muğla

T.C.
MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**CUMHURİYET TÜRKİYESİ DEĞERLER EĞİTİMİNDE KAPİTALİST RUH
(1923-1950)**

Serhat KUMBALI
16412600001

Sosyal Bilimler Enstitüsünce
Doktora
Diploması Verilmesi İçin Kabul Edilen Tez

Tezin Sözlü Savunma Tarihi: 12.05.2023
Tezin Enstitüye Verildiği Tarih:

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mehmet TEMEL
Jüri Üyesi: Prof. Dr. Melek ÇOLAK
Jüri Üyesi: Prof. Dr. Zafer DURDU
Jüri Üyesi: Prof. Dr. Dilşen İNCE ERDOĞAN
Jüri Üyesi: Doç. Dr. Ahmet TOKSOY

Enstitü Müdürü: Prof. Dr. Hatice Hicret ÖZKOÇ

2023 - Muğla

TUTANAK

Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün 07/04/2023 tarih ve 1094 sayılı Yönetim Kurulu kararı ile tez jürisi olarak atandığımız, Tarih Anabilim Dalı **Doktora Programı** öğrencisi Serhat KUMBALI'nın "Cumhuriyet Türkiye'si Değerler Eğitiminde Kapitalist Ruh (1923-1950)" adlı tezi incelemiş ve aday 12/05/2023 tarihinde saat 14:00'da tez savunma sınavına alınmıştır.

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 38. maddesi doğrultusunda yapılan tez savunma sınavı sonucunda tezin **kabul** edilmesine oybirliği ile karar verilmiştir.

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Mehmet TEMEL

Üye
Prof. Dr. Melek ÇOLAK

Üye
Prof. Dr. Zafer DURDU

Üye
Prof. Dr. Dilşen İNCE ERDOĞAN

Üye
Doç. Dr. Ahmet TOKSOY

YEMİN

Doktora tezi olarak sunduğum ‘‘Cumhuriyet Türkiyesi Değerler Eğitiminde Kapitalist Ruh (1923-1950)’’ adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça’da gösterilenlerden olduğuunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğuunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

12/05/2023
Serhat KUMBALI

CUMHURİYET TÜRKİYESİ DEĞERLER EĞİTİMİNDE KAPİTALİST RUH (1923-1950)

ÖZET

Batı'nın iktisadî gelişmişliğini Batı toplumunun kazanç hırsına yatkınlığı üzerinden açıklayan çalışmalar iktisat literatürünün yabancıdır. Fakat bu çalışmalar gelişmemiş ülkelerde neden kazanç hırsının görüldüğünü açıklayamazlar. Bu noktada Weber'in kazanç hırsının iktisadi kalkınmanın destekleyicisi değil, engelleyicisi olduğunu öne süren *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* adlı çalışması önem kazanmaktadır. Çalışma Batı'nın iktisadi gelişmişliğine alternatif bir açıklama getirmektedir.

Bu çalışmada eğitim tarihimizin bir bölümü Türkiye'nin iktisadi kalkınmasına katkısı açısından ele alınmıştır. 1923-1950 arasında yayımlanmış yurt bilgisi ile din ders kitapları çalışmanın ana kaynaklarını oluşturmaktadır. Kitapların tespitinde iki yöntem kullanılmıştır. Ders kitaplarında genellikle bakanlık tarafından okullarda okutulmak üzere kabul edildiğini belirten açıklamalar yer almaktadır. Bunun haricinde Talim ve Terbiye Kurulu kararları okullarda okutulmak üzere uygun görülen kitaplarının tespitinde yönlendirici olmuştur. Ders kitaplarının haricinde okul müfredat programları, eğitim kongreleri ve Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yayımlanmış çeşitli eserler diğer başvuru kaynaklarını oluşturmuştur. Çalışmada bu kaynaklardan elde edilen veriler ile Türk çocuğunun iktisat ahlakı kurgulanmıştır. Değerler eğitiminden ortaya çıkan kurgusal Türk çocuğunun iktisat ahlakı, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* ile karşılaştırılmış, bahsedilen dönemin değerler eğitiminin iktisadi kalkınmaya olası engel ve katkıları tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Cumhuriyeti eğitim tarihi, yurt bilgisi dersleri, din eğitimi, kapitalizm, Max Weber.

SPIRIT OF CAPITALISM IN VALUES EDUCATION OF REPUBLIC OF TURKEY (1923-1950)

ABSTRACT

Studies that explain the economic development of the West through the tendency of Western society to greed for profit are well known in economics literature. However, these studies cannot explain why greed for profit is seen in underdeveloped countries. At this point, Weber's work called *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, which argues that the greed for profit is not a supporter of economic development, but a hindrance, becomes important. The study provides an alternative explanation for the economic development of the West.

In this study, a part of our education history is discussed in terms of its contribution to Turkey's economic development. The textbooks on civics and religion published between 1923 and 1950 constitute the main sources of the study. Two methods were used to determine the books. Textbooks usually contain explanations stating that they are accepted by the ministry to be taught in schools. Apart from this, the decisions of the Board of Education were guiding in the determination of the books deemed appropriate to be taught in schools. Apart from textbooks, school curricula, education congresses and various works published by the Ministry of National Education constitute other reference sources. In the study, the economic ethics of the Turkish child was fictionalized with the data obtained from these sources. The economic ethics of the fictional Turkish child who emerged from the values education was compared with the Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism, and the possible obstacles and contributions of the values education of the mentioned period to economic development were discussed.

Keywords: Educational history of the Republic of Türkiye, civics, religious education, capitalism, Max Weber.

ÖN SÖZ

Bu çalışmada, iktisadi gelişmedeki rolü nedeniyle zorunlu olarak değerler eğitiminin kapitalizme ne kadar yatkın olduğu konusu ele alınmakta, hata ve eksiklikler değerler eğitiminin kapitalist görüşe yatkın olmamasında aranmaktadır. Kapitalizmi bir sömürü sistemi olarak ele alanlar burada eksiklik olarak sunulani eleştireceklerdir. Fakat bu kesim dahi bu çalışmada en azından bir ahlak sorununun da ele alınmış olduğunu görecektir. Çünkü burada söz konusu olan, para birikiminin yanında, yalnızca kapitalizme özgü olmayan iş sorumluluğudur. Türkiye’de çevresi ile asgari düzeyde iş ilişkisine giren birinin, iş sorumluluğunda genel toplumsal bir sorun olduğunu gözlemlemesi zor değildir. Dolayısıyla iş sorumluluğu eksikliğinin, varsa yakın dönem eğitim tarihimizdeki nedenlerini tespit etmek bundan sonra atılacak adımları yönlendirmesi açısından önem kazanmaktadır.

Çalışma sürecinde her zaman yapıcı olan, disiplin aşılayan ve tezin son şeklini almasını sağlayan danışman hocam Prof. Dr. Mehmet Temel’e teşekkürlerimi sunarım. Tez izleme komitelerindeki katkıları ile çalışmada emeği geçen Prof. Dr. Melek Çolak ve Prof. Dr. Zafer Durdu hocalarıma ayrıca teşekkür ederim. Bir özel teşekkürü ortaokul yıllarımdan beri hep yanımda olan, bana her zaman destek olan Ayşen Akçura Tonga öğretmenime sunmak isterim. Onun bu tezdeki manevi katkısı çok büyüktür.

Katkıları ile çalışmanın yükünü hafifleten oda arkadaşım Arş. Gör. Dr. İbrahim Yetiş’e, konuyu her daim tartışma imkânı bulduğumuz oda arkadaşım Arş. Gör. Dr. Tevfik Orkun Develi’ye ve beni cesaretlendiren arkadaşlarım Dr. Öğr. Üyesi Alican Doğan ve Dr. Öğr. Üyesi Cüneyt Güneş’e teşekkürler. Sevgili eşim Dr. Öğr. Üyesi Hatice Çoban Kumbalı’ya çalışma süresince gösterdiği sabır ve desteği için minnettarım.

Çalışmaya "2211-E Yurt İçi Doğrudan Doktora Burs Programı" ile destek olan Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu'na teşekkürü bir borç bilirim.

Serhat KUMBALI

04/04/2023

MUĞLA

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	I
İÇİNDEKİLER	II
KISALTMALAR	V
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KAPİTALİZMİN RUHU

1.1. MAX WEBER	9
1.2. BATININ İKTİSADÎ ÜSTÜNLÜĞÜ: SANAYİ DEVRİMİ VE KAPİTALİZM	16
1.3. MODERN KAPİTALİZM	21
1.3.1. Werner Sombart ve Kapitalizmin Ruhu	23
1.3.2. Max Weber ve Kapitalizmin Ruhu	28
1.3.2.1. Bir Şeyin Rasyonelleşmesi	30
1.3.2.2. Rasyonel Kapitalizm	33
1.3.2.3. Modern Çalışma Ahlakı	36
1.3.2.4. Benjamin Franklin ve Kapitalizmin Ruhu	38
1.3.3. Sabri F. Ülgener ve Şarklının Ruhu	42

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRK ÇOCUĞUNUN İKTİSAT AHLAKI

2.1. CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA İLK VE ORTAOKULLARIN İKTİSADÎ MİSYONU	52
2.2. KÜÇÜK BURJUVALAR	55
2.3. İKTİSAT AHLAKI SÖZLEŞMESİ OLARAK MİSAK-I İKTİSADÎ	61
2.4. İKTİSAT AHLAKI SÖZLEŞMESİNDEN TÜRK ÇOCUĞU'NUN ÇALIŞMA AHLAKINA	65
2.4.1. Çalışmanın Yüceltilmesi	65

2.4.2. Çalışma İdeali ve Merhametin Sınırları	72
2.4.3. Çalışma İdeali ve Kibir	76
2.4.4. Çalışma Hayatında Güven ve Dürüstlük.....	77
2.4.5. Çalışma Hayatında Hesap ve Kitap Adamı Türk Çocuğu	78
2.4.6. Tasarruflu ve Tutumlu Olmak	81
2.4.7. Eğlence, Zevk, Sefa ve Zaman Kontrolü	85
2.4.8. Gösteriş ve Lüks Tüketimden Kaçınmak.....	91
2.5. TÜRK ÇOCUĞUNUN İKTİSAT AHLAKININ POTANSİYELİ	92
2.5.1. Eşyaların Sayılarla Kodlanması.....	93
2.5.2. Özdisiplin.....	96
2.5.3. Benjamin Franklin ve Türk Çocuğu	103
2.5.4. Ticarî Zekâ Mı? Modern Çalışma Ahlakı Mı?	105

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

PROTESTAN AHLAKI VE DİN DERSLERİNDE İKTİSAT AHLAKI

3.1. ÇİLECİLİK	121
3.2. MÜSLÜMAN TÜRK ÇOCUĞUNUN NEFİS TERBİYESİ VE ÇALIŞMANIN DİNSEL DEĞERİ.....	124
3.3. GELENEKSEL YARDIMSEVERLİK FORMLARININ YIKILIŞI VE MÜSLÜMAN TÜRK ÇOCUĞUNUN AHLAKI	129
3.4. ÇİLECİLİK, SERVET VE MÜSLÜMAN TÜRK ÇOCUĞUNUN AHLAKI ..	132
3.5. GÜVEN, ZAMAN VE MÜSLÜMAN TÜRK ÇOCUĞUNUN AHLAKI	136
3.6. MÜSLÜMAN TÜRK ÇOCUĞUNUN DÜNYEVÎ ÖDÜLLERİ.....	139
3.7. WEBER VE ÜLGENER: İSLAM'DA ÇİLECİLİK VE ÇALIŞMA HAYATI.	141
3.8. DİNİ HÜKÜMLERİN NÖTRLEŞMESİ.....	147
3.8.1. Din Ders Kitaplarında Kadercilik	147
3.8.2. Tövbe	150
3.8.2.1. Bağışlamanın Seküler ve Dini Alandaki Sonuçları	150
3.8.2.2. Max Weber ve Dinin Bağışlama Aparatları.....	156
3.8.2.3. Sabri F. Ülgener ve Dinin Bağışlama Aparatları	159

3.8.2.4. Din Ders Kitaplarında Tövbe.....	161
3.9. İKTİSADÎ VAZİFELER, İKTİSADÎ RASYONALİTE VE DİN EĞİTİMİNİN ÖNEMİ	165
SONUÇ	169
KAYNAKÇA.....	174
EK 1: İNCELENEN DERS KİTAPLARI LİSTESİ.....	202
EK 2: İNCELENEN MÜFREDAT PROGRAMLARI LİSTESİ	205

KISALTMALAR

a.g.e.: Adı geçen eser.

a.g.m.: Adı geçen makale.

AB: Avrupa Birliği.

Bkz.: Bakınız.

CEE: Orta ve Doğu Avrupa (İngilizce: Central and Eastern European).

ev.: Çeviren.

Der.: Derleyen.

Ed.: Editör.

Edt.: Editör (İngilizce).

Haz.: Hazırlayan.

T.T.K.: Talim ve Terbiye Kurulu.

Trans.: Çeviren (İngilizce).

vd.: Ve diğerleri.

Yay. Haz.: Yayına hazırlayan.

GİRİŞ

Batı ülkelerinin günümüzdeki konumlarını kapitalizme borçlu olduğu gerçeği ile kapitalizmin kâr maksimizasyonuna dayanan bir yapı olduğu göz önünde bulundurulduğunda, kazanç hırsı iktisadî gelişmişliğin temel kavramlarından biri gibi görünmektedir. Bu noktada Türkiye'nin iktisadi geri kalmışlığını tarihsel olarak Türk toplumunun kazanç hırsına yatkınlığı çerçevesinde ele alarak değerlendiren çalışmalar literatürün yabancısı değildir. Bu çalışmalardan en bilineninin İsmail Cem tarafından kaleme alınan *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi* olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Eser, kazanç tutkusunun Türkiye'nin mirasçısı olduğu Osmanlı Devleti'nde ne devlet ne de halk düzeyinde destek gördüğünü belirtmektedir. Niketim devlet teşkilatı sahip olduğu kurumlar ile toplumsal düzeni önceleyerek çalışma dünyasında rekabet ortamı, ferdiyetçilik ve maddiyatçılığa izin vermezken, tasavvuf ve gelenekler de kişiyi maddî kazanç tutkusundan kesinlikle uzak durmaya yöneltmiştir. Mevlana'dan Yunus Emre ve Hacı Bayram Veli'ye kadar tüm mutasavvıf ve İslam düşünürleri insanı maddî tutkulardan arınmaya zorlamışlardır.¹ Fakat zengin Batı'nın “temeli maddî çıkara, maddî değerlerin önceliğine dayanmaktadır. Bu düzende amaç daha çok kazanmaktır; düzenin uyguladığı toplumların itici gücü, kazanma hırsıdır.”² Fakat “bizde ise ne böyle bir ortam, ne de bu alışkanlık vardır. Bilakis, toplumumuzun temelleri tam karşıt yöndeki bir dünya görüşünün üzerinde kurulmuştur; kanaatkârlığa, toplu güvenliğe, manevi değerlere dayanmaktadır.”³ Bu tarihsel perspektif Türkiye'nin iktisadî olarak neden geri kaldığına ışık tutmaktadır.

Diğer taraftan Sabri F. Ülgener, bir dönemin iktisadî zihniyetini tespit ederken istifade edilen ahlak kaynaklarının dikkatli kullanılması gerektiğine vurgu yapmaktadır. Nitekim ahlak kitaplarında yer alan öğütlerin o cemiyette fiilen yaşanmakta olan zihniyeti aksettirmekten ziyade, gerçekleşmesi istenilen hareket tarzını gösterdiğine dikkat çeker.⁴

¹ İsmail Cem, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, Cem Yayınevi, İstanbul 1970, s.89-97.

² Cem, *a.g.e.*, s.249.

³ Cem, *a.g.e.*, s.257.

⁴ Sabri F. Ülgener, “İktisadî Hayatta Zihniyetin Rolü ve Tezâhürleri”, *Makaleler*, Yay. Haz.: Ahmed Güner Sayar, Derin Yayınları, İstanbul 2006, s.44.

Bu tarz bir okuma gerçekleştirildiğinde bir lokma ve bir hırka ile yetinen insan tipolojisi bir gerçek değil arzulan bir ideal olarak karşımıza çıkar.⁵

Ülgener'e göre, öncelikle, Doğulu Orta Çağ ahlakçılarının kazanç hırsını ahlaken yerdiğini görmek mümkündür. Gazzali, örneğin, "... saadetin sebeplerini mal çokluğunda görüp kazanma ve biriktirme uğruna ömürlerini tüketen ticaret erbabından acınarak bahsediyordu."⁶ Lonca ahlakının esnaf terbiyesi de aynı doğrultuda uyarılar içermektedir: "Hırs kapısın bağlaya kanaat ve rıza kapısın aç tokluk ve lezzet kapısın bağlaya açlık ve riyâzet kapısın aç halktan yana kapısın bağlaya haktan yana aç."⁷ Bu ve benzeri ahlakçı tenkit ve tembihlere rastlamakla birlikte, Ülgener'e göre, Orta Çağ insanı hiçbir zaman romantiklerin resmetmek istedikleri ihtirassız ve ihtiyaçsız bir insan değildir.⁸ Başka bir deyiş ile, güdülen iddia ile yaşanan zihniyet birbirini tutmamaktadır.⁹ Nitekim, dönemin ahlakçılarının görmek istediği huzur ve sükuna rağmen, gerçek hayat hiçbir zaman kazanç ihtirasının sebep olduğu huzursuzluktan uzak kalamamıştır.¹⁰ Kazanç hırsı ve açgözlülük kendini kâh define kazıcılığı, kâh inci avcılığında göstermiştir. Henüz 13. yüzyılda Mevlâna kazanç hevesinin yol açtığı boşalmaları anlatmaktadır:

"Dünya sevdasına kapılanlardan her biri aşağılık (denî) bir hayale uymuş, kimi hazine ve define merakıyla bucak kazıcı ve define arayıcı olmuş... kimi yine bir hayal peşinde şişinerek dağ başlarında madencilğe koyulmuş, o işten nice kâr ve hüneler edinmiş, bir başkası sa'y ve cehd ile inci avcılığı için enginlere açılmış, bir başkası çile çıkarmak için kilise hücrelerine çekilmiş, başkası gözünü hırs bürüyüp çiftlikler edinmiş."¹¹

Diğer yandan, yaşadığı dönemi resmeden Osmanlı şairi Nâbî, toplumun gönlündeki para hırsı ateşini söndürmek için, nakdin gökten kar gibi yağması lazım geleceğini anlatmıştır.¹² Osmanlı'da lonca esnafı dahi, tüm tembih ve telkinlere rağmen, tok gözlü kalmamış, bu zümrelerdeki kazanç hırsı, sebep olduğu taşkınlıklara yansımıştır:

⁵ Ömer Lütfi Barkan, "Prof. Dr. Sabri F. Ülgener: İktisadî İnhitat Tarihimizin Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri. (Başlangıçtan 18. Asır Sonlarına Kadar Fikir ve San'at Tarihi Boyunca Akislerle Umumî Bir Tahlil Denemesi). İstanbul 1951. 212 Sahife, İktisat Fakültesi Neşriyatından, No. 55.", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 12, Sayı: 3-4, 1951, s.167.

⁶ Sabri F. Ülgener, *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, Derin Yayınları, İstanbul 2006, s.93.

⁷ Ülgener, *a.g.e.*, s.97.

⁸ Ülgener, *a.g.e.*, s.125.

⁹ Ülgener, *a.g.e.*, s.120.

¹⁰ Ülgener, *a.g.e.*, s.144.

¹¹ Ülgener, *a.g.e.*, s.145.

¹² Ülgener, *a.g.e.*, s.160-161.

“Ezcümle, narhı yükseltmek için eldeki malı hemen sürmeyip istif etmek; sürüm ve satış mahalli lonca mevzuatı ile sıkı sıkı tahdit edilmişken, onun dışında daha kârlı satış imkanları aramak; daha kötüsü ve kirlisi, eksik tartmak, hileli satmak!”¹³

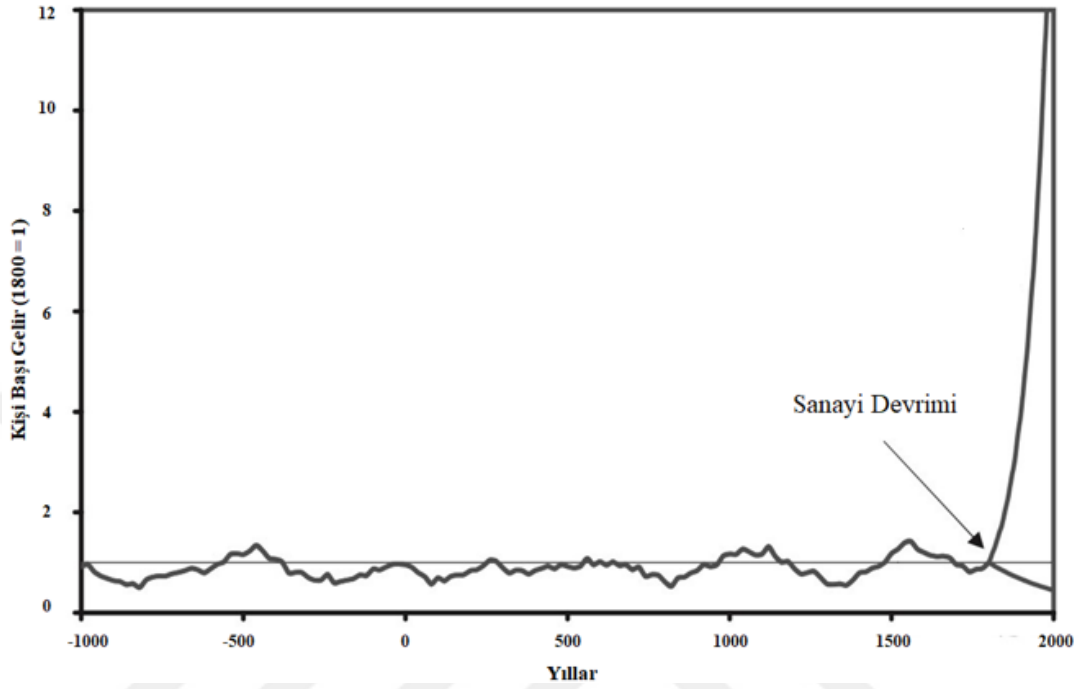
Dolayısıyla, İsmail Cem’in mutasavvıfların ahlakî öğütlerinden de destek alarak yer verdiği tespitler, Ülgener açısından değerlendirildiğinde, kazanç hırsına dair bir gerçek değil beklenti gibi görünmektedir. Aynı kazanç hırsını İsmet İnönü’nün “elinden gelse teneffüs ettiğimiz havayı ticaret metayı yapmaya yeltenen gözü doymaz vurguncu tüccar” olarak sitem ettiği Cumhuriyet insanında da bulmak mümkündür.¹⁴

Sanayi girişimlerinin iktisadî büyümedeki etkisi gözönüne alındığında, Türkiye’de kazanç hırsının eksikliğinin değil varlığının gerikalmışlıkla ilişkili olduğu görülür. Nitekim sanayileşme dünya ekonomi tarihi içinde daha önce rastlanılmamış bir ekonomik trendi başlatmıştır. Dünya, kalıcı iktisadî büyüme olgusuyla Sanayi Devrimi ile tanışmıştır. Devrim öncesi uzun tarihsel dönemde dünya çapında kişi başına düşen gelir inişli ve çıkışlı bir görünüm sergilemiştir; fakat hiçbir zaman sürekli bir büyüme eğilimi içerisinde olmamıştır. Ne zaman ki 18. yüzyılda başladığı kabul edilen Sanayi Devrimi ile endüstrileşme dönemi başlamış, o zaman dünya çapında kişi başı gelir, dolayısıyla dünya ekonomisi, devamlı bir büyüme içine girmiştir.¹⁵ Aşağıdaki grafik dünya ekonomisinin bu tarihsel serüvenini göstermektedir.

¹³ Ülgener, *a.g.e.*, s.146-147.

¹⁴ Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s.312.

¹⁵ Gregory Clark, *A Farewell to Alms: A Brief Economic History of the World*, Princeton University Press, Princeton 2007, s.1-2.; Gregory Clark, “The Industrial Revolution”, *Handbook of Economic Growth*, Volume: 2, 2014, s.217.

Grafik 1 – Yıllara Göre Dünyanın Kişi Başı Gelir Seviyesi¹⁶

Doğru bir yaklaşımla Osmanlı'dan Cumhuriyet'e politika yapımcılar iktisadî büyümeyi sanayileşme ile eşanlamli tutmuşlardır.¹⁷ Boratav'ın belirttiği gibi hem İttihatçılar'ın hem Kemalistler'in öngörülleri, korumacı politikalar ile devletin bireyleri zenginleştirmesi ve oluşacak burjuvazinin sanayileşmeyi gerçekleştirmesidir.¹⁸ Bunun için birikimi kolaylaştıracak birçok kapitalist düzenlemelere gidilmiştir. İttihatçılar işçi hareketleri karşısında çıkardıkları Tatil-i Eşgal Kanunu ile ortaya çıkan sorunları sermaye lehine kısıtlamalarla çözmeye çalışmışlardır. Teşvik-i Sanayi Kanunu ile yerli sermayenin sanayi yatırımlarına destek olmayı amaçlamışlardır.¹⁹ Bu dönemde millî iktisat olarak isimlendirilen Müslüman-Türk burjuvazisi yaratma politikasının gerçekleşmesi için sermaye birikimini hızlandıran spekülâtif kazançlara göz yumulmuştur.²⁰ Özellikle savaş dönemi iktisat koşullarında bir yandan karaborsa ile mücadele eder gibi görünülse de

¹⁶ Clark, *a.g.e.*, s.2.

¹⁷ Yakup Kepenek, Nurhan Yentürk, *Türkiye Ekonomisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2001, s.62.

¹⁸ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, İmge Kitabevi, Ankara 2005, s.61.

¹⁹ Boratav, *a.g.e.*, s.30-31.

²⁰ Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat: 1908-1918*, Doğan Kitap, İstanbul Aralık 2012, s.174.

belirlenen grupların elinde spekülâtif kazançlardan nemalanan ilkel bir sermaye birikimine izin verilmiştir.²¹

17 Şubat 1923 tarihinde toplanan İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlar millî burjuvaziyi yaratma çabasının Kemalist varisler tarafından da sürdürüleceğini göstermektedir.²² Nitekim Kepenek ve Yentürk'ün de belirttiği gibi "İktisat Kongresi'nde özel girişimciliğin canlandırılması ve bunun için, kredi olanaklarının ve eğitim, ulaştırma, haberleşme gibi altyapı ve teknik hizmetlerin hükümetçe sağlanması; gerekli yasal düzenlemelerin yapılması öngörülüyordu."²³ 1920'lerin sonuna kadar buradaki program uygulanmıştır. 1925 yılında Sanayi ve Maadin Bankası kurulmuştur. Kuruluş kanununa göre önceden Osmanlı Devleti'ne ait olan dört sanayi işletmesi Sanayi ve Maadin Bankası'na devredilecek, ancak kendisi bir sanayi işletmesi kuramayacak, devraldığı tesisleri de uygun şartlarda özel sektöre aktaracaktır. Banka, ayrıca, özel sanayi ve maden işletmelerini kredi ve iştiraklerle destekleyecektir.²⁴ Dönemin öne çıkan bir başka gelişmesi 1913 yılında aynı adla çıkarılan yasanın kapsamının genişletilmesine yönelik olarak 1927 tarihli Sanayi Teşvik Yasası'nın kabul edilmesi olmuştur. Yasanın öne çıkan özendirme teşviklerine göre uygun görülen girişimlere 10 hektara kadar karşılıksız arazi verilecek, kazanç ve gümrük vergileri ile harçlardan muaf tutulacak, haberleşme bağlantıları hükümetçe karşılıksız sağlanacak, tesislerin kuruluşunda ülke dışından sağlanan araç ve gereçler devletin elindeki demir ve denizyollarında yüzde 30 indirimli olarak taşınacak, bir kısım kamusal tekel maddeleri bu kuruluşlara indirimli olarak satılacaktır.²⁵ Devlet, 30'lu yıllara kadar, genel olarak tekelleri imtiyazlı şirketlere dağıtarak, devlet ihaleleri yoluyla ve kapsamlı teşvik tedbirleriyle özel sermaye birikimini desteklemiştir.²⁶ Fakat tüm bu teşvik ve desteklere rağmen 1920'lerin sonuna gelindiğinde ticaret burjuvazisinin oluşumundan öteye geçilememiş, sanayileşmede arzu edilen seviyeler yakalanamamıştır.²⁷ Bunun nedeni sanayi yatırımının uzun soluklu

²¹ Boratav, *a.g.e.*, s.29.

²² Cem, *a.g.e.*, s.211.

²³ Kepenek, Yentürk, *a.g.e.*, s.34.

²⁴ Boratav, *a.g.e.*, s.47.

²⁵ Kepenek, Yentürk, *a.g.e.*, s.44-45.

²⁶ Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, İmge Kitabevi, Ankara Şubat 2006, s.26.

²⁷ Boratav, *Türkiye İktisat...*, s.62.

değerlendirmeleri gerektirmesi ve diğer sektörlerin –ve ticaretin, kısa dönem kâr potansiyellerinin daha yüksek olmasıdır. Cumhuriyetin ilk yıllarındaki iktisadi performansı Kepenek ve Yentürk şöyle değerlendirmektedir:

“Ticaret, bankacılık ve benzeri alanlarda elde edilen kârların ya da tarımsal ürün fazlasının sanayi üretime dönüştürülememesi başlıca sorun niteliğindeydi. Kısa dönem kârlarının yüksekliği ya da bir an önce kâr beklentisi, uzun dönemli değerlendirmeleri gerektiren sanayiye yatırım yapılmasına olanak vermezdi. Daha doğrusu özel girişimcilik yoluyla sanayileşme olanağı çok sınırlıydı.”²⁸

Millî iktisat politikası bir zenginler grubu yaratmıştır. Fakat ortaya çıkan zenginler kâra çabuk ulaşma hevesi yüzünden tüm özendirme ve desteklere rağmen sanayi ve genel olarak üretim dışı alanlara yönelmeyi tercih etmiştir. Örneğin, milletvekili ve iş adamlarının 1925 yılında kurduğu Şeker Şirketi kendi üretimini düşük tutarak, ithal ettiği şekerleri astronomik fiyatlara satmıştır.²⁹ Bu şekilde “üretimini kısan şeker fabrikaları... zarar etmiş ve devletin yüksek teşvik ve himayesi ile girişilen sanayileşme hareketi, devlete en yakın eller tarafından baltalanmıştır.”³⁰ Buradaki girişimci tercihleri nedeniyledir ki devlet henüz 1920’li yılların sonunda yaratılan burjuva ile sanayileşmenin gerçekleşmeyeceğini anlamış ve diğer nedenler ile birlikte devletçilik politikasını uygulamaya koymuş, sanayi alanında bizzat girişimci olmuştur.³¹ Kepenek ve Yentürk’ün de belirttiği gibi “özel kesime öncelik veren 1920’lerin sanayileşme politikası, 1930’lara gelindiğinde, bırakınız sanayi üretimine derinlik kazandırmayı bir yana, en temel sanayi tüketim mallarının yerli üretimini bile sağlayamamıştır.”³² Savaş yıllarına gelindiğinde de durum pek farklı değildir. Bu dönemde kredi genişlemesine gidilmiştir. Fakat “kredi

²⁸ Kepenek, Yentürk, *a.g.e.*, s.61.

²⁹ Cem, *a.g.e.*, s.221.

³⁰ Doğan Avcıoğlu, *Türkiye’nin Düzeni: Dün-Bugün-Yarın*, Birinci Kitap, Tekin Yayınevi, İstanbul 1976, s.386.

³¹ Kepenek, Yentürk, *a.g.e.*, s.61. “İlk sanayileşme dönemi” ancak devlet işletmeciliği ile başlamış ve 1950 yılına gelinceye kadar sanayi alanında oluşan sermaye birikimi devlet eliyle elde edilmiştir. Boratav, *a.g.e.*, s.59; Ahmed Güner Sayar, “1923’ten 2000’e Cumhuriyet Dönemi Türk Ekonomisi”, *Osmanlı’dan 21. Yüzyıla Ekonomik, Kültürel ve Devlet Felsefesine Ait Değişmeler*, Ötüken, İstanbul 2003, s.239.

³² Kepenek, Yentürk, *a.g.e.*, s.61. Taner Timur da 1940’lı yıllara gelindiğinde Türk ekonomisinde geniş bir prekapitalist sektör ile ticarî niteliği ağır basan kapitalist bir sektörün yanyana bulunduğunu, sanayi burjuvazisinin ise gelişmediğini belirtir. Taner Timur, *Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s.76.

genişlemesinin vurgulanması gereken yönü, artan kredilerin üretim için değil, taşınmaz mal alım satımı, ticaret gibi kısa sürede kâr getiren alanlarda kullanılmasıdır.”³³

Kâra çabuk ulaşma arzusu şeklindeki kazanç hırsı, yalnız Türk girişimcilerde değil, Orta ve Doğu Avrupa (CEE) ülkelerinde³⁴ de benzer bir şekilde sektör tercihlerini şekillendirmiştir. 2004 yılında Avrupa Birliği’ne tam üye olan CEE ülkelerinin üretim ve finans kapitalizmde ilerleme kaydedip kaydetmediğini araştıran bir çalışma bu konuya değinmektedir. Makroekonomik veriler AB üyeliği öncesi bu ülkelerde ciddi bir ticaret kapitalizminin varlığına fakat üretim ve finans kapitalizminin eksikliğine işaret etmektedir. Bu ülkeler AB’ye girerek ticaretlerini artırma imkanı bulmuş ve ticaret kapitalizminde ilerleme kaydetmişlerdir.³⁵ Fakat geçen zaman içinde bu ülkelerdeki ticaret kapitalizminin üretim ve finans kapitalizmine evrildiğini destekler veri bulunmamaktadır. AB üyeliğinin getirdiği fırsatlar karşısında ilgili ülkelerin zenginleşme çabası ile ticaret kapitalizmini geliştirdikleri görülmektedir:

“Elde edilen sonuçlara göre, 2004 yılındaki üyelik anlaşması CEE ülkelerine artan bir ticaret imkânı tanımış ve CEE ülkeleri ticaret kapitalizmi ile zengin olma çabası içine girmişlerdir. Ancak üretim kapitalizmi ve finans kapitalizmi kültürünün, katılım öncesi döneme göre tüm sektörlerde kendini yeterince gösteremediği sonucuna varılmıştır. Özellikle sanayi ve hizmetler sektörü meta üretimi yapılan sektörlerdir ve bu sektörlerde katılım öncesi ile sonrası arasında büyük bir değişiklik görünmemektedir.”³⁶

Kâr hevesinin sanayi kapitalizmine verdiği tepki karşısında Max Weber’in çalışma hayatında kazanç hırsının rasyonel ve metodik girişimlere engel olduğuna dair iddiası anlam kazanmaktadır.³⁷ Weber, bencil çıkarlar ile yönlendirilen iktisadî yapıların burjuva-kapitalist gelişimi Batı standartlarına göre geri kalmış ülkelerin özelliği olduğundan bahseder.³⁸ Weber’in iktisat zihniyeti modeli kazanç hırsının kapitalizmin gelişiminden

³³ Kepenek, Yentürk, *a.g.e.*, s.65.

³⁴ Estonya, Slovakya, Slovenya, Letonya, Polonya, Litvanya, Çek Cumhuriyeti ve Macaristan.

³⁵ Bülent Doğru, “Orta ve Doğu Avrupa Ülkeleri AB’ye Girerek Üretim ve Finans Kapitalizminde İlerleme Kaydettiler Mi?” *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 4, 2013, s.607-608.

³⁶ Doğru, *a.g.m.*, s.623.

³⁷ Max Weber, *Religion of China*, Trans.-Edt.: Hans H. Gerth, The Free Press, New York 1968, s.244.

³⁸ Max Weber, *The Protestant Ethic and The Spirit of Capitalism*, Trans.: Talcott Parsons, Charles Scribner’s Sons, New York 1930. s.57.

çok engellenmesine katkı sunduğunu belirterek onun gelişimini açıklayan alternatif bir denklem önermektedir.

Bu çalışmanın amacı Türkiye'nin ilk yıllarında takip edilen iktisadî kültür politikasının olumlu ve olumsuz yönlerini ortaya koymaktır. Bu doğrultuda, öncelikle, Max Weber'in kapitalizmin ruhu ve Protestan ahlaki kavramları ile modern kapitalizm arasında kurduğu ilişki anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu ilişkiden elde edilen kavram seti ile Türkiye değerler eğitimi mercek altına alınmıştır. Burada 1923-1950 yılları arasında yayımlanmış olan yurt bilgisi ile din ders kitapları değerler eğitiminin ana kaynaklarını oluşturmaktadır. Kitapların tespitinde iki yöntem kullanılmıştır. Ders kitaplarında genellikle bakanlık tarafından okullarda okutulmak üzere kabul edildiğini belirten açıklamalar yer almaktadır. Bunun haricinde Talim ve Terbiye Kurulu kararları okullarda okutulmak üzere uygun görülen kitaplarının tespitinde yönlendirici olmuştur. Ders kitaplarının haricinde okul müfredat programları, eğitim kongreleri ve Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yayımlanmış çeşitli eserler diğer başvuru kaynaklarını oluşturmuştur. Çalışmada bu kaynaklardan elde edilen veriler ile kurgulanan Türk çocuğunun iktisat ahlaki profili Max Weber'in zihniyet modeli ile karşılaştırılmıştır. Ayrıca Osmanlı coğrafyasındaki iktisadi kültürünü ele alan Sabri F. Ülgener'in değerlendirmelerine çalışmada yer verilmiştir. Ülgener'in gözlemleri Cumhuriyet eğitiminin başladığı sırada toplumun sahip olduğu iktisadî zihniyet hakkında fikir vermektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAPİTALİZMİN RUHU

1.1. MAX WEBER

Max Weber, 21 Nisan 1864'te Erfurt'ta doğmuştur.³⁹ Ailesi, ülkenin endüstriyel tesisinde öncü, aydın ve üst tabaka bir soydan gelmektedir. Anne tarafının kökleri, 19. yüzyıl ortalarının en zengin Anglo-Alman ailelerinden Souchay ailesine dayanmaktadır. Göz kamaştıran servetlerini Manchester ve Londra'daki bankacılık ve pamuk ticareti ile elde etmişlerdir. Baba tarafı, Weber ailesi, özellikle Hamburg'daki ticaret ve nakliye firmaları ile bilinmektedir. *Weber & Schaer* firması hala ülkenin en önemli kauçuk şirketlerinden biri konumundadır.⁴⁰ Aile 1869 yılında Charlottenburg'a yerleşmiştir.⁴¹ Berlin'in görkemli kız kardeşi olarak anılan Charlottenburg dönemin yenilikçi ve varlıklı burjuvalarının merkezi konumundadır. Modern elektirik endüstrisinde Almanya'nın öncülerinden Werner von Siemens bu elit kesimin arasında yer almaktadır.⁴² Weber'in çocukluk yılları bu kentte geçmiştir.⁴³

Weber'in babası, baba Max Weber, Ulusal Liberal Parti üyesidir.⁴⁴ Weber ailesinin evi, babasının yoğun siyasi temposunda sık sık parti üyeleri tarafından ziyaret edilmiştir.⁴⁵ Partinin önde geleni ve aile dostları Friedrich Kapp, bu ziyaretlerinden birinde, Weber'e –henüz 11 yaşında iken, Benjamin Franklin'in otobiyografisini hediye etmiştir.⁴⁶ Kapp'a göre her Alman baba onun otobiyografisini çocuklarına bir ders kitabı olarak okutmalıdır.

³⁹ Marianne Weber, *Max Weber: A Biography*, Trans.-Edt.: Harry Zohn, Routledge, New York 2017, s.31

⁴⁰ Guenther Roth, “Max Weber: Family History, Economic Policy, Exchange Reform”, *International Journal of Politics, Culture and Society*, Volume: 15, Number: 3, Spring 2002, s.510; Guenther Roth, “Global Capitalism and Multi-Ethnicity: Max Weber Then and Now”, *The Cambridge Companion to Weber*, Edt.: Stephen Turner, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, s.119.

⁴¹ Weber, *Max Weber...*, s.33.

⁴² Dieter Hoffmann, “II: Through the Western Part of the City: Charlottenburg”, *The Physical Tourist*, Edt.: John S. Rigden, Roger H. Stuewer, Birkhäuser Verlag AG, Berlin 2009, s.91.

⁴³ Weber, *Max Weber...*, s.40.

⁴⁴ Weber babasının adını almıştır. Weber, *Max Weber...*, s.31; Fritz Ringer, *Max Weber: An Intellectual Biography*, The University of Chicago Press, Chicago 2004, s.1.

⁴⁵ Weber, *Max Weber...*, s.39.

⁴⁶ Guenther Roth, “The Young Max Weber: Anglo-American Religious Influences and Protestant Social Reform in Germany”, *International Journal of Politics, Culture and Society*, Volume: 10, Number: 4, 1997, s.659.

Çünkü Franklin, gençlere “özenli çalışmanın, görevi sadakatle yerine getirmenin ve istekle kamu hizmeti sunmanın” parlak bir örneğini oluşturmaktadır.⁴⁷ Weber, bir dönem, ailesinin deneyimlerinden yararlanmak ve iş dünyasına atılmak istemiştir. Bu amacını gerçekleştiremese de başarılı bir iş adamına her zaman sempati duymuştur.⁴⁸ 1882 yılında hukuk öğrencisi olarak Heidelberg Üniversitesi’ne kaydını yaptırmış, aynı zamanda ekonomi dersleri almıştır.⁴⁹ Akademik kariyerine ticaret hukuku ile başlayan Weber, 1892 yılında Roma ve ticaret hukuku üzerine Berlin Üniversitesi’nde ders vermeye başlamıştır. İki yıl sonra Freiburg Üniversitesi’ne ekonomi profesörü olarak atanmıştır.⁵⁰

Manevi dünyası açısından Weber hiçbir zaman dindar olmamış fakat dine ilgi duymuştur.⁵¹ Baba Max Weber, daha çok siyasi işler ile meşgul olurken, annesi Helene Fallenstein Weber, titiz dindar ve ahlaki yaşamı ile bilinmektedir.⁵² Bununla birlikte Weber’in teolojiye olan ilgisinin teyzesinin evinde kaldığı süre içerisinde arttığı bilinmektedir. Weber, bir dönem, askerlik görevi için geldiği Strasbourg’da teyzesinin evinde kalmıştır. Teyzesi Ida Baumgarten Kalvenist prensiplere bağlılığı ile bilinmektedir. Teyzesinin dinsel yaşamı ve karakterinden etkilenen Weber burada ilahiyat üzerine yoğunlaşmış, özellikle teyzesinin favori din adamı William Ellery Channing ile ilgili okumalar yapmıştır.⁵³

Toplumsal tezlerin, tez sahibinin toplumsal konumundan kaynaklandığı görüşü, bazen kolaycılığı körüklese de isabetli tahminleri beraberinde getirmektedir.⁵⁴ Aynı şekilde, Weber’in, sonradan ortaya koyduğu akademik eserleri ve ekonomi görüşleri ile

⁴⁷ Joachim Radkau, *Max Weber: A Biography*, Trans.: Patrick Camiller, Polity Press, Cambridge 2009, s.182; Guenther Roth, “Introduction”, *Weber's Protestant Ethic: Origins, Evidence, Contexts*, Edt.: Hartmut Lehmann, Guenther Roth, Cambridge University Press, New York 1995, s.17.

⁴⁸ Radkau, *a.g.e.*, s.9; Roth, “Max Weber...”, s.511.

⁴⁹ Ringer, *a.g.e.*, s.1.

⁵⁰ Roth, “Max Weber...”, s.511; Carl Diehl, “The Life and Work of Max Weber”, *The Quarterly Journal of Economics*, Volume: 38, Number: 1, November 1923, s.88.

⁵¹ Ringer, *a.g.e.*, s.1.

⁵² Ringer, *a.g.e.*, s.1; Weber, *Max Weber...*, s.34.

⁵³ Lewis A. Coser, *Masters of Sociological Thought: Ideas in Historical and Social Context*, Harcourt Brace Jovanovich, New York 1977, s.236-237.

⁵⁴ Tıpkı Thomas Malthus’un tarım toplumunu, sanayi kapitalizmi karşısında daha istikralı görmesinin onun “toprak soylusu” olmasından kaynaklanabileceği gibi... Bkz. Douglas Dowd, *Capitalism and Its Economics: A Critical History*, Pluto Press, London 2000, s.35-36.

aile geçmişi arasındaki bağlantı da kimi çalışmalara konu olmuştur. Karl-Sieberg Rehberg, onun *Ekonomi ve Toplum* eserinde ortaya koyduğu kavramların burjuva dünya görüşünden beslendiğini belirtmiştir.⁵⁵ Weber'in her iki ebeveyninin geçmişte Katolik zulmünden kaçan, ancak daha sonra başarılı girişimciler haline gelen bir Protestan soyundan geldiği göz önünde bulundurulduğunda, benzer bir ilişkilendirme onun *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* adlı eseri söz konusu olduğunda da yapılabilir.⁵⁶

Diğer yandan *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*'nun, iktisadi inceleme geleneği açısından Alman Tarihçi Okulu'nun izlerini taşıdığı bilinmektedir.⁵⁷ Alman Tarihçi Okulu, klasik iktisat okulunun kullandığı iktisadî kavram ve araçların eleştirisi olarak ortaya çıkmıştır. Öncesinde, iktisat teorisi, iktisadî analiz birimi olarak, tahmin edilemeyen davranışlarla donanmış homo sapiens yerine eylemleri stabil ve tahmin edilebilir homo economicus'u kabul etmek zorunda kalmıştır. Homo sapiens'in davranışlarındaki tutkular ve güdüler iktisadî değerlendirmelerde belirsizliklere neden olmaktadır. Homo economicus sürümü ile bu belirsizlikler ortadan kaldırılmıştır. Bu sürümde insanın yalnızca rasyonel bir şekilde çıkarını maksimize eden bir varlık olduğu kabul edilmiştir. Homo economicus ile özdeşleşen John Stuart Mill, insanı bu şekilde kabul etmekle, insan davranışlarının belirsizliğinden kaynaklanan iktisattaki muallaklıkların üstesinden gelinebileceğini önermiştir. Stuart'ın önerisi geniş bir çevrede karşılık bulmuştur. Bu doğrultuda, iktisadî analizde homo economicus ön kabulünden hareket edilmesi gerektiği çünkü ancak bu şekilde matematiksel hesaplamalar ile net ve bilimsel önermeler yapılabileceği belirtilmiştir.⁵⁸

⁵⁵ Roth, "Max Weber...", s.511-512.

⁵⁶ Coser'in ifadeleri ile: "Her iki ebeveyn de geçmişte Katolik zulmünden kaçan, ancak daha sonra başarılı girişimciler haline gelen bir Protestan soyundan geliyordu." Coser, *a.g.e.*, s.235.

⁵⁷ Stanley L. Engerman, "Max Weber as Economist and Economic Historian", *The Cambridge Companion to Weber*, Edt.: Stephen Turner, Cambridge University Press, Cambridge 2000, s.260-261.

⁵⁸ Aslında Mill, her ne kadar homo economicus'un yaratıcısı olarak anılsa da terim onun tarafından kullanılmamış, ona karşı yazılan eleştirel yazılarda ortaya çıkmıştır. Joseph Persky, "The Ethology of *Homo Economicus*", *Journal of Economic Perspectives*, Volume: 9, Number: 2, Spring 1995, s.222-223; Luiz Carlos Bresser-Pereira, "Two Methods and the Hard Core of Economics", *Journal of Post Keynesian Economics*, Volume: 31, Number: 3, Spring 2009, s.493-498, 509; William K. Tabb, *Reconstructing Political Economy: The Great Divide in Economic Thought*, Routledge, London, New York 2002, s.7.

Homo economicus'un bu şekilde, iktisattaki metot sorununa bir çözüm olarak ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Fakat diğer yandan, bu kurgusal insan ile iktisat biliminin matematikleştirildiği, toplumsal gerçeklik ile bağının zedelendiği ve analizlerin güçlenmek yerine güçsüzleştiği eleştirileri yapılmıştır. Homo economicus'un gerçek insanı temsil etmediği, dolayısıyla yanlış değerlendirmelere sebebiyet verdiği belirtilmiştir.⁵⁹ Alman Tarihçi Okulu homo economicus'un bu eksik yönlerini dile getirmiş ve ekol insanın üstü örtülmüş olan duygusal ve kültürel yönünü tekrar iktisadi analize kazandırmayı amaçlamıştır.⁶⁰ Karl Knies, örneğin, iktisadi süreçlerin anlaşılabilmesi için, ekonomi-din ilişkisinin de ele alınması gerektiğini belirtmiştir. Gustav Schmoller, etğin ekonomi biliminin bir parçası olduğunu söylemiştir.⁶¹

Joseph Schumpeter Alman Tarihçi Okulu'nun Eski Tarihçi Okul, Genç Tarihçi Okul ve En Genç Tarihçi Okul olmak üzere üç jenerasyondan meydana geldiğini, Weber'in son jenerasyonda yer aldığını belirtmektedir.⁶² Max Weber'in de Freiburg Üniversitesi'nde kendisini Alman Tarihçi Okulu'nun genç temsilcisi olarak tanıttığı bilinmektedir.⁶³ Weber iktisadî analizde yalnızca iktisadî fenomenlerin (economic phenomena) değil aynı zamanda iktisat ile alakalı fenomenlerin (economically relevant phenomena) de göz önünde bulundurulması gerektiğini belirtmektedir. İktisadî fenomenler direkt iktisadi amaçlar için oluşturulan ve kullanılan kurumları kapsamaktadır. Borsa ve bankalar bu gruba girmektedir. İktisat ile alakalı fenomenler ise, iktisadî olmayan, içinde iktisadî hedefleri barındırmayan fakat iktisadî sonuçları olan kurumlardır. Bir örnek ile şöyle açıklamaktadır: “Başka fenomenler de vardır, bizi ilgilendirmeyen veya en azından iktisadî önemine göre öncelikli olarak bizi

⁵⁹ Bresser-Pereira, *a.g.m.*, s.494; George O'Brien, *An Essay on the Economic Effects of the Reformation*, Ihs Press, Norfolk, VA 2003, s.10.

⁶⁰ O'Brien, *a.g.e.*, 133.

⁶¹ Richard Swedberg, *Max Weber and the Idea of Economic Sociology*, Princeton University Press, Princeton/New Jersey 2000, s.175.

⁶² Joseph A. Schumpeter, *History of Economic Analysis*, George Allen & Unwin LTD, London 1955, s.808-820.

⁶³ Max Weber, “The National State and Economic Policy”, Trans.: Ben Fowkes, *Reading Weber*, Edt.: Keith Tribe, Routledge, London, New York 1989, s.200.

ilgilendirmeyen, fakat yine de belirli koşullar altında, bu bağlamda önem kazanan, örneğin dinî olanlar, çünkü onların iktisadî açıdan ilgi çekici sonuçları vardır.”⁶⁴

Weber bu şekilde, insanın iktisadî alanda ortaya çıkan davranışlarının yalnızca saf iktisadî amaçlar tarafından değil aynı zamanda kültürel ve dinî amaçlar tarafından da belirlenebileceğini ileri sürmüştür. İkincisindeki iktisadî davranış, iktisadî olmayan bir amacın öngörülme sonucunu olarak ortaya çıkmaktadır. Weber, iktisadî analiz metodunu bu şekilde ortaya koyarken, Protestan ve Katolik ülkelerin geçmişlerinde ortaya koydukları ve onun döneminde devam eden farklı iktisadî performansları bu metodu uygulayacağı fırsatı vermiştir.

Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu’nun ilk kısmının yayımlanmasından 404 yıl önce, 1500’te, Avrupanın Katolik bölgeleri, sonradan Protestanlığı kabul edecek Katolik bölgelerden daha zengindir. İtalya, örneğin, 1500 yılında Avrupa’nın en zengin ülkesi konumundadır. Başka bir Katolik ülke Portekiz, 1488 yılında Ümit Burnu’nu geçip Hindistan’a giden deniz yolunu keşfeden ilk Avrupa ülkesi olmuş ve İslam coğrafyasının ticaret rotalarındaki üstünlüğünü yok etmiştir. 1500 yılında Brezilya’yı keşfeden Portekiz Atlantik köle ticaretinin lideri olmuştur. Portekiz’in sömürgecilik hareketini Katolik İspanya takip etmiş, 16. ve 17. yüzyıllar Avrupası’ndaki en güçlü ülke haline gelmiştir. Fakat bu öne çıkan Katolik ülkelerin hiçbiri iktisadî alandaki üstünlüklerini Protestan Reformu’ndan sonrasına taşıyamamışlardır.

Protestan Reformu, 1500’lerin başında, Martin Luther’in endüljans satışını eleştirmesi ve 1521 yılında aforoz edilmesiyle başlamıştır. Reform Almanya’da başlamış ve kısa sürede İsviçre, İskandinavya, Britanya ve Hollanda’ya yayılmıştır. İtalya, İspanya, Portekiz, Fransa, Avusturya, Belçika, İrlanda ise Katolik olarak kalmışlardır. 1500 yılı itibarıyla Katolik ülkeler sonradan Protestan olacak ülkelere göre daha zenginken, 1700 yılına gelindiğinde sıralamanın değiştiği görülmektedir. Katolik Avrupa karşısında Protestan Avrupa’nın iktisadî alandaki dikkat çekici üstünlüğü, Weber’in yaşadığı dönemi de içine alarak, 1700-1960 yılları arasında 250 yıldan fazla sürmüştür. Bu yıllar arasında

⁶⁴ Max Weber, *The Methodology of the Social Sciences*, Trans.-Edt.: Edward A. Shils, Henry A. Finch, The Free Press, Glencoe, Illinois 1949, s.64.

Katolik ülkeler, Protestan ülkeleri ortalama %27 daha düşük gelirle geriden takip etmişlerdir. Ekonomik fark 1960 yılından itibaren kapanmaya başlamıştır. Bu son gelişmeyi açıklamak için Young, 1960'ın hemen öncesinde kurulan Avrupa Ekonomi Topluluğu'na dikkat çekmektedir.⁶⁵

Protestan ülkelerin bu iktisadî gelişimi 1890'larda iyice tartışılmaya başlamış ve bu tartışmaya Weber de katılmıştır.⁶⁶ Weber, 1904 yılında, Edgar Jaffé ve Werner Sombart ile birlikte, yenilenen *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* dergisinin editörlüğünü üstlenmiştir.⁶⁷ Dergide o yıl, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*'nun, "Problem" başlıklı ilk bölümü yayımlanmıştır. Weber bu bölümde Protestanlığa ait tartışmaya değinmiş ve çözümün hangi istikamette aranması gerektiğini belirtmiştir. Aradan yaklaşık 6 ay geçtikten sonra, 1905'te, problemin çözümünü içeren ikinci bölümü yayımlanmıştır.⁶⁸ Weber'in iktisadi analize ilişkin sunduğu terminolojiden anlaşılmaktadır ki *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, iktisadî olmayan ama iktisat ile alakalı önemli sonuçları olan (economically relevant phenomena) Protestanlığı ele almaktadır.⁶⁹

Weber'in çalışması Protestanlık ve iktisadî gelişme arasındaki ilişkiye dikkat çeken ilk çalışma olmamıştır. Weber'in eleştirmenlerinden Felix Rachfahl'ın işaret ettiği gibi, henüz 1687 yılında Britanyalı ekonomist William Petty Protestanların iktisadî alandaki hakimiyetlerine dikkat çekmiştir. Hatta bu nedenle Rachfahl, Weber'i farkında olmadan intihal yapmakla suçlamıştır. Fakat Joachim Radkau'nun belirttiği gibi, Weber'in çalışmasının özgünlüğü Protestanlık ile iktisadî gelişme arasında pozitif bir ilişki olduğunu söylemesinde değil, bu ilişkiyi nasıl kurduğundadır. Nitekim, egemen olan görüşe göre Protestanlık mezhebi sekülerleşmeye zemin hazırlamış, sekülerleşme ile

⁶⁵ Katolik ve Protestan ülkelerin yıllara göre ekonomik gelişmelerini inceleyen çalışma için bkz. Cristobal Young, "Religion and Economic Growth in Western Europe: 1500-2000", *Stanford University Working Paper*, August 2009, s.1-22.

⁶⁶ Wolfgang J. Mommsen, "From Agrarian Capitalism to the 'Spirit' of Modern Capitalism: Max Weber's Approaches to the Protestant Ethic", *Max Weber Studies*, Volume: 5.2/6.1, Max Weber and the Spirit of Modern Capitalism - 100 Years On, July 2005 / January 2006, s.197-198.

⁶⁷ Derginin eski adı: *Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik*. Radkau, a.g.e., s.566.

⁶⁸ Swedberg, a.g.e., s.120.

⁶⁹ Swedberg, a.g.e., s.119.

birlikte rasyonelleşme sürecine girilmiş, bu rasyonelleşmenin de olumlu ekonomik sonuçları olmuştur. Fakat Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*'nda tam tersine, rasyonelleşmenin, sekülerleşme ile değil, dinî tutkuların kendisi ile ortaya çıktığını iddia etmiştir.⁷⁰

Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* metinlerini 1920 yılında revize etmiştir. Revizyona uğrayan metine bazı cümleler ve dipnotlar eklenmiş fakat ana argümanda bir değişiklik yapılmamıştır.⁷¹ Peter Thomas, ilk yıllarında Weber'in akademik çalışmalarının yeterince bilinmediğini, dar bir çevre tarafından okunduğunu belirtmektedir. Hatta Thomas, 1920 yılında Weber'in ölümünün duyulması üzerine, birçok kişinin Heidelberg Üniversitesi'nde ekonomi profesörü olan kardeşi Alfred Weber'in öldüğünü zannetmiş olabileceğini belirtmektedir. Weber'in Almanya'daki tanınırlığı, kendisi öldükten sonra, eşi Marianne Weber'in çalışmaları ile artmıştır. Niketim Marianne Weber, Weber'in dağınık halde bulunan çalışmalarının ciltler halinde toplanmasını ve yayımlanmamış metinlerinin düzenlenip yayımlanmasını sağlamıştır. Bununla birlikte Weber'in ve *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*'nun uluslararası alanda tanınması, Talcott Parsons tarafından 1930 yılında İngilizce tercümesinin yayımlanmasıyla gerçekleşmiştir.⁷²

Tarihçi okulların iktisadî inceleme sürecine ekonomik fenomenlerin yanında kültürel ve diğer toplumsal fenomenlerin de dahil edilmesi şeklinde ortaya koydukları bütüncül bakış açısı farklı disiplinlerin gelişimlerine katkıda bulunmuştur. Sosyoloji bu disiplinlerden biridir. Tarihçi okulların önemli temsilcilerinin sosyolojinin öncüleri arasında olduğu bilinmektedir.⁷³ Aynı şekilde, 1918 yılında Münih Üniversitesi'nde

⁷⁰ Radkau, *a.g.e.*, s.184-185.

⁷¹ Swedberg, *a.g.e.*, s.120; Robert J. Antonio, "William H. Swatos Jr. and Lutz Kaelber, The Protestant Ethic Turns 100: Essays on the Centenary of the Weber Thesis (Boulder, CO: Paradigm Publishers, 2005) pp. xxxii, 233, \$27.95 (Paperback), ISBN 1-59451-098-9.", *Journal of the History of Economic Thought*, Volume: 29, Number: 3, 2007, s.399.

⁷² Peter Thomas, "Being Max Weber", *New Left Review*, 41, Sept-Oct 2006, s.147.

⁷³ Bo Sandelin, Hans-Michael Trautwein, Richard Wundrak, *A Short History of Economic Thought*, Routledge, London, New York 2014, s.77.

yaptığı konuşmada kendisini biz ekonomistler⁷⁴ şeklinde tanımlayan Weber bugün sosyolojinin kurucu babaları arasında yer almaktadır. Onun *Protestan Ahlakı ve Kapitalizm'in Ruhı* eserinin bu disiplindeki önemine Lutz Kaelber şu ifadesi ile dikkat çekmektedir: “Sosyolojinin en ünlü araştırmasının tarihi, iki bölümden oluşan bir denemenin yayımlanmasıyla başladı.” Eser, Uluslararası Sosyoloji Derneği üyeleri tarafından 20. yüzyılın en önemli 10 sosyoloji kitabından biri olarak seçilmiş ve New York Halk Kütüphanesi'nin Yüzyılın Kitapları listesine eklenmiştir.⁷⁵

Protestan Ahlakı ve Kapitalizm'in Ruhı Protestanların Katolikler, Batının Dünya karşısında elde etmiş olduğu ekonomik başarının ahlakî ve dinî temellerine eğilmektedir. Bir sonraki başlıkta, öncelikle, Batının dünyanın geri kalanı üzerinde kurduğu ekonomik hegemonya ve unsurları ele alınmaktadır.

1.2. BATININ İKTİSADÎ ÜSTÜNLÜĞÜ: SANAYİ DEVRİMİ VE KAPİTALİZM

Geçmiş yüzyılda ve bugün, tarihsel sosyolojinin en önemli uğraşlarından biri Batının dünyanın geri kalanı üzerinde kurduğu ekonomik üstünlüğünün nedenlerini açıklama çabası olmuş ve ilgili çaba Max Weber'in de çalışmalarının merkezinde yer almıştır.⁷⁶ Öncelikle bu üstünlüğün olguları sanayileşme ve kapitalizm ele alınabilir.

İnsanın üretim gücü olağanüstü teknolojik gelişmelerin yaşandığı Sanayi Devrimi ile birlikte artmıştır.⁷⁷ Sanayi Devrimi'nin ortaya çıkışı için genellikle 1760-1830 yılları arasında meydana gelen gelişmelere yoğunlaşmaktadır.⁷⁸ 18. yüzyılın ortaları ve sonrası

⁷⁴ Max Weber: “Now, we political economists...”. Konuşma 1919 yılında *Bir Meslek Olarak Bilim* başlığı ile yayımlanmıştır. Bkz. Max Weber, “Science as a Vocation”, *From Max Weber: Essays in Sociology*, Trans.-Edt.: H. H. Gerth, Wright Mills, Oxford University Press, New York 1946, s.129.

⁷⁵ Lutz Kaelber, “Max Weber's Protestant Ethic in the 21st Century”, *International Journal of Politics, Culture and Society*, Volume: 16, Number: 1, Fall, 2002, s.133.

⁷⁶ Daniel Chirot, “The Rise of the West”, *American Sociological Review*, Volume: 50, April 1985, s.181.

⁷⁷ William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, Çev.: Alâeddin Şenel, İmge Kitabevi, Ankara 2002, s.653; William Woodruff, *Modern Dünya Tarihi*, Çev.: Hale Vardar, Arda Vardar, Pozitif Yayınları, İstanbul 2006, s.187.

⁷⁸ Woodruff, a.g.e., s.187. Endüstriyel aktivitenin 16. yüzyılın ortalarında ve hatta öncesinde hızlanmaya başladığını ve dolayısıyla 1760 yılının geç bir tarih olduğunu savunanlara da rastlamak mümkündür. Bununla birlikte Patrick Nolan ve Gerhard Lenski 18. yüzyıl ortalarının geçerli bir tarih olduğunu şu cümlelerle belirtmektedir: “... bu terimin (Sanayi Devrimi'nin) kömür, elektrik, petrol ve doğalgaz gibi yeni ve cansız enerji kaynakları ile çalışan bir dizi makinanın icadıyla toplumun üretim aktivitesinin hızlıca dönüştüğü dönem ile sınırlandırılması gerekmektedir. Bu kriter ile, Sanayi Devrimi'nin başlangıcını 18. yüzyıl ortalarının çok fazla öncesine yerleştiremeyiz.” Patrick Nolan, Gerhard Lenski, *Human Societies: An Introduction to Macrosociology*, Paradigm Publishers, Boulder 2009, s.195. Eric Hobsbawm 1760'lar ile

hem yeni enerji kaynaklarıyla çalışabilen hem de insan emeğinin verimliliğine önceki teknolojik gelişmelerden daha fazla katkıda bulunan makinaların icadına sahne olmuştur. Dönemin önemli icatlarından biri James Watt'ın geliştirdiği buhar gücüyle çalışan yeni nesil motordur.⁷⁹ Watt'tan önceki zamanlarda dokuma tezgâhları düşük hızda çalıştırıldıklarında bile iki güçlü insana ihtiyaç duymuş ve ayrıca sık sık dinlenme gereksinimi ortaya çıkmıştır. Su gücü, tezgahların verimliliği artırmak adına insan gücüne alternatif enerji kaynağı oluşturmaya rağmen, Britanya'nın akarsu ve nehirler yönünden fakir bir coğrafyaya sahip olması nedeniyle farklı alternatif arayışlara girilmiştir. Sonunda James Watt, ülkenin herhangi bir yerinde kullanılmaya uygun buharlı motoru geliştirmiş ve motor dokuma endüstrisine adapte edilmiştir.

Dokuma üretimindeki gelişmelerin hızlı bir sonucu fabrika sisteminin ortaya çıkması olmuştur. Fabrikalaşma, dokuma endüstrisi ve ordudaki ihtiyaç ile demir endüstrisine sıçramıştır. İki alandaki ilerleme kömür üretimini tetiklemiştir. Kömür, yeni buharlı makinaların icadıyla eskisinden daha kolay çıkarılmaya başlanmıştır. Buradaki gelişmelere çok geçmeden ucuza ve yüksek miktarlarda çelik üretiminin başlaması dahil olmuştur.⁸⁰ Yeni enerji kaynakları ile demir ve çelik üretimi ulaşım devrimini de beraberinde getirmiştir. Nitekim, bu gelişmeler sayesinde gelişen demiryolu kara ulaştırmacılığında yeni bir dönem başlatmış, diğer yandan, tahta tekne ve yelkenlerin yerini buhar gücü ile çalışan pervaneler ile çelik gemiler almış, okyanus gemiciliği gelişmiştir.⁸¹ Ulaşımındaki gelişmeler bir yandan sanayileşmenin ritmini diğer yandan uluslararası ticaretin hacmini artırmıştır.⁸²

1780'ler arasında kalanların ise ikincisini seçmesini gerektiğini belirtmiştir. Çünkü "ilgili bütün istatistik kanıtlar, 'kalkış'a damgasını vuran ani, keskin, neredeyse dikine bir yükselişin ancak o tarihlerde ortaya çıktığını göstermekteydi. Deyim yerindeyse ekonomi, uçuşa geçmişti." Eric Hobsbawm, *Devrim Çağı: 1789-1848*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2003, s.37.

⁷⁹ Buharlı motoru James Watt icat etmemiş, fakat geliştirmiştir. Bkz. Ergun Türkcan, *Dünya'da ve Türkiye'de Bilim, Teknoloji ve Politika*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul Ocak 2009, s.123-127.

⁸⁰ Nolan, Lenski, *a.g.e.*, s.195-198.

⁸¹ McNeill, *a.g.e.*, s.650. Britanya 10.000 kilometrelik demir ağına 1850 yılında ulaşmış durumdadır. Woodruff, *a.g.e.*, s.190.

⁸² Woodruff, *a.g.e.*, s.103.

Dokuma endüstrisinde yoğunlaşan teknolojik yenilikler, kısa zamanda birçok yeni sanayiye ve mal üretimine yol açmıştır.⁸³ Sanayi alanları çoğaldıkça eski üretim yöntemlerinde de köklü değişiklikler meydana gelmiş, el zanaatlarının yerini makine üretimi almıştır.⁸⁴ Başka bir deyişle, sanatkarların geleneksel becerileri yerini metale, makineye, fosil yakıtlara ve eğitilmiş mühendislerle bağlı bir dünya teknolojisine bırakmıştır.⁸⁵ Geleneksel sanatlar, odun, su, rüzgar, hayvan ve insan gücü, ev ve kırsal alan gibi eski dervin temsilcileri makineleşme, kömür, demir, buhar gücü, fabrika ve kentler ile yer değiştirirken, Batı insanının üretim gücünde inanılmaz bir artış yaşanmıştır.⁸⁶

Eric Hobsbawm, Sanayi Devrimi'ne yer verdiği yazılarında Sanayi Devrimi ile İngiltere'yi eş anlamlı kullanmaktadır.⁸⁷ Gerçekten de kömür ve çelik sanayilerinin yanında, dokuma makineleri, buharlı motorlar, demiryolları ve buharlı gemiler ya bu ülkede ortaya çıkmış ya da gelişimlerini bu ülkede gerçekleştirmişlerdir.⁸⁸ Dolayısıyla İngiltere bu dönemde “dünyanın atölyesi” haline gelmiştir.⁸⁹ Devrim başladıktan sonra çok geçmeden İngiltere, gelirinin yarısından fazlasını makinaları kullanarak sağlayan ilk endüstri toplumu olmuştur.⁹⁰ 1785 yılında 11 milyon libre ham pamuk ile 40 milyon yarda pamuklu giysi üretimi yapan İngiltere, 1850 yılında kullandığı ham pamuk miktarını 588 milyon libreye, pamuklu giysi üretimini de 2 milyar 25 milyon yardaya çıkarmıştır.⁹¹ 1770-1845 yılları arasında, İngiliz dokuma sanayinin ülke gelirine yaptığı katkı 5 kattan fazla artmıştır.⁹² Diğer yandan, 19. yüzyılın sonlarına doğru Sanayi Devrimi'nde

⁸³ McNeill, *a.g.e.*, s.650. Yıllarca sondaj, delme, ezme ve öğütme gibi farklı işlemler için tek bir alet kullanılırken, Sanayi Devrimi ile birlikte, her bir işlem için ayrı ve özel aletler geliştirilmiştir. Nolan, Lenski, *a.g.e.*, s.197. Diğer yandan her yeni bulunan araç yeni sanayilerin kurulmasına olanak yaratmıştır. McNeill, *a.g.e.*, s.652.

⁸⁴ McNeill, *a.g.e.*, s.652.

⁸⁵ Woodruff, *a.g.e.*, s.189.

⁸⁶ Woodruff, *a.g.e.*, s.187.

⁸⁷ Hobsbawm, *a.g.e.*, s.36.

⁸⁸ McNeill, *a.g.e.*, s.650.

⁸⁹ Hobsbawm, *a.g.e.*, s.62.

⁹⁰ Nolan, Lenski, *a.g.e.*, s.188.

⁹¹ Hobsbawm, *a.g.e.*, s.47. Diğer yandan, 1797'de 900 adet olan iplik fabrika sayısı, 1833-4 yıllarında 1125'e, 1850 yılında ise 1407 adete ulaşmıştır. S. D. Chapman, *The Cotton Industry in the Industrial Revolution*, Macmillan Education, Basingstoke 1987, s.60.

⁹² Nolan, Lenski, *a.g.e.*, s.196.

İngiltere'nin yanında Amerika Birleşik Devletleri ve Kuzeybatı Avrupa ülkeleri gibi yeni aktörler belirmeye başlamıştır.⁹³ İngiltere, yüzyıl kapanmadan ekonomik üstünlüğünü diğer aktörler ile paylaşmaya başlamış, süreç demir-çelik endüstrisindeki tabloya da yansımıştır. Nitekim İngiltere, 1865 ve 1900 yılları arasındaki pik demiri üretimini iki katına çıkarmasına rağmen, dünya pazarındaki payı % 54'ten % 23'e düşmüştür. Aynı dönemde Amerika Birleşik Devletleri'nin pik demiri üretimindeki pazar payı % 9'dan % 35'e, Almanya'nın % 10'dan % 19'a çıkmıştır.⁹⁴ Endüstriyel rekabet, İngiltere'yi tahtından ederken, Batının dünyanın geri kalanına üzerindeki ekonomik hegemonyasına zemin oluşturmuştur. Tüm Avrupa'nın 1750 yılında imalat sanayii üretiminde dünya payı yüzde 23.2 iken, 1900 yılında bu oran yüzde 62'ye çıkmıştır. Aynı yıllarda üçüncü dünya ülkelerinin imalat sanayii üretimindeki dünya payı 73'ten 11'e düşmüştür.⁹⁵

William Woodruff, iktisadî devrim yaratan sanayileşme sürecinin yalnızca teknolojik gelişmeler ile açıklanamayacağını belirtir: “Endüstrideki devrim, teknolojik bir devrimden çok daha fazlaydı.”⁹⁶ Diğer yandan, Eric Hobsbawm insanlık tarihinin en köklü dönüşümüne yol açan bu dönemin yalnızca “endüstri”, “sanayici”, “fabrika” ile değil, aynı zamanda “orta sınıf”, “çalışan sınıf”, ‘kapitalizm’ ile anlaşılabilceğini belirtmektedir.⁹⁷ Bu ifadeler, makineleşmenin büyümedeki etkisini etkin kılacak tamamlayıcı bir unsur işaret emektedir: Kapitalizm.

Kapitalizm terimi, sermaye (kapital) sözcüğünden türemiştir. Sermaye kapitalizmin temel unsurunu oluşturmaktadır.⁹⁸ Sermaye denince her şeyden evvel akla bir birikim gelmektedir. Fakat bu kapitalizmi tanımlamak için yeterli değildir. Birikim,

⁹³ Bir yüzyıl öncesi için ise Hobsbawm İngiltere'yi kastederek şöyle demektedir: “Eğer onsekizinci yüzyılda Endüstri Devrimi için bir yarış yapılsaydı, bu yarışın tek bir yarışçısı olurdu.” Hobsbawm, *a.g.e.*, s.38.

⁹⁴ Nolan, Lenski, *a.g.e.*, s.197-199.

⁹⁵ Chris Freeman, Francisco Louçã, *As Time Goes By: From Industrial Revolutions to the Information Revolution*, Oxford University Press, New York 2002, s.183.

⁹⁶ Woodruff, *a.g.e.*, s.187.

⁹⁷ Dönemi aydınlatacak liste devam eden satırlarda “sosyalizm”, “aristokrasi”, “demiryolu”, “liberal”, “muhafazakar”, “milliyet”, “bilim adamı”, “mühendis”, “proletarya”, “bunalım”, “faydacı”, “istatistik”, “toplumbilim”, “gazetecilik”, “ideoloji”, “grev” ve “yoksulluk” olarak genişlemektedir. Hobsbawm'a göre tüm bu sözcükler 1789-1848 yıllarını kapsayan yaklaşık 60 yıllık dönem içerisinde icat edilmiş ya da modern anlamına kavuşmuştur. Hobsbawm, *a.g.e.*, s.9-10.

⁹⁸ Immanuel Wallerstein, *Tarihsel Kapitalizm*, Metis Yayınları, Çev.: Necmiye Alpay, İstanbul 1992, s.11-12.

sürekli büyüme için kullanıldığı oranda sermayedir. Başka bir ifade ile sermaye kendini büyüttüğü sürece sermayedir.

Diğer yandan, kapitalizmi kapitalist olmayan toplumlar üzerinden açıklamak aydınlatıcı olabilir. Nitekim, “sermaye birikimi” gibi bir olgunun kapitalist sistemin görülmediği toplumsal yapılarda bilinmediği belirtilmiştir: “Öyle ki kapitalizmden önceki toplumlar içinde çok gelişmiş toplumsal sistemlere (MÖ. 7.-3. yüzyıla kadarki Atina ve Roma dönemi) sahip toplumlar bile kazandıkları paraları sadece iki şekilde değerlendirmesini biliyorlardı: harcamak ve hazine oluşturmak.”⁹⁹ Bu toplumlarda, ele geçen kâr ya tüketilmiş ya da tüketilmemiş olanı sistemli bir şekilde tekrar yatırımda kullanılmamıştır. Diğer yandan, kapitalizmde bu iki seçenek haricinden bir üçüncü seçenek olarak elde edilen kâr sermaye olarak kullanılmış ve tekrar tekrar yatırımda kullanılmıştır. Kâr, sürekli sermaye birikiminde kullanılarak, sermayeyi ve dolayısıyla ekonomiyi büyüten bir işlev yüklenmiştir.

Kapitalizmin bu mantığının işlemesini ve dolayısıyla ekonominin üretim kapasitesinin artmasını sağlayan temel ögenin kapitalist olduğu kabul edilir. Kapitalist girişimci, sisteme işgücü ile katılan işçi kesimi ile diğer şartları kâr maksimizasyonu ve sermaye birikimi amacıyla organize eden ve sermaye birikimi sağlayan aktör olarak tanımlanabilir. Diğer yandan, görünen o ki, Sanayi Devrimi’ne dinamizm kazandıran, makineleşmedeki kâr olanaklarını farkedene, ona yatırım yapan, ondan kâr eden ve tekrar makineleşmeye yatırım yaparak sermayesini genişleten bu aktör olmuştur. Sanayi Devrimi, en fazla kârı endüstri koşullarını örgütlemekten elde edilebileceğini düşünen bu kesim ile mümkün olmuştur.¹⁰⁰ Hatta kapitalistlerin bu ilgisi, henüz 17. yüzyılda, icatçıların her yeri yatırım bekleyen projelerinin reklamlarıyla doldurmasına neden olmuştur: “Ortalıkta maalesef bol şamata ve yaygarayla her türlü yeni keşif, buluş ve

⁹⁹ Werner Hofmann, *Grundelemente der Wirtschaftsgesellschaft. Ein Leitfaden für Lehrende*. Reinbek bei Hamburg 1969, s.49’dan aktaran Georg Fülberth, *Kapitalizmin Kısa Tarihi*, Çev.: Sadık Usta, Yordam Kitap, İstanbul Ekim 2018, s.23.

¹⁰⁰ Hobsbawm, *a.g.e.*, s.41. Yirminci yüzyılın ilk yıllarında yayımlanan *The Theory of Business Enterprise*’da Thorstein Veblen şöyle demektedir: “Modern medeniyetin maddi iskeleti endüstriyel sistemdir ve bu iskelete hayat veren yönlendirici güç iktisadi girişimdir.” Thorstein Veblen, *The Theory of Business Enterprise*, Charles Scribner's Son, New York 1915, s.1.

makineyi göklere çıkartan haddinden çok reklam var. Bunlara hak ettiklerinden fazla değer atfedilerek, projeyi gerçekleştirebilmek için gerekli paranın bulunması halinde insanlara çok para kazanacakları şeklinde bol keseden vaatlerde bulunmaktadır.”¹⁰¹ Dolayısıyla İngiltere’de ortaya çıkan, Avrupa ile Amerika Birleşik Devletleri’nin ekonomik liderliğine yol açan başarı, sanayinin değil, sanayi kapitalizminin başarısı olmuştur.¹⁰² Yukarıda ele alınan teknik gelişmeler ile ekonomik büyüme, kâr maksimizasyonu ve sermaye birikimi hedeflerinin kanalize olduğu sanayileşme döneminde gerçekleşmiştir.

Dünya kalıcı ekonomik büyüme olgusuyla bu dönemde tanışmıştır. Bu dönemden sonra ülkelerde ortaya çıkan ekonomik gerilemeler, ne kadar kötü olurlarsa olsunlar, bir ekonomik yıkımdan ziyade sadece geçici duraklamalar halini almıştır.¹⁰³ Ne var ki bu ekonomik büyüme her ülkeye aynı şekilde yansımamıştır. Sanayi Devrimi döneminde özellikle Birleşik Devletler ve Kuzeybatı Avrupa ülkelerinde ortaya çıkan ekonomik patlama büyüyerek devam etmiş, dünyanın diğer ülkeleri ile arasındaki farkı açarak büyük kopuş denilen süreci meydana getirmiştir.¹⁰⁴ Nitekim, Batı Avrupa ülkeleri ile üçüncü dünya ülkelerinin yıllara göre ekonomik gelişmişliklerini karşılaştıran bir çalışmada, 1750 yılında ilk gruptaki ülkelerin kişi başı gelirlerinin 190 dolar ve ikinci gruptakilerin 188 dolar olduğu belirtilmiş ve ilerideki yıllarda önemsiz gibi görünen bu farkın nasıl açıldığı gösterilmiştir. Aradaki gelir farkı 1860’da 379’a 174, 1950’de 928’e 203 ve 1970 yılında 2098’e 308 olarak büyüyerek devam etmiştir.¹⁰⁵

1.3. MODERN KAPİTALİZM

Dünyanın geri kalanı üzerindeki ekonomik üstünlüğü diğerleri ile paylaşan Avrupa ülkelerinden Almanya da 19. yüzyılın son çeyreğinde hızlı bir sanayileşme ritmi yakalamış ve Avrupa’nın en dinamik ekonomisi haline gelmiştir.¹⁰⁶ Onun ekonomik

¹⁰¹ Werner Sombart, *Burjuva*, Çev.: Oğuz Adanır, Doğu Batı Yayınları, Ankara Mart 2008, s.98.

¹⁰² Hobsbawm, *a.g.e.*, s.10.

¹⁰³ Eric Hobsbawm, *Sermaye Çağı: 1848-1875*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2003, s.241.

¹⁰⁴ Clark, *a.g.e.*, s.3; Clark, *a.g.m.*, s.217.

¹⁰⁵ Engerman, *a.g.m.*, s.263.

¹⁰⁶ Joshua Derman, *Max Weber in Politics and Social Thought: From Charisma to Canonization*, Cambridge University Press, Cambridge 2012, s.82.

başarısını ve diğer sanayileşmiş ülkelerden ayıran özelliğini Robert Brady şöyle ifade etmektedir: “Almanya’dan başka hiçbir büyük sanayi ülkesi ekonomik ve siyasi kontrolü altındaki sınırlı ve dar tabanlı ham maddeler ile büyük boyutlu ağır sanayi geliştirmemiştir.”¹⁰⁷ Doğal olarak 20. yüzyılın başlarında Alman aydınlarının üzerinde durduğu konulardan biri bu ekonomik atılımı anlama çabası olurken, özellikle Sanayi Devrimi’ne dinamizmini kazandıran kapitalizme odaklanılmıştır. Nitekim Weber’in arkadaşı, papaz ve politikacı Friedrich Naumann, nasıl ki Fransızların “büyük devrim neydi?” gibi bir uğraşları varsa, Alman ulusunun da “kapitalizm nedir” sorusu etrafında yoğunlaştığını belirtmiştir.¹⁰⁸

Bu kuşağın temsilcisi olarak aynı çaba Max Weber’in çalışmalarına da yansımış ve kendisi kapitalizmin ne olduğu ve oluşum şartları üzerinde durmuştur. Max Weber kapitalizmi öncelikle kâra yönelik farklı etkinliklere göre sınıflandırmaktadır.¹⁰⁹ Bunlardan biri siyasal kapitalizm diğeri ise modern kapitalizmdir. Siyasal kapitalizmde kâr olanakları savaş ve fetih fırsatları ile siyasal yönetimin imtiyazlarının sömürüsüne dayanmaktadır. Siyasal kapitalizmin, emperyalist, sömürgeci, maceracı-yağmacı ve vergi kapitalizmi gibi alt türleri vardır. Askeri fetihler üzerinden çeşitli ülkelerin ticari sömürüsü siyasal kapitalizmin bir örneğini oluşturmaktadır.¹¹⁰

Siyasal kapitalizmden farklı olarak modern kapitalizmde ise kâr olanakları rasyonel girişime dayanmaktadır.¹¹¹ Weber bu şekilde, savaş ve siyaset fırsatlarını kullanarak kâr elde eden girişimcilerden, rasyonel temelde kâra yönelen girişimcileri ayırmaktadır. Bu modern rasyonel kapitalizm, Max Weber’e göre, rasyonel davranışa olanak sağlayan kurumsal temel ile mümkün olmuştur.¹¹² Örneğin modern hukuk bunlardan biridir. Nitekim “yasal garanti, kendisine bir şey vaat edilen kişiye, sözün

¹⁰⁷ Robert A. Brady, “Industrial Policy”, *The Journal of Economic History*, Volume: 3, December 1943, s.116.

¹⁰⁸ Derman, *a.g.e.*, s.82.

¹⁰⁹ Fülberth, *a.g.e.*, s.26-27.

¹¹⁰ H. H. Gerth, C. Wright Mills, “Introduction”, *From Max Weber: Essays in Sociology*, Trans.-Edt.: H. H. Gerth, C. Wright Mills, Oxford University Press, New York 1946, s.66.

¹¹¹ Gerth, Mills, *a.g.m.*, s.68.

¹¹² Engerman, *a.g.m.*, s.269.

tutulacağına dair daha yüksek bir kesinlik derecesi verir.”¹¹³ Bu haliyle gelişmiş hukuk özel girişimciye azami ölçüde öngörülebilir ve hesap edilebilir işlem alanı sağlarken, rasyonel kar olanaklarına zemin oluşturmaktadır.¹¹⁴

Fakat Max Weber’e göre, modern kapitalizmin doğuşu, modern hukuk ve diğer kurumsal koşullara ek olarak, ancak rasyonel kâr maksimizasyonunu mümkün kılacak davranış ve düşünüş tarzı ile gerçekleşmiştir. Weber bu davranış ve düşünüş tarzını kapitalizmin ruhu olarak adlandırmaktadır.

1.3.1. Werner Sombart ve Kapitalizmin Ruhı

Robert J. Holton, Max Weber’in kapitalizmin ruhu kavramının anlaşılabilmesi için Werner Sombart’ın çalışmalarını adres göstermektedir: “... Weber’in pozisyonu, Sombart tarafından yapılan benzer kapitalist ruh incelemesi ile karşılaştırıldığında daha net açıklığa kavuşabilir.”¹¹⁵ Bu noktada, Hartmut Lehmann, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhı*’nın Werner Sombart’ın *Modern Kapitalizm*’de yer verdiği kapitalist ruhun doğuşuna ilişkin iddialarına cevaben kaleme alındığını, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhı*’nın ilk baskısında Werner Sombart’a çok atıf yapılmamış olmasının okuyucuyu yanıltmaması gerektiğini belirtmiştir.¹¹⁶ Joshua Derman da Max Weber’in kapitalizm çalışmalarında Sombart’ın görüşlerinden bir model olarak nasıl esinlenmiş olduğuna dikkat çekmektedir.¹¹⁷ Ayrıca, 1920 yılında *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhı*’nu

¹¹³ Max Weber, *Economy and Society*, Edt.: Guenther Roth, Claus Wittich, Volume: 1, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London 1978, s.667.

¹¹⁴ Max Weber, *General Economic History*, Trans.: Frank H. Knight, The Free Press, Glencoe, Illinois 1950, s.278.

¹¹⁵ R. J. Holton, *The Transition from Feudalism to Capitalism*, Macmillan Education, New York 1985, s.105.

¹¹⁶ Hartmut Lehmann, “The Rise of Capitalism: Weber versus Sombart”, *Weber's Protestant Ethic: Origins, Evidence, Contexts*, Edt.: Hartmut Lehmann, Guenther Roth, Cambridge University Press, Cambridge 1993, s.198.

¹¹⁷ Derman, *a.g.e.*, s.84. Diğer taraftan Max Weber, her ne kadar *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhı* eserine Sombart’ın kapitalizmin ruhu kavramı ile ayrıldığı noktalarla başlasa da, kendisinin bu konuda ondan esinlenmiş olduğunu düşünenlere karşı, kendisinin kapitalizmin ruhu üzerine görüşlerini ilk defa, hatırlayabildiği kadarıyla, 1898 gibi eski bir tarihte vermiş olduğu derslerinde dile getirdiğini söylemiştir. Hartmut Lehmann, “Ascetic Protestantism and Economic Rationalism: Max Weber Revisited after Two Generations”, *Harvard Theological Review*, Volume: 80, Issue: 03, July 1987, s.308.

revize eden Weber'in, eklediği dipnotlarda Sombart'a karşı argümanlarını kuvvetlendirdiği bilinmektedir.¹¹⁸

Diğer taraftan, Werner Sombart'ın kapitalizm incelemelerindeki yerine şu cümleler ile dikkat çekilmektedir:

“Burjuva akademisyenler, 1890'larda Marx'ın yazılarını ciddiye almaya başladıkça, bu tarihsel dönüşümleri ‘kapitalist üretim tarzı’ açısından kavramsallaştırdılar. Ne var ki, Marx, kapitalizmin günlük konuşma diline girmesi açısından direkt etkisi olduğunu iddia edemezdi... Bunun yerine, 1902'de kapitalizmi iki ciltlik *Modern Kapitalizm* çalışmasıyla ünlü yapan ekonomist Werner Sombart'tı.”¹¹⁹

Werner Sombart, döneminin birçok Alman bilgini gibi, modern kapitalizmi açıklamaya çalışmış ve konuya eğilen çalışması *Modern Kapitalizm* 1902 yılında yayımlanmıştır.¹²⁰ Modern kapitalist teşebbüslerin Avrupa'da ilk defa nasıl ortaya çıktığını açıklamaya çalışan Sombart'ın görüşlerinin şekillenmesinde Karl Marx ile ayrıldığı noktalar belirleyici olmuştur.¹²¹ Sermaye oluşumunun koşullarını arayan Karl Marx çalışmalarında dünyanın ilk endüstriyel kapitalist ülkesi İngiltere'yi mercek altına almıştır. Marx, 16. ve 18. yüzyıllar arasındaki tarım devrimi olarak adlandırılan süreçte köylülerin işlediği topraklara el konularak belli bir kesimin elinde ilk birikimin gerçekleştirildiğini ve bu şekilde sermaye birikiminin ilk adımının atıldığını ileri sürmüştür.¹²² Fakat, Sombart elde edilen birikimin sermaye olarak kullanılmasının bir garantisi olmadığını, nitekim geçmiş zamanlardan beri birçok papa ve kralın devasa servet biriktirdiklerini ve bu birikimlerini yatırımda değil yalnızca tüketimde, hayır işlerinde ve savaş finansmanında kullandıklarını belirtmiştir.¹²³ Sombart'a göre kapitalizm için

¹¹⁸ Stephen Kalberg, “Introduction to the Protestant Ethic”, *The Protestant Ethic & The Spirit of Capitalism*, Trans.: Stephen Kalberg, Routledge, London, New York 2012, s.lxix.

¹¹⁹ Derman, *a.g.e.*, s.82.

¹²⁰ Talcott Parsons, *The Structure of Social Action*, The Free Press, Glencoe, Illinois 1949, s.495; Holton, *a.g.e.*, s.105.

¹²¹ Derman, *a.g.e.*, s.82-83.

¹²² Ross Thomson, “Primitive Capitalist Accumulation”, *Marxian Economics*, Edt.: John Eatwell, Murray Milgate, Peter Newman, Palgrave Macmillan, London 1990, s.313-314.

¹²³ Derman, *a.g.e.*, s.83.

birikimin oluşumundan önemli olan şey birikimi sermayeye dönüştüren kapitalist ruhtur.¹²⁴

Sombart çalışmalarında, modern kapitalizmi oluşturan kapitalizmin ruhunun oluşum sürecini ele almaktadır. Bunun için de geleneksel insan tipini kapitalizmin ruhundan ayırmaktadır. Geleneksel insan için her şeyin başı ve ölçüsü insandır. Tüm çaba ve meşguliyetlerin merkezinde insan vardır. Aynı doğrultuda bu bakış açısı geleneksel iktisadî zihniyeti oluşturmaktadır. Ekonomide üretimin ölçüsü, her şeyde olduğu gibi, insan ve onun gereksinimleridir.

Diğer yandan gereksinimler rastgele ve keyfi şekilde değil, kişilerin toplumsal konumuna uygun şekilde belirlenmektedir. Bu noktada iki temel toplumsal kategori ile karşılaşılmaktadır.¹²⁵ Konumlarına göre “senyör gibi yaşayanlar” burada bir kategori oluşturulmaktadır. Bu kesimin gereksinimlerini Sombart şöyle aktarmaktadır:

“Bir senyör gibi yaşamak demek dolu dolu ve bolluk içinde yaşayıp çevresinde pek çok insan beslemek; günlerini savaşıyor ya da avlanarak, gecelerini ise arkadaş ve dost çevresiyle birlikte zar atıp, güzel kadınların kolları arasında eğlenerek geçirmek; şatolar ve kiliseler inşa ettirmek; turnuvalar ve benzeri etkinlikler sırasında şatafat ve gösterişe önem vermek; çoğu kez sahip olunan olanakların üstünde lüks bir yaşantı sürdürmek demektir.”¹²⁶

Senyörce yaşayanların, aşırı ve lüks tüketim nedeniyle, her zaman giderleri gelirlerinden fazla olur. Bu nedenle hiç durmadan gelirlerini yükseltmenin yollarını ararlar. Bunun için ya vergileri ya da toprak kiralalarını artırır ya da açıklarını normal sayılmayacak başka yollardan kapatmaya çalışırlar.

Halkın kalan kısmı diğer kategori oluşturulmaktadır. Bu kesimin gereksinimlerini belirleyen “geçim düşüncesi” olmuştur.¹²⁷ Bu kesimin çalışma motivasyonu “... belli bir düzeydeki gereksinimlerin karşılanması ve bu gereksinimlerin karşılanması için gerekli

¹²⁴ Friedrich Lenger, “Ethics and Economics in the Work of Werner Sombart”, *Methodology of the Social Sciences, Ethics, and Economics in the Newer Historical School: From Max Weber and Rickert to Sombart and Rothacker*, Edt.: Peter Koslowski, Springer, Berlin-Heidelberg 1997, s.159.

¹²⁵ Sombart, *a.g.e.*, s.22.

¹²⁶ Sombart, *a.g.e.*, s.23.

¹²⁷ Sombart, *a.g.e.*, s.23-24.

olan çalışma miktarıdır.”¹²⁸ Meslek, bu insanlara göre, insanın karnını doyurması için vardır.¹²⁹

Konumları farklı olsa da, her iki kategori için iktisadî işleyişi gereksinimlerin karşılanması yönlendirmektedir. Bu geleneksel yapı kendi iktisadî sistemini üretmiştir. Bu sistemde örneğin köylünün çizme üretmesinin amacı “ayakları ıslak ve soğuktan korumaktır.”¹³⁰ Fakat kapitalizmin ruhunun egemen olduğu toplumda “çizme üreten kapitalist bir fabrikanın amacı çizme yapmak değil, daha çok kâr elde etmektir.”¹³¹ Geleneksel ekonomide temel motivasyon ihtiyaçların temini iken, kapitalist ekonomide, üretilen eşya ya da servisin hangi ihtiyacı karşıladığı dikkate alınmaksızın, kârın sınırsız maksimizasyonu hedeflenmektedir. Buradan hareketle Werner Sombart, kapitalizmin ruhunun ilk bileşeninin, modern çağa ait olduğunu iddia ettiği ekonomik açgözlülük olduğunu ileri sürmüştür.¹³²

Sombart ekonomik açgözlülüğün gelişimini altın ve para tutkusu üzerinden izlemektedir. Sombart öncelikle uygarlığın ilk aşamasında altına karşı süsleme aracı olarak ilgi gösterildiğini belirtmektedir. Fakat bir süre sonra insanlar altına estetik nedenlerden dolayı değil, değerli bir maden olarak ilgi duymaya başlamışlardır. Daha ileriki dönemde ise bu altın tutkusu yerini para tutkusuna bırakmıştır.¹³³ Bu noktada Werner Sombart, ekonomik açgözlülüğün tezahürü para hırsının kapitalist eylemin önemli bir motivasyonunu oluşturduğunu belirtir.¹³⁴ Sonu gelmeyen büyüme arzusu bu olgu tarafından tetiklenmektedir.

Fakat Sombart’ın kapitalizm incelemesinde para tutkusu tek başına kapitalizmin ruhunu oluşturmaz. Bu yeni, fakat kaba ve ilkel ekonomik motivasyon insanın “evreni rakamlarla düşünme” kapasitesi ile birleşerek sistematik bir ekonomik eylem haline

¹²⁸ Sombart, *a.g.e.*, s.24.

¹²⁹ Sombart, *a.g.e.*, s.24.

¹³⁰ Sam Whimster, *Understanding Weber*, Rotledge, London, New York 2007, s.36.

¹³¹ Whimster, *a.g.e.*, s.36.

¹³² Derman, *a.g.e.*, s.83.

¹³³ Sombart, *a.g.e.*, s.36-40.

¹³⁴ Derman, *a.g.e.*, s.83; Mommsen, *a.g.m.*, s.202.

dönüşmüştür.¹³⁵ Sombart çalışmalarında kapitalizm öncesi geleneksel toplumun bu kapasiteden yoksun olduğunu göstermeye çalışır. Sombart’a göre “hesapların hatasız olma zorunluluğu tamamen modern bir düşüncedir.”¹³⁶ Geleneksel toplumun iktisadî ilişkilerinde ise hesap hassasiyetini görmek zordur.¹³⁷ Nitekim Orta Çağ insanı miktar ilişkilerini yaklaşık veriler ile ifade etmektedir.¹³⁸ Fakat hesap işlerindeki bu rahatlığın 13. ve 14. yüzyıldaki gelişmelerle yerini hesap hassasiyetine ve düzenli defter tutma işlemlerine bırakmaya başladığı görülmektedir.¹³⁹ Bu değişimi Messer Benedetto Alberti’nin iş adamlarına yönelik defter tutmaları gerektiğini hatırlatan uyarılarında görmek mümkündür: “Ona göre tüccar hattâ çok sayıda insanla ilişki halinde bulunan her iş adamının asal görevi gerçekleştirdiği bütün alım satım işlemleriyle tüm sözleşme ve anlaşmaları, bütün para giriş çıkışlarını kayda geçirmektir. Bu da çok çalışanların ellerinden kalemi eksik etmemeleri gerektiği anlamına gelmektedir.”¹⁴⁰

Birkaç kişiye aktarılan servetin yatırımda kullanılmasının bir garantisi olmadığını belirterek Marx’a eleştiri getiren Sombart’a göre, sınırsız para hırsı böylece akılcı hesap hassasiyeti ile birleşerek kapitalizmin ruhunu oluşturmuş ve bu ruh para biriktirmenin ve diğer yandan biriken paraların, tekrar tekrar yeni yatırımlarda sermaye olarak kullanılmasının garantisi olmuştur.¹⁴¹ Marx, kapitalizmin oluşum şartları için İngiltere’ye odaklanırken, Sombart kapitalist ruhun en iyi temsilcisinin Floransa olduğunu belirtmiştir.¹⁴² Sombart, ayrıca, 1459-1525 yılları arasında yaşamış, tüccar ve bankacı Jacob Fugger’in¹⁴³ hayat tarzını kapitalist ruhun muhteşem bir örneği olarak eserine taşımıştır. Jacob Fugger’in erken yaşta emekliliği korkaklık olarak nitelerken ölene kadar

¹³⁵ Holton, *a.g.e.*, s.106.

¹³⁶ Sombart, *a.g.e.*, s.27.

¹³⁷ Holton, *a.g.e.*, s.107.

¹³⁸ Sombart, *a.g.e.*, s.27.

¹³⁹ Sombart, *a.g.e.*, s.137-138.

¹⁴⁰ Sombart, *a.g.e.*, s.138.

¹⁴¹ Derman, *a.g.e.*, s.84; Lenger, *a.g.m.*, s.158-159.

¹⁴² Thomson, *a.g.m.*, s.313; Holton, *a.g.e.*, s.107.

¹⁴³ Bir karşılaştırmada, Fugger’in sahip olduğu servetin, 2015 yılı Forbes dünyanın en zenginleri listesinde 79.2 milyar dolarlık serveti ile ilk sırada bulunan Bill Gates’inkinin çok üstünde olduğu belirtilmiştir. Jonathan A. Knee, “Jacob Fugger and the Renaissance Superrich”, *The New York Times*, July 30 2015, Erişim adresi: <https://www.nytimes.com/2015/07/31/business/dealbook/jacob-fugger-and-the-renaissance-superrich.html>, Erişim tarihi: 3 Aralık 2020.

para kazanmak istediği bilinmektedir.¹⁴⁴ Fugger ailesinin işletme tarzı ile ilgili ise şu gözlem yapılmıştır: “Adamları çok ayrıntılı kayıtlar tutuyorlardı; hesap defterleri, defteri kebir, sicil ve çift kayıt sistemi kullanıyorlardı. Aynı zamanda rakipleri gözlüyor, düzenli olarak Augsburg’daki merkez büroya rapor yolluyorlardı.”¹⁴⁵

1.3.2. Max Weber ve Kapitalizmin Ruhu

Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu’nun Sombart’a karşı kaleme alındığını düşündüren önemli göstergelerden biri Weber’in bu eserinde para hırsı ve açgözlülüğe ayırdığı satırlar olmuştur. Weber, modern kapitalizmin önceki çağlarda bilinmeyen davranış ve düşünüş kalıpları ile mümkün olduğu konusunda Werner Sombart ile aynı noktada durmaktadır. Fakat kazanç hırsının modern çağa özgü yeni bir fenomen olmadığını, dolayısıyla modern kapitalizmin doğuşu için yetersiz bir açıklama olduğunu savunmuştur.

Weber’e göre, öncelikle, kapitalizm kazanç aktivitesi ile özdeşdir. Rasyonel kapitalist girişim çerçevesinde sürekli büyüyen kazanç kapitalizmin özelliğidir.¹⁴⁶ Fakat kazanç hırsı, açgözlülük ve para aşkı kapitalizmin bir unsuru değildir. Kazanç hırsı ve ekonomik doyumsuzluk, her ne kadar antik dönem ve Orta Çağda aşılanmış ve ahlakî bir yozlaşma olarak görülmüş olsa da bu durum, bu güdünün o dönemlerde bilinmediği ya da yaygın olmadığı anlamına gelmemektedir.¹⁴⁷ Bu konuda şöyle demektedir: “Kapitalist ve kapitalizm öncesi ruhlar arasındaki fark bu noktada bulunmaz. Çin Mandarinlerinin,¹⁴⁸ eski Roma aristokratlarının ve modern köylülerin açgözlülüğü herhangi bir karşılaştırma için yardımcı olmaktadır.”¹⁴⁹ Weber bu şekilde kazanç hırsının

¹⁴⁴ Whimster, *a.g.e.*, s.38. Aynı kısa diyalog *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* sayfalarında da yer almaktadır. Weber bu diyalogun Fugger’in kapitalizmin ruhu olamayacağını gösterdiğini belirtmektedir. Weber, *The Protestant Ethic...*, s.51.

¹⁴⁵ Merry E. Wiesner-Hanks, *Erken Modern Dönemde Avrupa 1450-1789*, Çev.: Hamit Çalışkan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s.312.

¹⁴⁶ Weber, *a.g.e.*, s.17.

¹⁴⁷ Weber, *a.g.e.*, s.56.

¹⁴⁸ Joshua Derman, hem Parsons’ın hem de Kalberg’in çevirilerinde “Mandarin” olarak geçen bu terimi çalışmasına “memur” (official) olarak taşımıştır. Derman, *a.g.e.*, s.85.

¹⁴⁹ Weber, *a.g.e.*, s.56.

kapitalizme başlangıç yapılamayacağını belirtmiştir. Bununla birlikte kazanç hırsının zaten yalnızca kapitalistte bulunmadığını da dile getirmektedir:

“Mümkün olan en yüksek miktarda para kazanmanın, kazanç peşinde koşma dürtüsünün kapitalizmle hiçbir ilgisi yoktur. Bu dürtü, garsonlar, doktorlar, faytoncular, sanatçılar, hayat kadınları, dürüst olmayan memurlar, askerler, soylular, haçlılar, kumarbazlar ve dilenciler arasında vardır ve var olmuştur.”¹⁵⁰

Diğer taraftan, her iki alimin modern kapitalist zihniyetin rasyonel doğasına ilişkin kavrayışı arasında paralellik söz konusudur.¹⁵¹ Nitekim Weber de kurumsal ve teknik önkoşullarını sıraladıktan sonra kapitalizmin, tamamlayıcı bir unsur olarak “rasyonel ruh” olmadan mümkün olamayacağını belirtmektedir.¹⁵²

Fakat Weber’e göre, iktisadi zihniyetin rasyonelleşmesi tek başına artan sayısal hassasiyetin sonucu olarak açıklanamaz. İktisadi zihniyetin rasyonelleşmesi ancak yeni bir tür ahlak ile mümkün olmuştur. Weber’e göre onun eksikliğini, sonuçlarıyla beraber en iyi örnekleyen ülkelerden biri Çin’dir. Nitekim, bu ülkede muazzam hesapçı bir zihniyet, faydacılığın etkisi altında gelişmiştir. Çin esnafının tutumunda bunu görmek mümkündür. Çinli esnaf her kuruş için pazarlık yapmakta, alışverişinin her kuruşunu hesaplamakta ve her gün fişlerini kontrol etmektedir. Hatta önemli seyyahlar bu ülkenin insanları arasında başka bir yerde olmadığı kadar para ve para işlerinin konuşulduğunu kaydetmiştir. Fakat tüm bu iktisadi kaygılara rağmen Çin’de modern rasyonel kapitalizm gelişmemiştir.¹⁵³

Sonuç olarak, Weber kazanç hırsının kapitalist ekonomik sistemin ayırdedici özelliği olmadığını belirterek Sombart’tan ayrılmaktadır. Diğer yandan, iki alimin modern kapitalist zihniyetin rasyonel doğasına ilişkin hemfikir olduğu görülür. Fakat burada da bu rasyonel evreni mümkün kılan unsurlar açısından ayrılışları dikkat çekmektedir. Bu noktada Weber için önemli olan modern ahlakın Sombart tarafından göz ardı edildiği ifade edilmektedir.¹⁵⁴ Weber, konuya açıklık getiren ifadelerinde, Sombart ile rasyonel iktisadî zihniyetin ahlak boyutu konusunda sadece neden-sonuç ilişkisi bakımından ayrıldıklarını

¹⁵⁰ Weber, *a.g.e.*, s.17.

¹⁵¹ Holton, *a.g.e.*, s.107.

¹⁵² Weber, *General...*, s.354.

¹⁵³ Weber, *The Religion of China*, s.242.

¹⁵⁴ Swedberg, *a.g.e.*, s.130.

söylemektedir: “... Sombart, kapitalist girişimcinin bu etik yönünü hiçbir şekilde ihmal etmemiştir. Ama onun soruna bakış açısına göre bu, kapitalizmin bir sonucu gibi görünüyor, oysa bizim amaçlarımız için bir hipotez olarak bunun tersini varsaymalıyız.”¹⁵⁵

Weber için önemli olan bu ahlak, modern çalışma ahlakıdır. Weber’in kapitalizmin ruhu olarak adlandırdığı bu modern çalışma ahlakı, rasyonel kapitalist zihniyetin yapıcı unsurudur. Devam eden başlıklarda önce Weber’in ortaya attığı kapitalizmin rasyonelleşmesi süreci, sonra bu sürece katkısı açısından modern çalışma ahlakı ele alınmıştır.

1.3.2.1. Bir Şeyin Rasyonelleşmesi

Öncelikle Weber, insanoğlunun rasyonel davranma kapasitesini Aydınlanma Dönemi ile kazanmış olduğu ve yine insanoğlunun Aydınlanma’dan önceki tüm çağlarda rasyonel eylemde bulunma gibi bir yeterliliğinin olmadığını savunan 19. yüzyıl Fransız antropolojisine karşı çıkmaktadır. Weber’e göre, Aydınlanma çağından önceki değerlerin Aydınlanma değerlerinden farklı olması, insanoğlunun Aydınlanma öncesinde rasyonel davranışlarda bulunmadıkları sonucunu çıkarmak için yeterli değildir. Nasıl ki Aydınlanma sonrası dönemde duygusal ve geleneksel davranışlar yok olmadıysa, Aydınlanma öncesi dönemde de insanoğlunun gelişmişlik bakımından en ilkel zamanlarında bile rasyonel davranışlarda bulunduğu doğrudur.¹⁵⁶ Weber bakış açısını tarihsel örnekler ile gerekçelendirmektedir. Rasyonel hukuka, örneğin, modern zamanların çok öncesinde, antik Roma’da rastlanılmaktadır.¹⁵⁷

Diğer yandan, rasyonalitenin yaşamın farklı katmanlarına, farklı zamanlarda sirayet ettiğini görmek mümkündür. Yaşamın farklı katmanları ile Weber, iktisadî sistem, siyasal sistem, askerî sistem, hukuk sistemi ve din gibi farklı kurumsal sistemleri

¹⁵⁵ Weber, *The Protestant Ethic...*, s.193.

¹⁵⁶ Stephen Kalberg, “Max Weber’s Types of Rationality: Cornerstones for the Analysis of Rationalization Processes in History”, *The American Journal of Sociology*, Volume: 85, Number: 5, March 1980, s.1148.

¹⁵⁷ Weber, *a.g.e.*, s.77.

kastetmektedir.¹⁵⁸ Rogers'ın de özetlediği gibi, “tarihsel bağlantılarına rağmen, ekonomik yaşam, hukuk, yönetim ve dini etik alanlarındaki rasyonalizasyon süreçleri tek bir kapsayıcı gelişmeye indirgenemez.”¹⁵⁹ Dolayısıyla rasyonelleşme analizinin kıstası Aydınlanma Dönemi olamayacağı gibi, rasyonelleşmenin gerçekleşip gerçekleşmediği ele alınan sisteme göre değişebilmektedir. Örneğin Fransa, Aydınlanma Dönemi ile rasyonel seküler felsefelerinin doğduğu yer olurken, iktisat alanındaki rasyonelleşme en ileri seviyesine bu ülkede değil İngiltere’de ulaşmıştır.¹⁶⁰

Bunların dışında *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*’nda yer alan bir ifade Weber’in rasyonalite analizine ışık tutmaktadır: “Bir şey asla kendi içinde irrasyonel değildir...”¹⁶¹ Ona göre, bir eylem, ancak belirli bir amaca yönelik seçilen araçlar verimli olduğu sürece rasyonel, verimsiz olduğu sürece ise irrasyoneldir.¹⁶² Örneğin, müzik sanatının en duygusal şekli olarak kabul edilmektedir.¹⁶³ Fakat Weber, müziğin icrasında kullanılan tonasyondaki gelişmeleri müziğin rasyonelleşmesi olarak kabul etmektedir.¹⁶⁴ Benzer bir şekilde belirli bir inanç açısından bir eylem, takip edilen inanç ile tutarlı olduğu sürece rasyonel, tutarsız olduğu sürece irrasyoneldir.¹⁶⁵ Bu açıdan Weber’in eserlerinde dinin rasyonelleşmesi ifadesi ile sık sık karşılaşılmaktadır. Weber’in takipçisi George Ritzer, hazır yemek restoranlarının rasyonelleşmesi sürecini aynı mantık ile ele alır. Geleneksel restoranlardan farklı olarak hazır yemek restoranlarının kullandığı arabaya servis penceresi ürün satışında hız ve verimliliği artıran rasyonel bir yöntemdir.¹⁶⁶

¹⁵⁸ Donald N. Levine, “Rationality and Freedom: Weber and Beyond”, *Sociological Inquiry*, Volume: 51, Number: 1, 1981, s.12.

¹⁵⁹ Braubaker Rogers, *The Limits of Rationality: An Essay on the Social and Moral Thought of Max Weber*, Routledge, London, New York 1991, s.9.

¹⁶⁰ Kalberg, *a.g.m.*, s.1151.

¹⁶¹ Weber, *a.g.e.*, s.194.

¹⁶² Rogers, *a.g.e.*, s.35.

¹⁶³ Don Martindale, Johannes Riedel, “Introduction: Max Weber’s Sociology of Music”, *The Rational and Social Foundations of Music*, Trans.-Edt.: Don Martindale, Johannes Riedel, Gertrude Neuwirth, Southern Illinois University Press, 1958, s.XXIII.

¹⁶⁴ Max Weber, *The Rational and Social Foundations of Music*, Trans.-Edt.: Don Martindale, Johannes Riedel, Gertrude Neuwirth, Southern Illinois University Press, 1958, s.94.

¹⁶⁵ Rogers, *a.g.e.*, s.35.

¹⁶⁶ George Ritzer, *Sociological Theory*, McGraw-Hill, New York 2011, s.29.

Yeri gelmişken Weber'e ait rasyonelleşme ile ilgili meşhur ve itirazı bol bir iddia burada hatırlanabilir. Weber, yayımlamayı düşündüğü din sosyolojisi serisi için 1920 yılında bir giriş yazmış ve Talcott Parsons 1930 yılında yayımlamış olduğu *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*'nun İngilizce versiyonunda ilgili yazıya önsöz niteliğinde, *Authors's Introduction* başlığı ile yer vermiştir.¹⁶⁷ Weber burada, rasyonel mimarinin, rasyonel müziğin, rasyonel hukukun, rasyonel kapitalizmin ve daha birçoklarının Batıya özgü olduğunu belirtmektedir.¹⁶⁸ Önemli sayıda toplumbilimci Weber'in iddiasını fanatik bir değerlendirme olarak kabul etmektedir. Kendi açımdan her biri uzmanlık gerektiren bu alanların rasyonellik derecesi hakkında değerlendirme yapacak kabiliyetimin olmadığını kabul ediyorum. Fakat şunu söyleyebilirim ki yakın zamanda uluslararası ölçü birimlerine ilişkin ortaya çıkan gelişmeler bazı alanlardaki rasyonelleşmenin hala Batı'da devam ettiğini göstermektedir.

Yüzyılı aşkın süredir kilogram Fransa'daki Uluslararası Ağırlıklar ve Ölçüler Bürosu'unda bulunan fiziksel bir nesne üzerinden tanımlanmaktadır. Nesne platin ve iridyumdan oluşmaktadır. Nesnenin kütleinde bir değişiklik olmaması için toz, nem gibi etkilerin altında kalmaması gerekmekte ve bu nedenle üç katmanlı hava geçirmez bir cam kavanozun içinde sabit sıcaklıkta saklanmaktadır. Diğer ülkelerde bu nesnenin kopyaları bulunmaktadır ve bu kopyalar belirli zaman aralıklarıyla orijinali ile karşılaştırılmak üzere Fransa'ya gönderilmektedir. Fakat son yapılan karşılaştırmalarda nesnenin orijinali ve kopyaları arasında görece büyük farklar gözlemlenmiştir. Fakat bu farklılığın nesnenin orijinalinden mi yoksa kopyalarından mı kaynaklandığı tespit edilememektedir. Nitekim, örneğin, kopyaların kütle kaybetme olasılığı yanında nesnenin kendisinin de kütle kazanma ihtimali bulunmaktadır. Bu değişimin bir sonucu olarak bu günlerde manavdan aldığımız 2 kilogram meyve için teknik olarak eksik ya da fazla bir ödemede bulunmuş olabiliriz.

Dolayısıyla, ağırlık ölçüm *aracı* olan bu nesnenin *amaca* uygunluğu açısından ortaya çıkan şüpheler üzerine bilim adamları yeni bir ölçüm aracı belirlemek için

¹⁶⁷ Talcott Parsons, "Translator's Preface", *The Protestant Ethic and The Spirit of Capitalism*, Trans.: Talcott Parsons, Charles Scribner's Sons, New York 1930, s.IX-X.

¹⁶⁸ Weber, *The Protestant Ethic...*, ss.13-31.

Fransa’da toplanmışlardır. Anlaşılan kilogramın kuantum mekaniğinde yer alan Planck sabiti üzerinden tanımlanması uygun görülmektedir. Bu uygulama ile birlikte ağırlığın ölçümünün tüm zaman ve mekanlarda değişmeden yapılması mümkün olacaktır.¹⁶⁹ Uygulamanın yerleşmesi ile birlikte ağırlık ölçümünün rasyonelleşmesinin Batı’ya özgü olduğu Weber’in ilgili metnine eklenebilir.

1.3.2.2. Rasyonel Kapitalizm

İktisadi araçların sınırsız kâr elde etme amacına uygun bir şekilde seçilmesi kapitalist eylemin rasyonelleşmesini ifade etmektedir. Weber’in incelemelerinde kapitalizm modern bir olgu değildir. Nitekim kapitalizm Çin’de, Hindistan’da, Babil’de, klasik dünyada ve Orta Çağ’da da görülmüştür.¹⁷⁰ Fakat rasyonel kapitalizm Batı’ya özgüdür.¹⁷¹

Rasyonel kapitalizm öncelikle sermaye oluşum sürecinin sayılar ile yönlendirilmesini ifade etmektedir.¹⁷² Nitekim sayılar ile yürütülen iktisadi süreç, hedefler ile ilgili teknik ve objektif veriler sunmaktadır. Dolayısıyla sayılar, iktisadi sürece ilişkin ayrıntıları görünür kılarak, isabetli ve akla uygun kararlar ile süreçten en yüksek verimin alınmasına katkıda bulunmaktadır.¹⁷³

Fakat, verimli ve üretken yolların hesaplanması insan doğası ile toplumsal değerler izin verdiği sürece mümkündür. Dolayısıyla kapitalizmin rasyonelleşmesi, başka bir yanı ile, insan doğasının kontrolü ile ilgilidir. Nitekim insan, doğası gereği kapitalizm

¹⁶⁹ Mahir E. Ocak, “Kilogramın Tanımı Değişmek Üzere”, *Tübitak: Bilim Genç*, Erişim adresi: <https://bilimgenc.tubitak.gov.tr/makale/kilogramin-tanimi-degismek-uzere>, Erişim tarihi: 21.03.2022; Sertaç Aktan, “Kilogramın Yeni Tanımı Nasıl? Eskisinden Neden Vazgeçildi?”, *Euronews*, Erişim adresi: <https://tr.euronews.com/2018/11/18/metrolojide-heyecan-verici-gelisme-kilogram-tanimi-degisiyor>, Erişim tarihi: 21.03.2022; Sinan İpek, “Kilogramın Tanımı Neden Değişti?”, *Matematiksel*, Erişim adresi: <https://www.matematiksel.org/kilogramin-tanimi-yarin-degisiyor>, Erişim tarihi: 21.03.2022.

¹⁷⁰ Weber, *a.g.e.*, s.52.

¹⁷¹ Weber, *a.g.e.*, s.16-17.

¹⁷² Weber, rasyonel olarak nitelenen her ekonomik eylemin özünde hesap araçlarının olduğunu ifade eder. Weber, *a.g.e.*, s.18.

¹⁷³ Bruce G. Carruthers, Wendy Nelson Espeland, “Accounting for Rationality: Double-Entry Bookkeeping and the Rhetoric of Economic Rationality”, *American Journal of Sociology*, Volume: 97, Number: 1, July 1991, s.34-36.

açısından irrasyonel olan dürtülerin ve hazzın yönlendirici etkisi altındadır.¹⁷⁴ Haz verene yönelen insan zevk ve fayda arayışı altında duygu ve tutkuları ile hareket eder. Kapitalizmin rasyonelleşmesi bu hazzın ve önerdiği tüm eylemlerin rasyonel olarak kontrol altına alınmasıdır. Bu nedenledir ki *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*’nda rasyonelleşmenin neredeyse çilecilik ile eş anlamlı kullanıldığı görülür.

Kapitalizmin rasyonelleşmesi ayrıca toplumsal değerler ile ilgilidir. Bireyler arası güçlü geleneksel bağlar, örneğin, kapitalizmin rasyonelleşmesinin engelleri arasındadır. Rasyonel kapitalizm bu bağların çözülmesini ve bireyler arasındaki iktisadî ilişkilerin objektifleşmesini talep etmektedir. Weber’den aktarmak gerekirse: “Rasyonel ekonomik kuruluş her zaman objektifleşmeyi beraberinde getirir ve belirli bireyler için yapılan yardım kampanyaları ile araçsal olarak rasyonel aktivitelerden kurulu bir evreni kontrol etmek mümkün değildir.”¹⁷⁵ Bunun en net sonuçlarını Yahudilerin durumunda görmek mümkündür. Sombart’ın “kapitalizmi başlatan insanlar”¹⁷⁶ olarak tanıttığı Yahudilerin durumunu Weber şöyle irdelemektedir: “Özellikle her şeyden önce, modern kapitalizmin özellikle karakteristik bir unsuru, tamamen olmasa da, Yahudi ekonomik faaliyetlerinin geniş listesinde çarpıcı bir şekilde eksik bulunuyordu. Bu, yerli endüstride ve fabrika sisteminde endüstriyel üretimin örgütlenmesiydi.”¹⁷⁷

Hatta Yahudi girişimciler gettolarda birçok Yahudi işçinin bulunabildiği, her türden bir endüstrinin kurulmasına ve kazanca olanak sağlayan gerekli kraliyet imtiyazlarının var olduğu ve endüstriyel alanın üzerinde herhangi bir lonca tekeli gibi bir kontrolün bulunmadığı ve dolayısıyla girişime açık olduğu dönemlerde bile bu gettolardaki Yahudi işçileri istihdam eden bir sanayi kurmayı düşünmemişlerdir. Bu nasıl açıklanabilir?¹⁷⁸

¹⁷⁴ Tabiatın bir ürünü olan hazzın insan eylemleri üzerindeki egemenliği Bentham’ın görüşlerine özet olarak şu şekilde yansımaktadır: “Tabiat, insanlığı mutlak kudret sahibi iki efendinin hükmü ve yönetimi altına koymuştur: elem ve haz. Ne yapmamız gerektiğini yalnız bunlar gösterirler, ne yapacağımızı yalnız bunlar tayin ederler... Bizi yaptığımız, söylediğimiz ve düşündüğümüz her şeyde yöneten bunlardır.” Mehmet Selik, *100 Soruda İktisadî Doktrinler Tarihi*, Gerçek Yayınevi, 1988, s.245.

¹⁷⁵ Weber, *Economy...*, s.585.

¹⁷⁶ Sombart, *a.g.e.*, s.274.

¹⁷⁷ Weber, *a.g.e.*, s.613.

¹⁷⁸ Weber, *a.g.e.*, s.613-614.

Weber'e göre, bunun bir teorik nedeni Yahudilerin bulundukları ülkelerde azınlık statüsünde olmalarıdır. Nitekim hukuksal ve fiili olarak belirsiz durumları kendilerinin endüstriyel alanda kalıcı yatırım yapmalarının önünde bir engel olmuş, sadece ticaret ile yetinmişlerdir. Fakat bir diğeri onların kendi ahlaki eğilimlerinde bulunmaktadır. Yahudilerin, kökleri dini hususiyetlerine dayanan ahlakî çifte standardı, rasyonel kapitalizme entegre olmalarının önündeki engel olmuştur.¹⁷⁹

Ahlakî çifte standart aslında toplumların en eski iktisadî yaklaşımlarından biridir.¹⁸⁰ Bu tarz ahlakî eğilime sahip toplumların genel özellikleri grup içi ve grup dışı ahlak ayırımına sahip olmaları ve grup içindeki yardımlaşma ilkesidir: “Senin bugünkü isteğin, benim yarınki isteğim olabilir.”¹⁸¹ Bu ilkenin zor durumda olana kardeşçe yardımda bulunma yükümlülüğü gibi irrasyonel ekonomik sonuçları olabilmektedir.¹⁸²

Yahudilere gelince, Yahudiler'in ahlakî eğilimleri ilahları Yehova'nın Yahudilere ve Yahudi olmayanlara karşı tutumunun sonucu olarak gelişmiştir. Bir savaş durumunda örneğin Yehova Yahudiler'in tarafında durmaktadır.¹⁸³ Yehova'nın Yahudileri Yahudi olmayanlara karşı ahlakî açıdan serbest bıraktığı bilinmektedir: “Yehova Musa'nın Firavun'a yalan söylemesini emreder ve Mısır'dan çıkış sırasında Mısırlıların mallarının çalınmasında Yahudiler'e yardım eder.”¹⁸⁴ Yahudilerden dindaşlarına karşı ise yardımsever olmaları talep edilmiştir.¹⁸⁵ Yahudi olmayanlara karşı verilen izin, din kardeşlerine karşı yasaklanmıştır.¹⁸⁶ Yabancılar faiz ile borç verilmesine izin verilirken, aynı işlemin Yahudiler arasında yapılması yasaklanmış, din kardeşlerinin birbirleri üzerinden kazanç sağlaması engellenmiştir.¹⁸⁷ Weber'in Yahudi girişimcilerin endüstri alanında görülmediklerine ilişkin değerlendirmeleri tam da bu noktaya dokunmaktadır.

¹⁷⁹ Weber, *a.g.e.*, s.614.

¹⁸⁰ Weber, *a.g.e.*, s.614.

¹⁸¹ Max Weber, “Religious Rejections of the World and Their Directions”, *From Max Weber: Essays in Sociology*, Trans.-Edt.: H. H. Gerth, Wright Mills, Oxford University Press, New York 1946, s.329.

¹⁸² Weber, *a.g.m.*, s.329.

¹⁸³ Max Weber, *Ancient Judaism*, Trans.-Edt.: Hans H. Gerth and Don Martindale, George Allen & Unwin Ltd, London 1952, s.340.

¹⁸⁴ Weber, *a.g.e.*, s.338.

¹⁸⁵ Weber, *Economy...*, s.614.

¹⁸⁶ Weber, *Ancient...*, s.343; Max Weber, *The Protestant Ethic...*, s.271.

¹⁸⁷ Weber, *Economy...*, s.615.

Nitekim Weber, konu üzerine değerlendirmeleri olan Barbalet'in dikkat çektiği gibi, Yahudi din kardeşleri arasındaki bu dini bağların Yahudi kapitalistler tarafından Yahudi emeğinin kullanılmasına engel olduğu görüşündedir.¹⁸⁸ Dolayısıyla, Weber'in ifadeleri ile, "Yahudiler, modern kapitalizmin yeni ve farklı biçimlerinden, emeğin rasyonel örgütlenmesinden, özellikle de fabrika tipi bir sanayide üretimden, görece veya tamamen uzak durmuşlardır."¹⁸⁹ İşveren ve işçi ilişkilerinde rasyonelleşemeyen Yahudi ahlakı, kapitalist aktivitenin üretime kanalize olmasına engel olmuştur.

Peki, insan doğasını denetimi altına alan, geleneksel toplumsal değerlerin yenileri ile değişmesine zemin hazırlayan, yeni değer nedir? Bahsedildiği üzere, rasyonel kapitalizm yeni bir ahlak ile mümkün olmuştur. Bu, modern çalışma ahlakıdır.

1.3.2.3. Modern Çalışma Ahlakı

Muhtemelen yer yüzünden geçmiş olan insanların hiçbirisi kendisi hayattayken ahlakî bir davranışın ortaya çıkışına ya da yok oluşuna şahit olmamıştır. Zira, ahlakî bir değerin ortaya çıkış ya da yok oluş süresi insan ömrüne sığdırabilecek kadar kısa değildir. Ahlakî değerlerin doğuşu ya da yok oluşu olayını direkt deneyimlememiş olmamız ise onların tarihsel oldukları noktasındaki idrakimizi zorlaştırmaktadır. Bizler, bu nedenle, örneğin değer doğuşunu değil, sahip olduğumuz değerlerin insanlığın en başından veri var olduğunu düşünmeye eğilimliyiz. Belki bazı olağanüstü gelişmeler, bugün de şahit olduğumuz gibi, geçmişte de istisnalar yaratmış olabilir ve değerlerin ortaya çıkışı ya da yok oluşu süresini istisnaî olarak kısaltmış olabilir. Nitekim iki yıl öncesinde durum çok farklıyken, şu an herkes koronavirüsün bulaşma riskini artırdığı için eşyaların ortak kullanımını ve paylaşımını tereddütle karşılamaktadır. Bu nedenle, yaklaşık 15 yıl öncesine kadar eğitim gördüğüm devlet okullarında yalnızca *paylaşıcılığın erdeminden*

¹⁸⁸ Jack Barbalet, "Max Weber and Judaism: An Insight into Methodology of The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism", *Max Weber Studies*, Volume: 5.2/6.1, Max Weber and the Spirit of Modern Capitalism – 100 Years On, July 2005 / January 2006, s.59.

¹⁸⁹ Weber, *a.g.e.*, s.614. Weber'e göre, endüstri kapitalizminin Yahudi iş hayatında baskın olarak görülmemesinin bir diğer sebebi Yahudi din kardeşleri arasındaki yasakların din kardeşleri olmayanlara karşı uygulanmamasıdır. Örneğin, bir Yahudi'nin Yahudi din kardeşine faizle para vermesi yasaklanırken, Yahudi olmayan birine verdiği ödünç para üzerinden faizle kazanç elde etmesine izin verilmiştir. Weber'e göre bu Yahudi ahlakî çifte standardı Yahudilerin neden daha çok endüstri yatırımı yerine finans, bankacılık ve ticaret gibi girişimlerden para kazandığını açıklamaktadır. Weber, *a.g.e.*, s.613-615.

bahsedilirken, Şu an pandemi koşullarında ilkokullarda oğrencilere *paylaŐmama eğitimi* verilmeye baŐlandı. Bu kadar kısa sũrede ortaya çıkmasa da Max Weber çalışmaya karşı gelişen yeni değer yargısının modern kapitalizmin arefesinde belirginleŐmeye başladığını iddia etmektedir. Fullerton'ın da değindiği gibi Orta ağ ile modern dũnem arasındaki zıtlık, her Şeyden çok, hatta bilimsel gũrœœten bile, iş hayatında kendini gũstermektedir.¹⁹⁰

Weber'in terminolojisinde çalışma ahlakı, çalışmaya karşı takınılan geleneksel faydacı tavırdan kopuşu ifade etmektedir. Bu faydacı tavırda para kazanmanın ve çalışmanın amacı her zaman iyileŐtirdiĐi ve tatmin ettiği maddi ihtiyaçlar doğrultusunda açıklanmıştır. Ne için çalıŐmalıyım sorusunun geleneksel cevapları Şunlardır: Çocuklara ve torunlara daha iyi bir gelecek bırakabilmek...¹⁹¹ İhtiyaçları karŐılayabilmek ve rahat bir hayat sũrebilmek...¹⁹² Ya da eğlenmek ve tũketmek için...¹⁹³ Para kazanma ve çalışma daima maddi olarak işe yararlılık ya da haz ile ilgilidir.¹⁹⁴

Modern alıŐma ahlakının açıklayıcı bir ũrneĐini, ultra bũyũk bir servetin miras olarak sahibi olup ũmũr boyu çalışmasına hiç gerek kalmayan bir kişiye çalıŐmadıĐı için takınılan olumsuz tavır oluŐurmaktadır. Bu noktada çalışma ahlakı, geleneksel faydacı tavırdan farklı olarak, çalışmanın kendisi amaç olarak çalıŐmaktır. Çalışma, bu haliyle, tũketme, geçinme ya da eğlenme fırsatları yarattığı için değil, kendisi bir değer olduğu için bir sorumluluk haline gelmiştir. Weber'e gũre, başka bir Şeye vesile olduğu için değil, kendisi bir ahlakî değer olduğu için çalışmak modern kapitalizmin etkisi dışındaki tũm toplumların yabancısıdır.¹⁹⁵

Çalışma ahlakı, bu haliyle, yalnızca çalışma saatlerini içermemektedir. Çalışma saatlerini kapsamakla birlikte onu aÇar. Çalışma ahlakı, çalışma saatleri ile birlikte,

¹⁹⁰ Kemper Fullerton, "Calvinism and Capitalism", *Harvard Theological Review*, Volume: XXI, Number: 3, July 1928, s.164.

¹⁹¹ Max Weber, *The Protestant Ethic...*, s.70.

¹⁹² Niles M. Hansen, "The Protestant Ethic as a General Precondition for Economic Development", *The Canadian Journal of Economics and Political Science*, Volume. 29, Number. 4, Nov., 1963, s.467-468; Holton, *a.g.e.*, s.104.

¹⁹³ O'Brien, *a.g.e.*, s.64.

¹⁹⁴ Ilana Friedrich Silber, "Monasticism and the 'Protestant Ethic': Asceticism, Rationality and Wealth in the Medieval West", *The British Journal of Sociology*, Volume: 44, Number: 1, March 1993, s.106.

¹⁹⁵ Weber, *a.g.e.*, s.53.

çalışma saatleri dışındaki tüm aktivitelerin çalışmanın verimliliğine göre belirlenmesini ifade eder. Dolayısıyla insanın iktisadî hayatının dışında sosyal hayatının da belirleyicisi ve yönlendiricisidir. Çalışmanın erdem haline gelmesi bu haliyle çalışma saatleri dışındaki tüm işleyişte domino etkisi yaratmıştır. Artık tüm sosyal aktiviteler çalışma verimliliğine göre düzenlenmektedir. Bu yeni ahlak, zamanın işsiz geçirilmesi ve işsiz geçirilmesini teşvik eden bütün unsurlar ile çatışma halindedir. Aylaklık, tembellik, dilencilik, gurur, kibir, miras, alkol, eğlence, zevk ve sefa, gösteriş bu unsurlar arasındadır. Çalışma hayatına zarar veren gurur ve kibir gibi duyguları besleyen soyluluk, asillik ve unvanlar değerler siteminden çıkarılmıştır. Kazanç aktivitelerinde yardımlaşmanın yerini bireysel sorumluluk almıştır. Fakirlik ise bazı durumlar dışında ahlaki eksikliğin belirtisi olmuştur. Kişilerarası ilişkilerdeki yalan, hile, adaletsizlik gibi iş döngüsünü tıkayan tavırlar bu kez çalışma ahlakı çerçevesinde kınanmıştır. Çalışmanın erdem kabul edilmesi, değerler sistemindeki ya var olan kuralları bu şekilde güçlendirmiş ya da bu sisteme yeni eklemeler ve çıkarmalar yapmıştır. Max Weber, burada belirtilen tüm öğeleri içerdiği söylenemese de tarihsel olarak bu çalışma ahlakının Benjamin Franklin'in öğütlerinde kendisini gösterdiğini belirtmiştir.¹⁹⁶

1.3.2.4. Benjamin Franklin ve Kapitalizmin Ruhu

Benjamin Franklin'i hayat sahnesinde birçok farklı alanda görmek mümkündür. Bilim ve teknoloji ile ilgilenen Franklin 1741 yılında Pensilvanya Şöminesi'ni icat etmiştir. Elektrik üzerine ele aldığı raporları 1751 yılında *Elektrikle İlgili Deneyler ve Gözlemler* adıyla yayımlanmıştır.¹⁹⁷ Diğer yandan, Amerika'da kullanılan ilk idrar sondasını üretmiştir.¹⁹⁸ 1753 yılında, Kraliyet Cemiyeti tarafından verilen ve Copley Madalyası olarak bilinen bilim ödülüne layık görülmüş, 1756 yılında ise aynı cemiyetin üyesi olmuştur.¹⁹⁹ Eğer kitlesel üretimin mümkün olduğu çağda yaşasaydı, Franklin'in bu

¹⁹⁶ Weber, *a.g.e.*, s.51.

¹⁹⁷ James Campbell, *Recovering Benjamin Franklin: An Exploration of a Life of Science and Service*, Open Court, Chicago, La Salle 1999, s.14-15.

¹⁹⁸ Walter Isaacson, *Benjamin Franklin*, Çev.: İsmail Hakkı Yılmaz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s.100, 130.

¹⁹⁹ Campbell, *a.g.e.*, s.15.

buluşlarından milyonlar kazanabileceği belirtilmektedir.²⁰⁰ Kendisini, ayrıca, politika sahnesinde de görmek mümkündür. Franklin, 1751 yılında Pensilvanya Meclisi'ne seçilmiş, 1785 yılında Pensilvanya Valisi olmuş, 1787 yılında toplanan Anayasa Kurultayı'na katılmıştır.²⁰¹

Weber bu çok yönlü insanın iktisadî hayatı ve öğütleri ile ilgilenmektedir. Benjamin Franklin, 1706 yılında, mum ve sabun üreticisi bir babanın oğlu olarak Boston'da dünyaya gelmiştir. 10 yaşının ortalarında ailesinin ekonomik durumu nedeniyle eğitime devam edememiş ve babasının yanında çırak olarak çalışmaya başlamıştır. 12 yaşındayken çıraklığa ağabeyinin matbaasında devam etmiş ve bu matbaada bastığı halk şiirlerini bizzat kendisi Boston sokaklarında satmıştır. Halk şiirlerini, politika, din, eğitim, kadın hakları ve ifade özgürlüğü üzerine yazdığı makaleleri takip etmiş ve bunları ağabeyinin çıkardığı *The New England Courant* adlı gazetede yayımlamıştır.²⁰² 1723 yılında Philadelphia'ya gelen Franklin burada kısa sürede kendi matbaasını kurmuş ve başarılı olmuştur.²⁰³ Matbaasında bastığı almanak, kitap ve günlükler Franklin'e şöhret ve zenginliği getirmiştir.²⁰⁴ Özellikle, takvim, hava tahminleri, ahlakî ve iktisadî öğütler içeren *Fakir Richard'ın Almanagi* adlı yıllıkı edindiği servetin en büyük mimarlarından.²⁰⁵ Philadelphia'ya geldiğinde cebinde 1 Hollanda doları olan Franklin ilerleyen yıllarda Amerika tarihinin en zengin 100 girişimci insanı arasına girebilmiştir.²⁰⁶ Benjamin Franklin'in resmi bugün 100 dolarlık banknot üzerindeki yerini almıştır.²⁰⁷

Franklin'in çalışma hayatı ile öğütlerinin birçok girişimciye ilham olduğu bilinmektedir. Bankacı ve sanayici Thomas Mellon, Franklin'in üzerindeki etkisini şöyle açıklamaktadır:

“Franklin'in otobiyografisini okumam hayatımın dönüm noktası oldu.” “Ortada benden daha yoksulken çalışkanlık, tutumluluk ve kanaatkarlıkla kendini yetiştirmiş ve

²⁰⁰ Michael Klepper, Robert Gunther, *En Zengin 100 Amerikalı: Benjamin Franklin'den Bill Gates'e En Zengin Amerikalılar*, Çev.: Burcu Çekmece, Aksoy Yayıncılık, İstanbul 1999, s.310.

²⁰¹ Campbell, *a.g.e.*, s.15, 22.

²⁰² Campbell, *a.g.e.*, s.10-12.

²⁰³ Campbell, *a.g.e.*, s.12-13.

²⁰⁴ Isaacson, *a.g.e.*, s.100, 110.

²⁰⁵ Campbell, *a.g.e.*, s.14. Almanak hakkında bilgi için bkz. Isaacson, *a.g.e.*, s.95-100.

²⁰⁶ Klepper, Gunther, *a.g.e.*, s.309.

²⁰⁷ Campbell, *a.g.e.*, s.2.

bilge olmuş, para ve şöhret kazanmış bir Franklin vardı... ‘Fakir Richard’ın düsturları tam da bana uymaktaydı. Kitabı tekrar tekrar okudum ve aynı yöntemlerle aynı şeyleri yapabilir miyim, diye düşündüm.”²⁰⁸

Yayınlarında fırsat buldukça çalışmayla ilgili ahlakî öğütlere yer veren Benjamin Franklin’in ilkeleri 18. ve 19. yüzyıllarda Batı dünyasının gözde çalışma felsefesi haline gelmiştir.²⁰⁹ Franklin’in *Zengin Olacaklar için Gerekli İpuçları* ile *Genç Bir Esnaf için Tavsiye* adlı kısa yazılarındaki ifadeler *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*’nda Weber tarafından tekrar hatırlatılmıştır. Gençlere çalışma hayatında nasıl davranmaları gerektiğini anlatan aşağıda yazılanlar Weber’in eserine *Genç Bir Esnaf için Tavsiye* adlı metinden alınmıştır:

“Unutmayın ki *zaman* paradır. Emeği ile günde on şilin kazanabilen ve o günün yarısında dışarı çıkan ya da boşta oturan, oyalandığı veya aylak olduğu sırada altı peni harcadığı halde, tek masrafın bu olduğunu düşünmemelidir; bunun dışında aslında beş şilin daha harcamış veya daha doğrusu çöpe atmıştır.

Unutmayın ki *kredi* paradır. Bir adam, vadesi geldiği halde parasının ellerimde kalmasına izin verirse, bana faizini ya da bu süre zarfında ondan kazanabileceğim kadarını vermiş olur. Bir insan güzel ve bol krediye sahipse ve bunu iyi değerlendirirse, kayda değer meblağlara ulaşır

Unutmayın ki, para doğurgan, üretken bir doğaya sahiptir. Para, parayı doğurabilir, onun yavruları daha çoğunu doğurabilir ve aynı şekilde devam eder. İşletilen beş şilin altı olur, tekrar işletilirse yedi şilin üç peni olur ve yüz paunt olana kadar devam eder. Ne kadar çok varsa, o kadar çok işlem üretir, böylece kâr gittikçe daha hızlı artar. Damızlık dişi domuzu öldüren kişi, onun bininci nesle kadar bütün yavrularını öldürür. Bir kronu öldüren kişi onun üretebileceği belki de birçok paundu öldürür.

Şu sözü unutmayın ki ‘kendisine güvenilen bir kimse başka birinin cüzdanının efendisidir.’ Geciktirmeden ve tam olarak söz verdiği zamana kadar ödeme yaptığı bilinen kişi, arkadaşlarının harcamadığı tüm parayı her zaman ve her durumda ödünç alabilir. Bu bazen çok işe yarar. Dünyada genç bir adamın yetişmesine, çalışkanlık ve tutumluluğun ardından başka hiçbir şey ilişkilerindeki dakiklik ve adaletten daha fazla katkıda bulunamaz; bu nedenle ödünç aldığınız parayı söz verdiğiniz zamandan bir saat fazla tutmayın, aksi takdirde hayal kırıklığı arkadaşınızın cüzdanını sonsuza kadar kapatır.

Bir insanın itibarını etkileyen en ufak eylemler dikkate alınmalıdır. Sabahın beşinde veya gece sekizde çekicinizin sesinin bir alacaklı tarafından duyulması, onu altı ay daha uzun rahatlatır. Ama seni işte olman gereken zamanda bir bilardo masasında görürse veya bir tavernada sesini duyarsa, ertesi gün parası için mesaj gönderir, vadesi dolmadan, tek seferde talep eder.

Bu ayrıca, borçlarına sadık olduğunu gösterir; senin dürüst biri olmanın yanında dikkatli biri olarak görünmeni sağlar ve bu yine kredini artırır.

²⁰⁸ Isaacson, *a.g.e.*, s.482.

²⁰⁹ Petrus L. Steenkamp, “Protestant Ethic: Contributing Towards a Meaningful Workplace, *HTS Theological Studies*, Volume: 69, Number: 1, April 2013, s.5.

Sahip olduğun her şeyi ölçüp tartmaya ve buna göre yaşamaya dikkat etmelisin. Bu, kredisi olan birçok insanın içine düştüğü bir hatadır. Bunu önlemek için gelir ve giderin hesabını bir süre kesin olarak tut. Başlangıçta ayrıntılara dikkat etme hassasiyeti gösterirsen, şu iyi sonuç ortaya çıkar: Küçük ve önemsiz harcamaların olağanüstü bir şekilde nasıl büyük meblağlara ulaştığını keşfedecek ve büyük bir zahmete yol açmadan neyin biriktirilebildiğini ve gelecekte neyin biriktirilebileceğinin farkına varacaksın.”²¹⁰

Weber, Franklin’in buradaki öğütlerinde bir tür çileci eğilimin öne çıktığını belirtmektedir.²¹¹ Bu çilecilik kendini çalışma temposu ile kazanılan paraya takınılan tavırda göstermektedir. Anlaşılan, Franklin’i tatmin eden kazanılan paranın sağladığı boş zaman ve zevk fırsatları değildir.²¹² Onu harekete geçiren daha çok çalışma hayatındaki sorumluluk duygusu gibi durmaktadır. Franklin’in çalışma hayatından bahsederken atıfta bulunduğu referans da bu yorumu doğrulamaktadır. Kendi otobiyografisinde Franklin, neden çalışkan olmalı gibi bir sorunun cevabı olacak şekilde, çalışkan birinin krallar tarafından muhatap alınacağını söylemektedir.²¹³ Weber’e göre Franklin bu tutumu ile çalışmanın önemini faydacı ve hazcı motivasyonlardan koparıp direkt erdeme bağlamaktadır. Pragmatik kaygılardan tecrit edilmiş bu çalışma motivasyonu Weber’e göre modern çalışma ahlakını oluşturmaktadır. Modern çalışma ahlakı ile birlikte, insan ve para kazanma ilişkisi içerisinde, para kazanma insanın temel ve keyfi ihtiyaçlarının karşılanması bir aracı olmaktan çıkmış, kendisi amaç haline gelmiştir.²¹⁴ Kapitalizmin amaçları açısından, araçların rasyonelleşmesini sağlayan bu yeni çalışma ahlakı kapitalizmin ruhunu oluşturmaktadır: “Biz... (modern) kapitalizmin ruhu ifadesini, Benjamin Franklin örneğinde gösterdiğimiz şekilde rasyonel ve sistematik olarak kâr arayan tutumu tanımlamak için kullanıyoruz.”²¹⁵

Tarihsel materyalizm bu tarz erdemleri ekonomik durumların yansıması olarak görürken Weber bu denkleme şerh düşmektedir. Ona göre, kapitalizmin ruhu, ortaya çıktığı yerde para birikimini kendisi oluşturmuş, tersi ise olmamıştır. Nitekim

²¹⁰ Weber, *a.g.e.*, s.48-50. Her iki metine ulaşmak için bkz. *Benjamin Franklin: Selections from autobiography, Poor Richard's Almanac, Advice to a Young Tradesman, The Whistle, Necessary Hints to Those That Would Be Rich, Motion for Prayers, Selected Letters*, Edt.: Bliss Perry, Doubleday & McClure Co., New York 1898, s.153-155 ve 160-161.

²¹¹ Weber, *a.g.e.*, s.71.

²¹² O’Brien, *a.g.e.*, s.64.

²¹³ Weber, *a.g.e.*, s.53-54.

²¹⁴ Weber, *a.g.e.*, s.53.

²¹⁵ Weber, *a.g.e.*, s.64.

kapitalizmin ruhu, Amerika Birleşik Devletleri'nin sonradan Güney Eyaletlerini oluşturacak ve ekonomik amaçlarla büyük para babaları tarafından kurulan kolonilerde değil, küçük burjuva, esnaf ve çiftçi yardımları ile vaizler ve teoloji mezunları tarafından dini amaçlarla kurulan, Benjamin Franklin'in yaşadığı kolonilerde ortaya çıkmıştır.²¹⁶

Değerler eğitiminde aranacak olan çalışma ahlakı Weber'in burada formüle ettiği modern çalışma ahlakıdır. Yalnız öncelikle, Cumhuriyet Türkiye'si'nin değerler eğitimine geçmeden önce Cumhuriyet toplumunun bir önceki dönemden devraldığı çalışma ahlakı, modern çalışma ahlakı açısından incelenebilir. Cumhuriyet toplumunun Osmanlı'dan miras aldığı çalışma ahlakını ise Sabri F. Ülgener'in çalışmalarında bulmak mümkündür.

1.3.3. Sabri F. Ülgener ve Şarklının Ruhı

“Almanya’da Sombart ve Weber’in, İngiltere’de Towner’in, Fransa’da Hauser ve İtalya’da Fanfanini’nin iktisat zihniyeti hakkında çeşitli istikametlerden yürütülmüş olan araştırmalarına, Sabri Ülgener’in Türk-İslâm dünyasına ait tetkikleri ehemmiyetli bir Contribution teşkil etmekte ve bilhassa Alman Tarihçi Mektebini kapayan Sombart-Weber nokta-i nazarını memleketimiz iktisat literatürüne kazandırmaktadır.”²¹⁷

Yukarıdaki ifadeler Sabri Ülgener'in profesörlüğe yükselmesi için toplanmış olan komisyon raporundan alınmıştır. Başkanlığını Ord. Prof. Fritz Neumark'ın yaptığı komisyon Sabri Ülgener'i iktisadî zihniyet çalışmalarının Türkiye'deki ilk temsilcisi kabul etmiştir. Ülgener'in incelemeleri akademi dünyasının pek çok ismi tarafından övgüye layık görülmüş ve kabul bulmuştur. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'nun Sabri Ülgener için “Türkiye’de Max Weber’in sosyolojik fikirlerini en iyi tahlil ve tenkit eden, bununla da kalmayarak bu fikirleri geliştiren Sabri Ülgener’dir”²¹⁸ dediği aktarılmaktadır. Onun 1951 yılında yayımlanan ve ses getiren *İktisadî İnhitat Tarihimizin Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri* adlı eserine inceleme yazan Ömer Lütfi Barkan'ın kaleminden şu ifadeler dökülmektedir:

“... Garpta yapılmış tetkikleri gayet iyi tanıdığı gibi, Şarka ait kaynakları da büyük bir zevk ve vukuf ile seçip konuşturmasını bilen bu kıymetli eser ... fikrimizce

²¹⁶ Weber, *a.g.e.*, s.55, 68-69.

²¹⁷ Tevfik Ertüzün, “Prof. Ülgener’in İktisadi Kalkınma Yaklaşımı”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 43, Prof. Dr. S. F. Ülgener’e Armağan, 1987, s.15.

²¹⁸ Orhan Tuna, “Prof. Dr. Sabri F. Ülgener ve İki Eseri”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 43, Prof. Dr. S. F. Ülgener’e Armağan, 1987, s.4-5.

her şeyden evvel Türkiye iktisat tarihi tetkiklerinin şimdiye kadar sahipsiz kalmış olan bir cephesine gerekli ilmî metod ve düzeni getirmiş ve bu suretle bu sahada bundan sonra çalışacak olanların işini ziyadesiyle kolaylaştıracak müsbet neticeler sağlamıştır.”²¹⁹

Ülgener’in konu seçimi ve ele aldığı konuları tatmin edici düzeyde işlemesini sağlayan ilmî donanımının aile ve akademi çevresi ile kişisel ilgi ve zevkleri tarafından şekillendiği söylenebilir.

Sabri Ülgener, 8 Mayıs 1911’de İstanbul Cağaloğlu’ndaki Gümüşhaneli Dergahında dünyaya gelmiştir. Babası Cumhuriyet döneminin ilk İstanbul müftüsü Mehmed Fehmi Ülgener’dir. Resmi eğitimine devam ederken, evde babasından şer’i ilimleri görmüş, tasavvuf hakkında bilgi sahibi olmuş, Arapça ve Farsça ile yakınlaşmıştır.²²⁰ Bir çalışmasında İslam hukuku konusunda yapmış olduğu katkıları nedeniyle babası ve arkadaşlarına teşekkür etmektedir:

“Bu yazıyı hazırlarken, fıkıh ve diğer hukuk kaynaklarından faydalanmak hususunda geniş yardımlarını gördüğüm merhum babam *Mehmed Fehmi Ülgener* ile değerli mesai arkadaşları *Mustafa Asım* ve *Ömer Nasuhi Bilmen*’e şükranlarımı burada da tekrarlamayı bir borç telâkki ediyorum.”²²¹

Bu arada kendi çabaları ile Almanca öğrenmiştir.²²² Almanca ile olan yakınlığı kendisine İstanbul Üniversitesi’ndeki akademik kariyerinin kapılarını açmıştır. Nitekim Almanya’dan üniversiteye gelen çok sayıda akademisyen ile koordinasyonu sağlayacak bilim insanlarına ihtiyaç duyulmuştur. İltica eden hocalardan Fritz Neumark *Boğaziçine Sığınanlar* adlı hatıratında bu ihtiyacı şöyle dile getirmektedir: “Sınavlarda ve derslerde öğrencileri ile doğrudan doğruya dil bağı kuramayan arkadaşlar, tamamen tercümanların eline bakmak zorundaydılar.”²²³ Bu vesile ile, Ömer Celal Sarc’ın anlattıklarına göre, üniversite hocaları Almancaya olan hakimiyeti sebebiyle Sabri Ülgener’i üniversiteye almak istemişlerdir. Bu doğrultuda, o sıralarda İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nde

²¹⁹ Barkan, *a.g.m.*, s.172.

²²⁰ Ahmed Güner Sayar, “Sabri F. Ülgener (1911-1983): Türk İktisatçı ve Sosyoloğu”, *Ülgener Yazıları*, Derin Yayınları, İstanbul 2006, s.9-10.

²²¹ Sabri F. Ülgener, “İslâm Hukuk ve Ahlak Kaynaklarında İktisat Siyaseti Meseleleri”, *Makaleler*, Yay. Haz.: Ahmed Güner Sayar, Derin Yayınları, İstanbul 2006, s.78.

²²² Sayar, *a.g.m.*, s.10.

²²³ Fritz Neumark, *Boğaziçine Sığınanlar*, Çev.: Şefik Alp Bahadır, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1982, s.96.

öğrenci olan Ülgener, 1935 yılındaki mezuniyetini takiben iktisat kürsüsü asistanı olmuştur.²²⁴

Ülgener asistanlığı sırasında üstlendiği misyon ile Alman hocaların Türk meslektaşlarına, öğrenci ve takipçilerine seslenebilmelerine yardımcı olmuştur.²²⁵ Kendisi görevini başarı ile yerine getirmiştir.²²⁶ Alman hocalardan Ord. Prof. Neumark, Prof. Röpke, Prof. Rustow ve Prof. Kessler ile çalışmış ve bu hocaların ders takrirlerini, kitaplarını, konferans ve makalelerini Türkçeye çevirmiştir.²²⁷

Ülgener'in Alman hocalarla gerçekleştirdiği yoğun ilişki, onun Alman iktisat düşüncesi ile yakınlık kurmasını sağlamış ve özellikle A. Rüstow'dan, Max Weber ve Werner Sombart'ı öğrenmiştir.²²⁸ Weber ve Sombart ekolüne hakim “her çağın kendine göre hakim bir zihniyeti vardır ve çağın iktisadî yaşayış tarzı onunla belirlenir” ilkesi onun iktisat çalışmalarının iktisadî zihniyet noktasında yoğunlaşmasını sağlarken, aynı coğrafyanın literatüründen geçmişin iktisadî zihniyetini dolaylı olarak inşa edebileceği tarihsel kaynaklar hakkında bilgi edinmiştir. Kendi eserinde bu dolaylı kaynakların ahlakî, edebî ve dinî kaynaklardaki ifade şekli olduğunu aktaran Ülgener, iktisadî zihniyet incelemelerinde “nazım veya nesir halinde tasvirler, mesnevîler, divan ve destanlar, hiciv ve mizah yollu takılmalar, hikâyeler vs.” gibi sanat eserlerinin kullanımının önemine dikkat çekmiştir. Diğer yandan, evini türlü hatlar, sanat ve kültür eserleri ile süsleyen ve mesleğinin dışında hobi olarak sanat tarihi ve edebiyat ile ilgilendiği bilinen Ülgener bu kaynakları kendi iktisat incelemelerinde ustalıkla kullanmıştır.²²⁹ Onun hobilerinin akademisine olan etkisi belki de Ahmet Yörük'ün kendisini tanıtan şu ifadesine yansımaktadır: “... değdiği konularda rahatlıkla doku altına inebiliyordu.”²³⁰ Kendisi de

²²⁴ Ömer Celal Sarc, “S. F. Ülgener'in Kişiliği ve Eseri Hakkında”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 43, Prof. Dr. S. F. Ülgener'e Armağan, 1987, s.1.; Ahmed Güner Sayar, “Sabri F. Ülgener (1911-1983)”, *Ülgener Yazıları*, Derin Yayınları, İstanbul 2006, s.7.

²²⁵ Sarc, *a.g.m.*, s.1.

²²⁶ Tuna, *a.g.m.*, s.4.

²²⁷ Ahmet Yörük, “Prof. Dr. Sabri F. Ülgener”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 43, Prof. Dr. S. F. Ülgener'e Armağan, 1987, s.XV.

²²⁸ Ahmed Güner Sayar, “Sabri F. Ülgener (1911-1983): Türk...”, s.10.

²²⁹ Ertüzün, *a.g.m.*, s.21; Ülgener, *a.g.e.*, s.10 ve 39-40; Tuna, *a.g.m.*, s.5.; Yörük, *a.g.m.*, s.XIX.

²³⁰ Yörük, *a.g.m.*, s.XIX

bu noktayı aydınlatmaktadır. Alman hocaların Türkiye’deki ilk iktisat zihniyeti çalışmalarına kibrit çaktıklarını söyledikten sonra şöyle devam eder:

“İktisat zihniyeti ki bir yerde iktisatla kültür ve sanat tarihinin buluştuğu noktada belirlenmekte idi. Gençlik heyecanından olmalı: Yılların hobby olarak nasılsa meydana getirdiği sanat ve edebiyat merakıma –dîvân şiiri ile arada epey bir aşinalığım olmuştu- bu kibrit çakışı beklemediğim anda yön verdi.”²³¹

Sonuç olarak, Almancası ve Alman hocalarının yönlendirmesi ile Alman iktisat literatüründen iktisat zihniyeti modelini alan Ülgener, İslam ve tasavvuf bilgisi, Arapça ve Farsça ile olan yakınlığıyla bu modeli Osmanlı dönemi Türk-İslam ve tasavvuf çevrelerine uygulayabilmiş, bu modelin ihtiyaç duyduğu özellikle sanat kaynakları üzerinde rahatça iktisadî zihniyet tahlillerini sergilemiştir.

Ülgener, Alman ekolünün etkisiyle, ham ekonomik ögeler ile toplumsal-kültürel dünya arasına keskin sınırlar çizen klasik iktisatçıların izledikleri yöntemin yetersizliğine dikkat çekmiş, ekonomi incelemelerinde din ve kültür gibi toplumsal unsurlara yer veren tarihsel çalışmalar gerçekleştirmiştir. Aslında, Adam Smith’in çalışmalarında ekonomi üzerindeki toplumsal etkiler kabul edilmişken, David Ricardo’nun öne çıktığı belli bir çevre iktisadi incelemelerden toplumsal olayları soyutlamak istemişlerdir. İkinciler, ekonomik incelemenin ancak matematiksel hesaplamalar temelinde ölçülebilir verilerle verimli bir şekilde yapılabileceğini iddia etmişlerdir.²³² Ölçülemeyen insan davranışlarını ve onun kaynaklarını (din, kültür, gelenek) göz önünde bulundurmeyen klasik iktisat bu şekilde iktisat ilmini, Ülgener’e göre, “doğrudan doğruya bir miktar ve kemiyet ilmi haline” getirmiştir.²³³ Ülgener şöyle devam etmektedir: “Şu halde ilmimizde insanı ve onun müdahalelerini tecrit edecek olursak, elimizde ne kalacak? Hiçbir şey! Klâsik iktisatçı bu sûretle sadece haricî unsurları değil, bilâkis kendi mevzû’unu tecrit ettiğinin farkında değildi.”²³⁴

Ülgener, diğer yandan, iktisat disiplini içerisinde özellikle iktisadî kalkınma konusuna ilgi duymuş ve bu yöndeki araştırma alanını gelişmiş ekonomilerden, kendi

²³¹ Sabri F. Ülgener, *Zihniyet, Aydınlar ve İzmler*, Derin Yayınları, İstanbul 2006, s.3.

²³² Richard Swedberg, Mark Granovetter, “Introduction”, *The Sociology of Economic Life*, Edt.: Mark Granovetter, Richard Swedberg, Westview Press, Boulder 1992, s.1-3.

²³³ Ülgener, “İktisadî Hayatta...” s.20.

²³⁴ Ülgener, *a.g.m.*, s.20.

ülkesinin gerçeği karşısında, geri kalmış ekonomilere doğru genişletmeyi bir meslek borcu bilmiştir.²³⁵ Bu doğrultuda Ülgener, Türkiye'nin iktisadî yönden gelişmemişliğinin tarihsel belirleyicilerini tespit etme görevi üstlenmiştir. Peki hangi vasıtalarla? Ülgener, bahsedildiği gibi, klasik iktisadın bu çalışma için uygun vasıtalarla sahip olmadığına inanmaktadır. Nitekim insan gerçeğini göz ardı eden klasik iktisat “ayrı ayrı mesleklerin, halkların ve kültür kademelerinin hususiyetlerini nazarı itibara almıyordu. Ona nazaran bir köylü ile bir tüccar yahut bir müteşebbis arasında hemen hiçbir fark yoktu...”²³⁶ Aynı şekilde, bir İngiliz insanı ile Osmanlı insanı arasında da... Ülgener bu noktada Alman iktisat ekolünden istifade etmiş, sorunun düğümlendiği noktada çözümü insana, onun iktisadî davranışlarına, bu davranışları yönlendiren zihniyetine ve bu zihniyetin, çevresel, dinsel ve kültürel temellerine eğilmekte bulmuştur. Ülgener, “bugün de aynı üretim ameliyesini ve aynı hukuk tekniğini olduğu gibi kopya eden ülkelerde iktisadî hayat Batıdakinden farklı sonuçlar vermekte devam ediyorsa, sebebi altta zihniyet ve tutum farkından başka nerede arayabiliriz?”²³⁷ sorusuyla iktisadî zihniyete odaklanan tutumunu kabul ettirmiştir.

İktisadî meselelerin ve Türkiye'nin iktisadi geri kalmışlığının daha iyi anlaşılması için öncelikle iktisadî zihniyet gerçeğinin göz önüne alınması gerektiğini düşünen Ülgener, bu konuda çeşitli makaleler, etüt ve eserler yayımlamıştır. Yayımladığı tüm ara çalışmalarının yanında iktisadî zihniyet hususundaki emeklerini şaheser olarak anılan iki eseri taçlandırmaktadır. Bu çalışmalar 1951 yılında akademi dünyasına tanıtılan *İktisadî İnhitat Tarihimizin Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri*²³⁸ ile 1981 yılında yayımlanan *Zihniyet ve Din* adlı eserlerdir.²³⁹

Bahsedilen çalışmalarda Ülgener çalışma ahlakını Weber'in kullandığı anlamda kullanmaktadır. Fakat öncelikle, Ülgener'in her konuda Weber ile aynı fikirde olduğunu

²³⁵ Ertüzün, *a.g.m.*, s.15-16.

²³⁶ Ülgener, *a.g.m.*, s.20.

²³⁷ Ülgener, *İktisadi Çözülmenin...*, s.4.

²³⁸ Gözden geçirilmiş hali ile *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası* olarak 1981 yılında tekrar yayımlanmıştır.

²³⁹ Yörük, *a.g.m.*, s.XVI, XVIII; Ahmed Güner Sayar, “Prof. Dr. Sabri F. Ülgener Hayatı ve Eserlerine Dair Özet Bir Sergileme”, *İş Ahlakı Dergisi*, Cilt:1, Sayı:1, 2008, s,130.

söylemek gerçeği yansıtmaz. Örneğin Ülgener kâr olanakları noktasında denizin karaya olan üstünlüğüne ve Akdeniz ticaretinin önemini kaybetmesiyle kapitalizmi engelleyen zihniyet dünyasının gelişimine odaklanırken, Max Weber Akdeniz'in kapitalizme olduğu iddia edilen etkisine şerh düşmektedir. Ülgener aşağıdaki ifadeleri ile kara ve denizin kâr olanaklarını karşılaştırmaktadır:

“Karada, Evliya Çelebi'nin tasvirince, 'nice yüz bin belâyı canhıraş çekerek bârân-ı rahmet içerek' düşe kalka yol tüketmeye çalışan, fakat hakikatta sınır boylarına da (hele siyasî dağılma ve çözümlerle sayıları arttıkça) yol değil ömür tüketen kervan ticareti, ihtiraslarına hudud tanımayan bir zihniyet için açık deniz kadar doyurucu olamazdı. Fakat denizin zahmeti daha mı az denecek? Şüphesiz hayır! Hattâ karadakinden birkaç kat fazla ('zahmet ve ziyarı artuğ!'); lâkin vâdettiği ve çok defa getirdiği kâr o nisbette göz kamaştırıcı!’”²⁴⁰

Buradan hareketle Ülgener, bir dönem Orta ve Güney Avrupa'nın “kapital ve teşebbüsün(ün) büyük bir kısmını(n)” aktığı Akdeniz'in²⁴¹ ticari önemini kaybetmesinin etkilerinin, “coğrafi keşiflerin hemen akabinde değil” fakat belirli bir zaman sonra “engine açılan bir geminin dalgaları gibi, ancak 16 ve 17 asırlar esnasında Şark ticareti kıyılarına olanca hızıyla gelip” çarptığını belirtmektedir.²⁴² Öte yandan Weber, kapitalizmin gelişimindeki coğrafi etkileri kabul etmekle birlikte, denizin ve özelde Akdeniz'in o noktadaki kesin önemine itiraz etmektedir:

“Kapitalizmin gelişmesi için dış etkenler, öncelikle coğrafi karakterdedir. Çin ve Hindistan'da, bölgelerin ticaretinde şüphesiz karasal ticaretle ilgili olan muazzam nakliye maliyetleri, ticaret yoluyla kâr elde eden ve kapitalist bir sistemin inşasında ticaret sermayesini kullanan konumda olan sınıflar için zorunlu olarak ciddi engeller oluştururken, Batı'da, Akdeniz'in bir iç deniz olarak konumu ve nehirler arasındaki bol miktarda bağlantı, uluslararası ticaretin aksi yönde gelişmesini sağladı. Ancak bu faktör, sırası geldiğinde, fazla abartılmamalıdır. Burada ticaret için fırsatlar, tayfunlu Çin sularının aksine (Akdeniz'in karakteri sayesinde) çok elverişliydi ve fakat antik dönemde hiçbir kapitalizm ortaya çıkmadı. Modern dönemde bile kapitalist gelişme Floransa'da Cenova ya da Venedik'tekinden çok daha yoğunlu. Batıda kapitalizm, deniz ticaretinin merkezi olan şehirlerde değil, iç kesimlerin sanayi kentlerinde doğdu.”²⁴³

Zaman zaman örnek olarak gösterilen iktisadî figürlerde de zıtlık görülebilmektedir. Daha önce Jacob Fugger'in Werner Sombart tarafından kapitalizmin ruhunun ideal taşıyıcı olarak tanıtıldığını görmüştük. Weber, devletten para basma tekeli

²⁴⁰ Ülgener, *a.g.e.*, s.177.

²⁴¹ Ülgener, *a.g.e.*, s.181.

²⁴² Ülgener, *a.g.e.*, s.187.

²⁴³ Weber, *General...*, s.353-354.

satın alan Fugger'in ancak siyasal kapitalizmin temsilcisi olabileceğini belirtmektedir.²⁴⁴

Weber, kapitalizmin ruhu olarak Benjamin Franklin'i ön plana çıkarmaktadır. Diğer yandan, Ülgener'in Benjamin Franklin'i kapitalist zihniyetin temsilcisi olarak kabul ettiği açık ve nettir:

“Franklin, koyu püriten bir babanın çocuğu; dedeleri de aynı mezhebin inançlı ve kararlı mensupları; fakat kendisi Kalvenist – püriten mezhebin tam ve su katılmamış bir temsilcisi değil. Öyle olmakla beraber, geçmişten süzülüp gelen fikirlerin, dinî cezbe ve heyecan tarafı çoktan yitirilmiş halde, en tutarlı ifadesini (bir bakıma belki ‘kapitalist zihniyet’in özünü) onda bulmak mümkün olacaktı.”²⁴⁵

Fakat Ülgener, Weber'in itiraz ettiği iktisadî figürleri örnek servet sahipleri arasına katmakta tereddüt etmemektedir. *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası* adlı eserinden -servetin yaratılamamasının nedenlerini özetlediği yerden aktaracak olursak Fugger ailesi göze çarpar:

“Şarkta, örselenmeden yıllarca devam edecek ve nesilden nesle aktarıldıkça miktarı artacak bir servet yığınının bir türlü elle yoklanır hale gelememesi en başta şu belirttiğimiz hususiyetlerle alâkalı olsa gerekir. Asıl sebebi tanıdıktan sonra, neticeler birbiri peşine eklenir gider: Yine Şark'ta Medicci'ler, Fugger'ler ayarında birkaç nesillik servet sahibi ailelerin türeyememesini izah için daha uzak sebepler aramaya hâcet yoktur.”²⁴⁶

Diğer yandan Ülgener'in çalışmaları ile modern çalışma ahlakı unsurlarının izini Osmanlı coğrafyasında sürmek mümkündür. Her şeyden önce Ülgener de kazanç hırsı hususunda Weber ile aynı noktadadır. Kazanç hırsına tarihin bir döneminden sonra rastlanıldığını varsayarak, iktisadî gelişmemişliğin sebeplerini burada aramanın yanlış bir yöntem olabileceği noktasında uyarır:

“Gelenekçi toplumu, diğer taraftan, kanaatkârlığa varan bir hayat felsefesi içinde âdeta romantikleştirip her türlü kazanç gayretinden uzak, tamamıyla durgun ve statik cemiyetler olarak düşünmek de bizi yanlış neticelere götürür. Az gelişmiş ülkeleri ileri endüstri memleketlerinden, yine akla kara şeklinde ayırdetmek isteyen bir kısım tarihçiler bu noktada hatâyâ düştükleri gibi, zamanımızın gelişme ve büyüme meselesiyle meşgul bazı iktisatçılar da farkına varmadan aynı hatâyı tekrarlamışlardır. Az gelişmiş ülkelerde zihniyet bakımından eksik olan *rizikoya katlanma, para kazanma arzusu* değildir.”²⁴⁷

²⁴⁴ Gerth, Mills, *a.g.m.*, s.67.

²⁴⁵ Sabri F. Ülgener, *Zihniyet ve Din: İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri iktisat Ahlâkı*, Derin Yayınları, İstanbul 2006, s.155.

²⁴⁶ Ülgener, *İktisadî Çözülmenin...*, s.235-236.

²⁴⁷ Sabri F. Ülgener, “Gelenekçi Bir Toplumun İktisadî Kıymetler ve Zihniyet Meseleleri”, *Makaleler*, Yay. Haz.: Ahmed Güner Sayar, Derin Yayınları, İstanbul 2006, s.307.

Ülgener'e göre, kapitalizm öncesi çağın insanının kazanç hırsından tecrit edilmiş bir hayat sürdüğünü düşünmek gerçeği yansıtmaz: "İnsan, teslim edelim ki, kapitalizmden evvel de kazanç peşinde koşmuş ve uğraşmıştır."²⁴⁸ Bu noktada Sombart'ı eleştirir: "(Sombart'ın eserinde) para hırsının kapitalizme başlangıç sayılması, biraz evvel işaret edildiği gibi, tashihe muhtaç bir noktadır."²⁴⁹ Ülgener'e göre Osmanlı'nın kapitalistleşmemesinin ardındaki temel sorun bu değildir. Kazanç hırsının ahlakî bir eksiklik olduğu noktasında görüş birliği olmasına rağmen gönüllerde hüküm sürdüğünü en iyi gösteren ifadelerden biri Eşrefoğlu'na aittir: "Sana mal virseler ben müstahikim deyüp kiselere koyup mühürler urup saklayacak yerler bulamazsın."²⁵⁰ Giriş bölümünde buradaki konuya ilişkin yeterli miktarda örnek bulunmaktadır.

Sabri Ülgener'e göre, Doğu'da, Batı'dakinden farklı olarak eksik olan para ve kazanç hırsı değil, "Batı ölçüleri ile rasyonel davranan insandır."²⁵¹ Bu konuda şöyle der:

"Kuvvetlerini sağa sola dağıtmayarak mazbut, rasyonel bir teşebbüs formu içine yığmak ve biriktirmek manasına iktisadi rasyonalizm bize hangi ölçüde nasip olmuş ve ne gibi sebeplerle başlangıçta durdurulmuştur?.. Asıl mesele buradadır. Verilecek cevap bize medeniyet çevremizin iktisadî ilerleme (hususiyile kapitalizm) tarihindeki nasibini yahut nasipsizliğini anlatmaya yetecektir."²⁵²

İktisadî rasyonalizmin önündeki engelleri çalışmaya karşı geleneksel tavrını koruyan tutumda bulmak mümkündür. Batıda modern çalışma ahlakı çalışma ve kazanmanın faydacı motivasyonlarla olan bağlantısını keserek birikimi büyüten bir mekanizmanın oluşmasını sağlamıştır. Osmanlı coğrafyasında ise kazanılan mal ve servet çalışma ahlakının göstergesi olarak değil, "istihlâki sırasında tattıracağı hazza göre kıymetlenir."²⁵³ Birikimin yolunu tıkayan tutumun ipuçları burada yer almaktadır. Ülgener, çalışmaya, çalışma ile elde edilen para ve mala karşı motivasyonu belirleyen bu geleneksel tavrın ağırlık ve efendilik şuurundan kaynaklandığını tespit etmektedir. Bu psikoloji, Ülgener'in öğrencisi ve asistanı Ahmed Güner Sayar'ın da belirttiği gibi,

²⁴⁸ Ülgener, *a.g.e.*, s.162. Nitekim, kapitalizmden önce görülen kıtlık buhranlarını şiddetlendiren de istifçiliği körükleyen kazanç hırsıdır. Sabri F. Ülgener, *Tarihte Darlık Buhranları*, Derin Yayınları, İstanbul 2006, s.111-112, 120.

²⁴⁹ Ülgener, *a.g.e.*, s. 153.

²⁵⁰ Ülgener, *a.g.e.*, s.225.

²⁵¹ Ülgener bunun gelişmekte olan ekonomilerin genel sorunu olduğunu söyler. Ülgener, *a.g.m.*, 2006, s.299.

²⁵² Ülgener, *a.g.e.*, s.161-162.

²⁵³ Ülgener, *a.g.e.*, s.244.

Osmanlı toplumuna Bizans'ın bıraktığı mirastır: “Bizans’la temastan Osmanlılar çok şey alıyor. Bu temaslar sonucunda, iktisatla, iktisat ahlâkıyla ilgili olarak aldıkları en önemli davranış kalıbı şu oluyor: ‘feodal ağalık şuuru’. Türkler, yemesini, yedirmesini, ikramı severler. Bu Bizans’tan gelen bir hadîse.”²⁵⁴

Ağalık ve efendilik şuurunun çalışma hayatındaki sonuçları, modern çalışma ahlakının ortaya koyduğu sonuçların zıddını oluşturmaktadır. Bu haliyle Ülgener’in ağalık ve efendilik şuur, Weber’in modern çalışma ahlakının antitezidir. Diğer yandan, Sombart’ın “senyörce yaşamak” olarak adlandırdığı geleneksel zihniyetin Osmanlı’daki temsilcisidir. Bu şuurun etkin olduğu toplumlarda kazanılan servet, kendini büyüten, üretken değildir.²⁵⁵ Çünkü burada kazanılan mal ve paraya karşı çileci bir yaklaşım bulunmaz. İktisadî meşgalenin temel motivasyonu ağalık ve efendilik şuurunun izleri olan konak hayatı, mal, mülk, tüketim ve gösteriş hevesidir.²⁵⁶ Dolayısıyla elde edilen servet zevk ve huzur için tüketilmiştir.²⁵⁷ Özetle, “kazanılan her servet, ağalık şuurunun (ihtişam ve gösteriş hevesinin) biraz daha taşkın tecellilerine vesile” olmaktan başka bir işlevi yüklenmemiştir.²⁵⁸

Ülgener çalışmalarında zihniyet ve ahlâk kavramlarını birbirinden ayırmaktadır. Kullanmış olduğu zihniyet kavramının insanın gerçek yaşamında sürdürdüğü değer ve inançların toplamını ifade ettiğini belirtmektedir. Zihniyet ile anlatılmak istenen söz konusu değerlerin temenni olarak kalmayıp belirli bir yaşama ve davranış haline dönüşmüş olmasıdır. Ahlâk ise uyulması istenen normların ve davranış kurallarının toplamıdır. Zihniyet reeli yansıtırken, ahlâk daha çok ahlakçıların temennilerini temsil etmektedir. Osmanlı coğrafyası ağalık ve efendilik şuurunun hüküm sürdüğü zihniyet dünyası ile modern çalışma ahlakının yabancı olduğu bir iktisadi hayat yaratmıştır. Bununla birlikte, aynı coğrafyanın ahlak dünyası da Batı tarzı çalışma ahlakını özendirerek teşvik ve temennilerden uzaktır. Nitekim Ülgener ahlak kitaplarındaki

²⁵⁴ Ahmed Güner Sayar, *Osmanlı’dan 21. Yüzyıla Ekonomik, Kültürel ve Devlet Felsefesine Ait Değişmeler*, Ötüken, İstanbul 2008, s.50.

²⁵⁵ Ülgener, *a.g.e.*, s.235.

²⁵⁶ Ülgener, *a.g.e.*, s.126, 237.

²⁵⁷ Ülgener, *a.g.e.*, s.235.

²⁵⁸ Ülgener, *a.g.e.*, s.144.

çalışmanın faydacı perspektife denk gelen meşru sınırlarını şöyle özetlemektedir: “Kendini ve yakınlarını geçindirmeye yetecek kadar emek ve gayret! Bu kadarı meşru ve hatta lüzumlu; fakat ondan fazlası lüzumsuz ve üstelik zararlı sayılmak icab eder: ‘Ziyade sa’y etmeyi müeddî-i noksan bulduk!’ diyen Kınalızade bu görüşün hiç şüphesiz en açık örneklerinden birini vermiş oluyordu.”²⁵⁹

Ortaçağ zihniyeti de ahlâkî da çalışmanın faydacı motivasyonlarını ortadan kaldıracak bir dünya görüşüne sahip değildir. Diğer yandan iktisadî rasyonalizmin önündeki bir sebep buradaysa bir diğeri hesap bilincinin eksikliğidir. Doğu’da “hesap kitap işleri uzun yüzyıllar ayak-üstü halledilecek veya oldu bittiye getirilecek bir dava olmaktan pek de öteye geçmiştir denemez.”²⁶⁰ Yürütülen hesaplar da, kapitalizmdeki gibi kârlılık değil “temize çıkma” kaygısını taşımaktadır. Sadî “hesabı temiz olanın muhasebeden ne korkusu ola” derken bu gerçeği dile getirmiştir.²⁶¹ Bu haller altında hesap ve kitap işleri iktisadî alanda uzun yüzyıllar ihtiyaç duyduğu dikkat ve özeni görememiştir.²⁶²

Ülgener’in buradaki değerlendirmeleri 20. yüzyıl Anadolu’sunu içermemekle birlikte Cumhuriyet eğitiminin başladığı sırada toplumun iktisadî zihniyeti hakkında az çok fikir sahibi olunması açısından önemlidir.

²⁵⁹ Ülgener, *a.g.e.*, s.86.

²⁶⁰ Sabri F. Ülgener, “Dünden Bugüne İktisat ve İşletmecilik: Kuruluş ve Çevre Şartlarına Toplu Bir Bakış”, *Makaleler*, Yay. Haz.: Ahmed Güner Sayar, Derin Yayınları, İstanbul 2006, s.670.

²⁶¹ Ülgener, *a.g.m.*, s.671.

²⁶² Ülgener, *a.g.m.*, s.670.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRK ÇOCUĞUNUN İKTİSAT AHLAKI

2.1. CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA İLK VE ORTAOKULLARIN İKTİSADÎ MİSYONU

Klasik Osmanlı döneminde başlıca eğitim-öğretim kurumları sıbyan mektepleri, medreseler ve Enderun Mektebi olmuştur.²⁶³ Enderun Mektebi daha çok özel eğitim müesseseleridir. Burada savaşta esir alınan ya da fethedilen topraklardaki Hristiyan ailelerin çocukları devlet kademesinde ya da askerlikte görev almak için eğitim görmüşlerdir.²⁶⁴ Medreseler, amacı kadı, müderris ve müftü gibi devlet memuru ya da hadis, tıp, Kuran gibi konularda uzman yetiştirmek olan yüksek öğretim düzeyinde eğitim yapan kurumlardır.²⁶⁵ Sıbyan mektepleri ise çocukların okula ilk adım attıkları basamak olmakla beraber, günümüz eğitim anlayışından farklı bir noktadadır. Sıbyan mekteplerinin kuruluş amacı çocuklara daha çok dinî vazife ve muaşeret adabının öğretilmesi olmuştur.²⁶⁶ Eğitimin modernleşmesi döneminde bu okullara askerî okullar eklenmiştir.²⁶⁷ Bu dönemin bilinen ilk önemli eğitim kurumu 1773'te İstanbul Haliç Tersanesi'nde açılan Mühendishane-i Bahr-i Hümayun olmuştur.²⁶⁸

II. Mahmut dönemine kadar sıbyan mektepleri ile medrese ve askerî okullar arasında geçiş görevi gören bir öğretim kademesi mevcut değildir.²⁶⁹ Fakat, sıbyan mektebini bitiren bir öğrencinin edinmiş olduğu eğitim seviyesi yüksek öğretim kademelerindeki bilgi ve öğretimi takip etmeye elverişli değildir. Bu eksiklik nedeniyle yüksek ihtisas okulu olan askerî okulların aldıkları öğrencilere Türkçe ve hesap dersi vermek zorunda kaldıkları bilinmektedir. Eğitim kademelerindeki bu boşluğa son vermek

²⁶³ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi: M.Ö. 1000 – M.S. 2007*, Pegem Yayıncılık, Ankara 2007, s.107.

²⁶⁴ Akyüz, *a.g.e.*, s.94-96.

²⁶⁵ Murat Akgündüz, *Osmanlı Medreseleri: XIX. Asır*, Beyan Yayınları, İstanbul 2004, s.21-22.

²⁶⁶ A. Zeki Memioğlu, "İmparatorluktan Cumhuriyete İlk Öğretimimiz", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 21, Erzurum 2003, s.241-242.

²⁶⁷ Bkz. Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991, s.22-39.

²⁶⁸ Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s.61.

²⁶⁹ Memioğlu, *a.g.m.*, s.243.

için 1838 yılında sıbyan mekteplerinin üst kademesi olarak rüştiye mektepleri kurulmuştur.²⁷⁰

İlerleyen dönemde buradaki okullara biri ilköğretim ikisi orta dereceli okul seviyesinde olmak üzere üç eğitim kademesi eklenmiştir. İlköğretimdeki ciddi gelişmeler 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile gerçekleşmiştir. Düzenlemenin hükümlerine göre sıbyan mektepleri Maarif Nezaretine ile Evkaf-ı Humayûn Nezaretine bağlı olanlar şeklinde ikiye ayrılmıştır. Maarif Nezaretine bağlı olan sıbyan mekteplerine iptidâî mektep denmiştir.²⁷¹ Bu mektepler modern öğretim yöntemlerini benimserken sıbyan mektepleri geleneksel eğitim kurumları olarak kalmıştır.²⁷² Diğer yandan, ilköğretimden yüksek okula geçişte rüştiyelerin üzerinde idadî ve sultanî olmak üzere iki yeni kademe açılmıştır.²⁷³ Böylece orta derecede eğitim veren kurumlar rüştiye, idadî ve sultanî olarak şekillenmiştir. Bu okullar varlıklarını İmparatorluğun son yıllarına kadar sürmüştür.²⁷⁴

Günümüzün eğitim kademeleri Cumhuriyetin ilk yıllarında toplanan Heyet-i İlmiye kararları ile şekillenmiştir. Birinci Heyet-i İlmiye 1923 yılında toplanmıştır. Burada sultanîlerin adının liseye çevrilmesi ve liselerin iki devreden oluşması kararları alınmıştır.²⁷⁵ Daha sonra, 1924 yılında toplanan İkinci Heyet-i İlmiye kararlarında orta tahsil 6 sene olarak belirlenmiştir. Bu 6 senenin ilk 3 senelik devresine ortamektep, ikinci 3 senelik devresine ise lise denmesi kararlaştırılmıştır.²⁷⁶ Cumhuriyet Türkiye'si'nin ortaöğretim kurumları 1924 yılında alınmış olan bu kararlara göre şekillenmiştir.²⁷⁷ Diğer taraftan İkinci Heyet-i İlmiye'de ilköğretimin 6 seneden 5 seneye indirilmesi kararlaştırılmıştır.²⁷⁸ Bununla birlikte aynı yıl kabul edilen Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile

²⁷⁰ Memioğlu, *a.g.m.*, s.243.

²⁷¹ Akyüz, *a.g.e.*, s.162-163.

²⁷² Akyüz, *a.g.e.*, s.209.

²⁷³ Akyüz, *a.g.e.*, s.166-167.

²⁷⁴ Turhan Oğuzkan, "Orta Dereceli Genel Öğretim Kurumlarının Gelişmesi" *Cumhuriyet Döneminde Eğitim*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, s.287.

²⁷⁵ Hasan Cicioğlu, *Türkiye Cumhuriyeti'nde İlk ve Ortaöğretim*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, Ankara 1985, s.133; Nevzad Ayas, *Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi: Kuruluşlar ve Tarihçeler*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1948, s.224.

²⁷⁶ Ayas, *a.g.e.*, s.220; Cicioğlu, *a.g.e.*, s.134.

²⁷⁷ Oğuzkan, *a.g.m.*, s.287.

²⁷⁸ Hasan Âli Yücel, *Türkiye'de Ortaöğretim*, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara 1994, s.26.

sıbyan mektepleri Maarif Vekâleti'ne devredilmiş; 1926 yılında da tamamen kaldırılmıştır.²⁷⁹

Cumhuriyet ilköğretiminin çalışma hayatı ile doğrudan ilgisi vardır. Bunun iki nedeni bulunmaktadır. Bir nedeni ilköğretimin her meslek için eğitimin ilk kademesini oluşturmasıdır. Bu husus Maarif Vekaleti'nin yayımladığı bir kitapta da aynen yer almaktadır: “Bir genç hangi işe girecek, hangi yolu tutacak olursa olsun, ister işçi, ister rençper, ister memur, ister doktor, avukat, muallim, zabıt, mühendis... olmak yolunu tutsun, mutlaka ilkmektepe okuyacaktır.”²⁸⁰ İkinci bir nedeni o dönemde çalışma hayatına atılmak için ilkokulun bitirilmesinin yeterli görülmesidir. Bu gerçeği 1924 yılında yayımlanan Cumhuriyetin ilk ikmektepe müfredat programı şu ifadelerle resmetmektedir: “İlk mektebi terk edecek olan çocukların büyük bir kısmı tahsil hayatına veda edeceklerdir.”²⁸¹ Dolayısıyla, bugün eğitim hayatının yalnızca ilk yıllarını oluşturmaktan başka bir misyonu olmayan ilkokullar eğitim hayatının kısa sürdüğü o zamanlarda bahsedilen işleve ek olarak direkt iktisadi hayata hazırlama görevlerini de üstlenmişlerdir. İlkokulların öğrenciyi çalışma hayatına hazırlama misyonu müfredat programlarında titizlikle belirtilmiştir. Nitekim 1936 programında ilkokul;

“Muasır milletlerde olduğu gibi artık bizde de ilkokul, içindeki çocukları milli hayatın yeni icaplarına göre terbiye eden, hayatta muvaffak olmaları için zarurî olan bilgileri, itiyatları, meharetleri, ülküleri ve çalışma yolunu talebesine aşılayan... iş ve meslek hayatını sevdiren, hasılı onları modern hayatta başarı elde edecek bilgili ve karakterli birer Cumhuriyet vatandaşı olarak yetiştirmeye iş edinen içtimâî bir yuva, canlı bir eğitim ocağı ve milli bir kurumdur”²⁸²

şeklinde tanımlanırken, 1923-1950 döneminin son ilkokul müfredat programında öğretmenlerden öğrencilere ilkokulu bitirdiğinde çalışma hayatına atılırken hangi kurumlara başvurabileceği konusunda rehberlik yapması istenmiştir.²⁸³ Aynı rehberliğin dönemin son ortaokul programında mezunlarının çoğu çalışma hayatına atılacak ortaokul

²⁷⁹ Memioğlu, *a.g.m.*, s.245.

²⁸⁰ *Yurt Bilgisi: İlkmektepe Kitapları: V. Sınıf*, Türk Kitapçılığı Limitet Şirketi, İstanbul 1934, s.43. Kitabın Talim ve Terbiye Dairesi tarafından ilkmektepe kitap listesine eklenmesi uygun görülmüştür. Kitabın üzerinde yazar bilgisi yer almamaktadır. Kurul kararındaki bilgiye göre Talim ve Terbiye üyelerinden Kâzım Nami Bey'e yazdırıldığı anlaşılmaktadır. *Talim ve Terbiye Kurulu Arşivi (TTKA), Karar No: 3, Tarih: 30.7.1933.*

²⁸¹ *İlk Mektepler Müfredat Programı*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1340, s.32.

²⁸² *İlkokul Programı*, Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı, İstanbul 1936, s.18.

²⁸³ *İlk Okul Programı*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1948, s.157.

öğrencilerine de yapılması beklenmektedir: “Orta okulu bitiren öğrencilerin çoğunun bir meslek seçmek zorunda bulunduğunu hesaba katarak öğrencilere çevredeki iş şart ve imkânları incelettirilmelidir. Bunun için onlara türlü iş yerlerini gezdirmek, çeşitli iş ve meslek sahipleriyle kendilerini temas ettirmek faydalıdır.”²⁸⁴

Dolayısıyla mezunlarının çoğunun çalışma hayatına atılması beklenen ilkokullar ile onu takip eden ortaokullardaki eğitimin iktisadî değerlerinin incelenmesi anlamlı görünmektedir.

2.2. KÜÇÜK BURJUVALAR

Batı’da modern çalışma ahlâkının doğuşuna paralel olarak büyük bir toplumsal kitlenin içerisinde farklı bir katman olarak ayrışıp ortaya çıkan iş ve meslek adamı, aristokrasi ve din adamları gibi geleneksel tabakalara karşı özgürlüğünü kazanmıştır.²⁸⁵ Burjuva olarak adlandırılan bu sınıf Batı’daki iktisadî ilerlemenin temel aktörü olmuştur. Çarlık Rusya’sından gelen ve oradaki kapitalist gelişmeleri izleyen Jön Türk entelektüellerinden Yusuf Akçura bu sınıfın önemine ve Türkiye’nin bu sınıfa olan ihtiyacına şu sözler ile değinmektedir:

“Modern devletin temeli burjuva sınıfıdır. Çağdaş refah devletleri, burjuvazinin, işadamları ve bankerlerin omuzları üzerinde varolur. Türkiye’deki ulusal uyanış Türk burjuvazisinin doğuşunun başlangıcıdır. Ve Türk burjuvazisinin doğal gelişimi, eğer kesintiye uğramaksızın sürerse, Türk Devleti’nin sağlam biçimde kurulmasının garanti edilmiş olduğunu söyleyebiliriz.”²⁸⁶

Zafer Toprak, Meşrutiyet aydınlarının, Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu iktisadî geriliğe çözüm olarak, ticaret, bankacılık ve sanayi ile uğraşan bir yerli girişimci sınıfının yaratılması hususunda hem fikir olduklarını fakat bu sınıfı temsil eden burjuvazi sözcüğünü, Yusuf Akçura hariç, kullanmadıklarını belirtir. Osmanlı aydınlarının tarifi ile bu sınıfın insanları alın teri ile kazanırlar, kimseden korkmazlar ve haklarını aramaktan

²⁸⁴ *Orta Okul Programı*, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1949, s.117. Hatta ortaokulun son sınıfının Türkçe derslerinde öğrencilerden bir mesleğe nasıl gireceği ile ilgili kompozisyon yazmaları ve böylece edindikleri bilgileri arkadaşları ile paylaşmaları beklenmektedir. *Ortaokul Programı*, Devlet Basımevi, İstanbul 1938, s.13. 1949 yılında toplanan Dördüncü Millî Eğitim Şûrası’nda da dönemin Milli Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu ortaokuldan mezun olan öğrencilerin yarısının doğrudan hayata atıldığı bilgisini vermektedir. *Dördüncü Millî Eğitim Şûrası, 22-31 Ağustos 1949*, T.C. Millî Eğitim Bakanlığı, s.16.

²⁸⁵ Ülgener, *a.g.e.*, s.259.

²⁸⁶ Feroz Ahmad, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, Çev.: Yavuz Alogan, Sarmal Yayınevi, İstanbul Ekim 1995, s.67.

çekinmezlerdi. Bu sınıfın ortaya çıktığı ülkelerin malî sorunları yoktu, hükümetleri sıkıntı çekmiyordu. Hazineleri doluydu. Ülkedeki tüm gelişmelerin, eğitimdeki, sanattaki, ticaretteki ilerlemelerin kaynağı, devleti yaşatan bu sınıftı. Bu sınıf askerî ile reaya arasında başka bir tabakaydı. Bu sınıf için genellikle “orta sınıf” ya da “esnaf” deniliyordu fakat Ziya Gökalp bile “burjuva” ya da “burjuvazi” sözcüğünü tercih etmiyordu.²⁸⁷

Benzer bir durum Cumhuriyetin kurucu önder ve iktisatçıları ile ders kitapları için de geçerlidir. Burjuva sözcüğüne zaman zaman rastlanılsa da bu kesim “milyoner”, “milyarder”, “zengin”, “servet sahibi” ifadeleri ile tanımlanmıştır. Aslında Millî mücadele döneminde Anadolu hareketi kapitalizme cephe almış görünmektedir. Atatürk, 23 Temmuz 1920’de “Efendiler! Biz (...) bağımsızlığımızı güven altında bulundurabilmek için toptan, milletçe bizi mahvetmek isteyen emperyalizme karşı ve bizi yutmak isteyen kapitalizme karşı savaşmayı uygun gören (...) insanlarız”²⁸⁸ diyerek kapitalizmi ülkesinin bağımsızlığının düşmanı ilan etmiştir. Fakat burada kapitalizm Batı’nın saldırganlığı ile eş anlamlı kullanılmaktadır. Gevgilili’nin de belirttiği gibi “Türk Cumhuriyeti’nin ilk elli yıllık tarihi, sanayileşme ve kalkınması geri bırakılmış bir toplumun, kapitalist üretim tarzı altında gelişme mücadelelerinin tarihidir.”²⁸⁹ Nitekim Atatürk başka bir konuşmasında kapitalist olarak saldıracaklarının kendi milyonerleri olmadığını, hatta bu kesime sanayi kurumlarının kurulması için ihtiyaçları olduğunu belirtmektedir:

“Sorarım efendiler, memleketimizde büyük sermaye sahibi, çok servet sahibi kaç kişi vardır ve bunların kaç parası vardır? ... Kapitalist olarak ortaya koyacağımız ve üzerlerine hücum edeceğimiz bunlar mıdır? Hayır efendiler. Bu memleket ve bu memleketin insanları daha çok zengin olmağa muhtaçtır ve bu hakkıdır. Binaenaleyh, onların servetine göz dikmeyeceğiz...

İsteriz ki efendiler memleketimizde çok ve çok milyonerler ve milyarderler olsun. O zengin insanlar başlı başına bu memlekete bankalar, şömendöferler, fabrikalar, şirketler vs. müessesât-ı sînâiye yapsınlar.”²⁹⁰

²⁸⁷ Toprak, *a.g.e.*, s.100-101.

²⁸⁸ *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, Haz.: Ali Sevim, İzzet Öztoprak, M. Akif Tural, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2006, s.262.

²⁸⁹ Ali Gevgilili, “Türkiye’de Kapitalizmin Gelişmesi ve Sosyal Sınıflar”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, Sayı: 24, 1972, s.56.

²⁹⁰ *Atatürkçülük: Atatürk’ün Görüş ve Direktifleri*, Birinci Kitap, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1998, s.96, 98.

Kurucu önderin görüşlerine yansıdığı şekliyle, sanayileşme için ülke insanının zenginleşmesi, servet sahibi olması, yani burjuvalaşması gerekmektedir. Nitekim ekonomist olmasalar da burjuvanın ülke istikbalindeki rolünü askerler de doğrudan gözlemlemişlerdi. Bu hususta Averof zırhlısının hikâyesi ilginçtir. Balkan Savaşları öncesinde İtalya, Orlando Gemi Tezgahı'na üç gemi ısmarlamış, ikisini donanmasına kattıktan sonra son gemiyi almaktan vazgeçmiştir. Bunun üzerine elde kalan son gemi üreticisi tarafından satışa çıkarılmış ve Osmanlı Devleti gemiyi almak için pazarlığa oturmuştur. Fakat Osmanlı gereken parayı bulamadıkça pazarlık da uzamış ve Orlando Gemi Tezgahı genel müdürü gemiyi Yunanistan'a pazarlamaya karar vermiştir. Yunan donanması gemiye büyük ilgi göstermesine rağmen onlar da gemiyi alacak parayı denkleştirememişlerdir. İşte bu sırada devreye George Averof girmiştir.²⁹¹ Averof Mısır doğumlu bir Yunan burjuvadır.²⁹² Averof Yunan hükümetinin imdadına yetişmiş ve gemiye kendi adının verilmesi şartı karşısında alınmasına yardımcı olmuştur.²⁹³ Averof'un vakfiyesi gemi ücretinin üçte birini karşılamıştır.²⁹⁴ Bir burjuvanın Yunan donanmasına hediye ettiği Averof zırhlısı Balkan Savaşları sırasında Osmanlı donanmasını Marmara'ya hapsedmiş ve gösterdiği başarılarıyla Yunan donanmasının "efsane" gemisi haline gelmiştir.²⁹⁵ Balkan Savaşı sonrasında Müslüman Türklerin de Averoflar yetiştirmesi gerektiği bir broşürün satırlarına yansımıştır:

"Türkleri mağlup eden Balkanlılar değil! Ancak Averof'dur.' ...biz de birkaç Averof... yetiştirmiş bulunsa idik, Girid'i Yanyaları, Selanikleri, ahh... daha bilmem nereleri, top ve tüfenkleriyle mücehhez elli bin dilaver evladlarımızı, evet her birini, birer vahşet ve felâketlerle mahv edilen o biçare çocuklarımızı o sefil ellere daha onlardan evvelki hamiyetsizlere esir vermezdik. Heyhat!"²⁹⁶

Balkan Savaşı, Averof zırhlısının örneğinde olduğu gibi, Osmanlı Devleti içerisindeki Müslüman Türk unsurunun iktisadî uyanışında bir dönüm noktası

²⁹¹ Zafer Toprak, "Balkan Yenilgisi, Kimlik Sorunu ve Averof Zırhlısı", *Osmanlı Donanmasının Seyir Defteri: Gemiler, Efsaneler, Denizciler*, Ed.: Ekrem Işın, Pera Müzesi Yayınları, İstanbul 2009, s.82-83.

²⁹² John S. Koliopoulos, Thanos M. Veremis, *Modern Greece: A History since 1921*, Wiley-Blackwell, West Sussex 2010, s.71.

²⁹³ Toprak, *a.g.m.*, s.83.

²⁹⁴ Koliopoulos, Veremis, *a.g.e.*, s.71.

²⁹⁵ Toprak, *a.g.m.*, s.81, 83.

²⁹⁶ Toprak, *a.g.m.*, s.86.

olmuştur.²⁹⁷ Osmanlı'nın son döneminde başlayan ve genç Türkiye'ye miras kalan bu iktisadi dönüşümün sloganı gazetelere yansıdığı şekliyle "Ey Türk, zengin ol!" olmuştur.²⁹⁸ Türk zengin olacak ve ülkesine bankalar, şimendiferler, fabrikalar, şirketler ve gemiler kazandıracaktır. Aynı doğrultuda Cumhuriyet döneminde de ders kitapları aracılığıyla Türk çocuğuna zengin olma görevi verilmiştir.

Cumhuriyet'in ilk ilkokul müfredat proramına göre çocukların iktisadi eğitimlerine dedelerin pek iç açıcı olmayan iktisadî vaziyetleri ile başlanacaktır.²⁹⁹ Aynı doğrultuda, yurt bilgisi derslerinde Osmanlı'nın iktisadî vaziyetinden dersler çıkarılacaktır. Osmanlı'da fabrika yoktur.³⁰⁰ Tarıma önem verilmemiştir.³⁰¹ Ticaret küçümsenmiştir.³⁰² Ekonomi ihmal edilmiştir. Padişahların ise halkın ihtiyaçlarından haberi yoktur. Yurt bakımsız, halk yoksul kalmıştır.³⁰³

Cumhuriyet ile birlikte ise iş sahasında birçok ilerleme kaydedilmiştir. Türkler, dedelerinden farklı olarak, Cumhuriyet'in ilanı ile iktisadî alanda tam faaliyet devrine girmişlerdir. Vapurculuk Türklerin eline geçmiştir. "Sarraflik ve bankerlik... de öyle." Türk sermayesi ile birçok banka kurulmuştur. Demiryolu hatları çoğaltılmıştır. Tren hatları büyüdüğü gibi motorculuk ve otomobilcilik de millî ellerde almış yürümüştür. Bu

²⁹⁷ Toprak, *a.g.m.*, s.77.

²⁹⁸ Boratav, *a.g.e.*, s.29.

²⁹⁹ *İlk Mektebler Müfredat Programı*, s.25.

³⁰⁰ Bedia Ermat, Kemal Ermat, *Yurt Bilgisi Dersleri: IV. Sınıf*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1945, s.28. Bedia Ermat ve Kemal Ermat tarafından hazırlanmış olan bu kitap ile beşinci sınıf versiyonu yurt bilgisi kitapları müsabakasında birinci olmuş ve okullarda ders kitabı olarak okutulmalarına karar verilmiştir. İlgili karar şu şekildedir: "İlkokulların dördüncü ve beşinci sınıfları için açılan Yurtbilgisi kitapları müsabakasına gönderilen ve hususî komisyonca tetkik edilerek mevcutlar arasında birinci olarak ayrılan ve Bursa İkinci Ortaokul Türkçe Öğretmeni Bedia Ermat ile Bursa Maarif Müdür Muavini Kemal Ermat tarafından birlikte yazıldığı anlaşılan 29 şifre numaralı kitabın okul ders kitabı olmak ve 1943-1944 ders yılından itibaren üç yıl süre ile okutulmak üzere" kabul edilip vekillik yüksek makamının tasvibine arzı kararlaştırılmıştır. *TTKA, Sayı: 195, Tarih: 29.5.1942.*

³⁰¹ Bedia Ermat, Kemal Ermat, *Yurt Bilgisi Dersleri: V. Sınıf*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s.7. Kitabın elimizdeki nüshası Millî Eğitim Bakanlığı Yayın Müdürlüğünün 5/11/1947 günlü ve 15517 – 48 sayılı emriyle altıncı defa olarak basılmıştır.

³⁰² Ermat, Ermat, *a.g.e.*, s.57.

³⁰³ Ermat, Ermat, *a.g.e.*, s.7.

şekilde Cumhuriyet'in yardımı ile Türk halkı çalışmaya, iş sahasında görülmeye başlamıştır. Diğer bir ifade ile artık "Türkler iktisada alıştılar."³⁰⁴

Her medenî millette olduğu gibi ülke genelinde birçok şimendiferler, vapurlar, bankalar işletilmektedir ve bunların bazılarını artık "Türk zenginleri" işletmektedir. Çünkü "artık Türk uyandı."³⁰⁵ Bu iktisadi uyanış devresinde Türk zenginlerinin oluşmaya başlamasıyla övünülmesinin yanında Türk çocuklarına şu görevler verilir: "Servet edininiz" ve "zengin olunuz!"³⁰⁶ Türk çocuğu eğer ülkesinin zenginleşmesini, daha çok yükselmesini ve medenileşmesini istiyorsa zengin olmak zorundadır.³⁰⁷ Ders kitapları arasında zengin olmuş olan örnek Türk çocukları da vardır:

"Bir şehirde bir küçük çocuk babasız kalmış. Annesi çamaşırcılık ediyor, ona bakıyormuş. Çocuk civarda oturan bir zengine her hafta, bir sepet içinde çamaşırlarını götürürmüş. Zenginin bir fabrikası, güzel bir evi, otomobilleri, sandalları var. Çocuk annesine sormuş:

- Bu müşteri neden bu kadar zengin?
- Çünkü oğlum çalışmış, hiç tembellik etmemiş.

O günden beri çocukta bir heves uyandı: Ah ben de büyüsem ve çalışsam; ah! ben de işe atılsam ve bir şeyler yapsam.

'Yapmak' için okumuş ve yazmış. Daima onu düşünmüş. Lâkin bir az sermaye lâzım ki bir iş tutsun. O sermayeyi biriktirmek için çırak ve amele olmuş. Bütün gündeliğini yememiş, parasını biriktirmiş. Böylelikle yavaş yavaş dükkân, tezgâh, fabrika açmış ve sonunda dünyanın en zenginlerinden biri olmuş."³⁰⁸

Türk çocuğunun zengin bir fabrikatör oluşunun kısa öyküsü bu şekilde anlatılırken, kapitalizmin iktisadî terimleri de fırsatı bulundukça açıklanmaktadır. Burjuva

³⁰⁴ Celâl Nuri, *Vatandaşlık (Yurt Bilgisi): İlk Mekteplerin 5. Sınıfları için*, İleri Kütüphanesi, İstanbul, s.129-136. Tekirdağ mebusu Celâl Nuri Bey tarafından hazırlanmış olan bu kitabın Milli Talim ve Terbiye Dairesi 11 Haziran 1931 tarihli kararı ile ilkmekteplerin kitap listesine eklenmesi kabul edilmiştir. *TTKA, Karar No: 6, Tarih: 11.6.1931*. Muallim Abdülbaki, *Yurd Bilgisi: Sınıf 5*, İstanbul: Türk Neşriyat Yurdu, 1927-28, s.102-104. Muallim Abdülbaki'nin beşinci sınıflar için yazmış olduğu "Yurd Bilgisi" isimli kitabı komisyon tarafından 1926 tarihli ilkmektep müfredat programına göre uygun bulunmuş ve 2 Ağustos 1927 tarihi itibarıyla okullarda beş sene müddetle okutulmalarına karar verilmiştir. *TTKA, Karar No: 93, Tarih: 2.8.1927*.

³⁰⁵ Abdülbaki, *a.g.e.*, s.104.

³⁰⁶ Nuri, *a.g.e.*, s.78-79.

³⁰⁷ Nuri, *a.g.e.*, s.49, 78.

³⁰⁸ Celâl Nuri, *Vatandaşlık (Yurt Bilgisi): İlk Mekteplerin 4. Sınıfları için*, İleri Kütüphanesi, İstanbul, s.43-44. Tekirdağ mebusu Celâl Nuri Bey tarafından hazırlanmış olan bu kitabın Milli Talim ve Terbiye Dairesi 11 Haziran 1931 tarihli kararı ile ilkmekteplerin kitap listesine eklenmesi kabul edilmiştir. *TTKA, Karar No: 6, Tarih: 11.6.1931*.

“zengin” sözcüğü ile karşılanır.³⁰⁹ “Müteşebbis: İşlere girgin.” demektir.³¹⁰ Rekabet “iki kişinin bir işi birbirinden âlâ görmek için yarışa çıkmaları”dır.³¹¹ “Büyük mağazaların, ambaların, yazıhanelerin bulunduğu yere piyasa derler.”³¹² Piyasa “tüccarların alışveriş ettikleri yerdir.”³¹³ Kâr, çalıştıktan sonra insanın eline geçen paradır.³¹⁴ İnsanın kazandığı paradan bir kısmını ayırmasına “tasarruf” (birikim) derler”.³¹⁵ Bir iktisadî faaliyetin kâr maksadı ile yapılması lazımdır.³¹⁶ Kâr maksadıyla kurulmuş heyete şirket ismi verilir.³¹⁷ “Şirketler ise ticarete, sanayie, ziraate yardımcıdırlar.”³¹⁸ Büyük ölçekli ziraat, sanayi ve ticaret için ise sermaye gerekir: “... sermayeler olmasa ziraat, sanayi, ticaret böyle büyük mikyasta yapılamazdı.”³¹⁹ Ayrıca girişimcilerin kolayca para (sermaye) bulması için bankalar kurulmuştur.³²⁰ Bankalar sermaye ihtiyacı olan girişimcilere para vererek ticarî hayatı kolaylaştırılır.³²¹ Fakat bankalardan alınan borçlar yatırım bilinci ile kullanılmalıdır.³²² Fülberth’in sadece kapitalizme özgü olduğunu söylediği kâr, yatırım ve sermaye böylece yurt bilgisi ders kitaplarında yer almış olur.³²³

³⁰⁹ Nuri, *a.g.e.*, s.9.

³¹⁰ Nuri, *a.g.e.*, s.10.

³¹¹ Nuri, *Vatandaşlık (Yurt Bilgisi): İlk Mekteplerin 5. Sınıfları için*, s.132.

³¹² Nuri, *Vatandaşlık (Yurt Bilgisi): İlk Mekteplerin 4. Sınıfları için*, s.4.

³¹³ Nuri, *a.g.e.*, s.4.

³¹⁴ Nuri, *Vatandaşlık (Yurt Bilgisi): İlk Mekteplerin 5. Sınıfları için*, s.73.

³¹⁵ Abdülbaki, *a.g.e.*, s.105.

³¹⁶ Tezer Taşkiran, *Yurt Bilgisi II (Ortaokul Kitapları)*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1941 s.65. Kitap ortaokulların üçüncü sınıflarında okutulmak üzere Ankara Kız Lisesi müdürü Tezer Taşkiran tarafından yazılmış ve 1940-1941 ders yılından itibaren okullarda okutulması uygun görülmüştür. *TTKA, Sayı: 138, Tarih: 8.8.1940.*

³¹⁷ Nuri, *a.g.e.*, s.100.

³¹⁸ Nuri, *a.g.e.*, s.100.

³¹⁹ Ali Kâmi, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye: İlk Mekteb – Dördüncü Sınıf*, Kitabhâne-i Hilmi, 1926, s.19. İç kapak kısmında yazana göre kitap ilgili komisyonun Haziran 1926 tarihli raporu doğrultusunda Talim ve Terbiye Dairesi tarafından mekteplere kabul edilmiştir.

³²⁰ Tarık Emin Rona, *Yurtbilgisi Dersleri: V. Sınıf*, Maarif Matbaası, İstanbul 1939, s.79. Bu kitap Ziraat Mühendisi Tarık Emin Rona tarafından yazılmış, yurtbilgisi kitapları müsabakasına katılmış ve komisyon tarafından okullarda okutulması uygun görülmüştür. *TTKA, Sayı: 101, Tarih: 4.8.1939.*

³²¹ Refik Ahmed, *Yurd Bilgisi: İlk Mekteplerin Beşinci Sınıfına Mahsusdur*, Sebat Matbaası, İstanbul 1927, s.51-52. Refik Ahmed Bey’in beşinci sınıflar için hazırlamış olduğu “Yurd Bilgisi” isimli kitabı Milli Talim ve Terbiye Dairesi’nce 1926 tarihli ilkmektep müfredat programına uygun bulunmuş ve 4 Ağustos 1927 tarihi itibarıyla okullarda bir ders senesi müddetiyle okutulmalarına karar verilmiştir. *TTKA, Karar No: 102, Tarih: 4.8.1927.*

³²² Nuri, *Vatandaşlık (Yurt Bilgisi): İlk Mekteplerin 4. Sınıfları için*, s.89.

³²³ Fülberth, *Kapitalizmin Kısa Tarihi* adlı kitabında mal, hizmet, kâr, üretim, ücret, emek gücü, mülkiyet, talep, pazar, işgücü, mübadele, para, fiyat, sermaye, yatırım gibi birçok iktisadi terimi açıklar ve bunlardan yalnızca üçünün – kâr, yatırım ve sermayenin, kapitalizme özgü olduğunu söyler. Fülberth, *a.g.e.*, s.17-23.

Ülkenin kalkınması için bireylerin zenginleşmesi şarttır.³²⁴ Tıpkı Mustafa Kemal'in zengin yetiştirme gerekçesinde bahsettiği gibi zenginleşen bireylerin paralarını ülke menfaati için sanayide, ziraatte ve ticarete kullanmaları beklenir: “Zenginlerin vazifesi, servetlerini vatandaşlarının faydasını da temin edecek surette kullanmaktadır. Bunun için zenginler paralarını sanayide, ziraatte, ticarete kullanacak(lardır).”³²⁵ Zaten Türk çocuğu için “ticaret, san’at, ziraat mukaddestir.”³²⁶

Ders kitapları her çocuğu ileride zengin olmaya çağırır. Nitekim “her ferd ehliyetinin mükafatını görebilir.”³²⁷ Fakat “...herkes değeri nispetinde kazanır.”³²⁸ Dolayısıyla herkes ancak kabiliyeti ve çalışkanlığı ile orantılı olarak bir mevkiye ulaşır. Diğer yandan zengin olacakların meşru bir surette zengin olması gerektiği vurgulanır: “Meşru bir surette zengin olmalıyız.”³²⁹ Meşruiyet çalışmayı ve biriktirmeyi kapsar: “Çalışmak ve para biriktirmek sureti ile zengin olunuz!”³³⁰

2.3. İKTİSAT AHLAKI SÖZLEŞMESİ OLARAK MİSAK-I İKTİSADÎ

Aslında Cumhuriyet'in arefesinde Osmanlı'da bir burjuva sınıfı oluşmuş durumdadır. Fakat bu kesim büyük ölçüde azınlık unsurlarından meydana gelmektedir.³³¹ Var olan sanayi yatırımı da bu azınlık burjuvazisinin elindedir.³³² Osmanlı toplumunda Türkler iş hayatının dışında kalırken, azınlıkların burjuvalaşmasının bir nedeni ikincilerin ilk kesime göre hukuk, askerlik eğitim gibi konulardaki avantajlı konumlarıdır.³³³ Azınlıkların bu avantajlı durumu, iş hayatındaki etnik sonuçlarıyla beraber Cumhuriyet'in

³²⁴ Nuri, *Vatandaşlık (Yurt Bilgisi): İlk Mekteplerin 5. Sınıfları için*, s.78.

³²⁵ Muslihiddin Âdil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye: İlk Mekteb – Dördüncü Sınıf*, Kitabhâne-i Hilmi, İstanbul 1926, s.100. İç kapak kısmında yazan bilgiye göre kitap 24 Ağustos 1926 tarihli kararı ile mekteplere kabul edilmiştir.

³²⁶ Nuri, *a.g.e.*, s.155.

³²⁷ Kami, *a.g.e.*, s.39.

³²⁸ Ali Kâmi, *Yurd Bilgisi: İlk Mekteb – Dördüncü Sınıf*, Kitabhâne-i Hilmi, 1927-1928, s.16. 1926 tarihli ilkmektep müfredat programına göre Darüşşafaka Müdürü Ali Kâmi tarafından hazırlanmış olan *Yurd Bilgisi* isimli kitap Milli Talim ve Terbiye Dairesi tarafından 15 Ağustos 1927 tarihli karar ile mekteplere bir sene müddetle kabul edilmiştir. *TTKA, Karar No: 122, Tarih: 15.8.1927*. Kitabın kapak sayfasında kararın 13 Ağustos 1927 tarihli olduğu yazmaktadır.

³²⁹ Nuri, *a.g.e.*, s.155.

³³⁰ Nuri, *a.g.e.*, s.135.

³³¹ Boratav, *a.g.e.*, s.23.

³³² Kepenek, Yentürk, *a.g.e.*, s.9

³³³ Kepenek, Yentürk, *a.g.e.*, s.17.

hemen öncesinde halkın isyanına da yansımıştır. 1923 yılında yayımlanmış bir gazete yazısı şu şekildedir:

“Şu memleket gibi Hristiyanlar için rahat memleket var mıydı acaba? Eski Padişahlık devrinde Rumlar, Ermeniler ne kadar itibarda idi! Sarayın cevahircibашıları Ermeni, hekimbaşları Rum değil miydi? Bu iki millet bizim aramızda o kadar efendi idi ki, para kazanıp keyif etmekten başka düşünceleri yoktu. Gam kasavet yanlarına bile uğramazdı. Devlet savaş mı yapacak? Dayansın Mehmetçik! Devlet yol mu yapacak? Dayansın Mehmetçik! Millet asker mi olacak? Gelsin Mehmetçik! Mehmetçik dayandıkça, ötekiler semirdiler, şiştiler ve nihayet patladılar.

Yemen'de, Balkan'da can veren Türktü! En gürbüz çağında sekiz yıl askerlik edip evinden ocağından uzak, zürriyet yapmaktan yoksun kalan Türktü! Memlekette en ziyade ihmal edilen, ne sanata, ne marifete teşvik edilmeyen, mektebine, sağlığına bakılmayan yine Türktü! Yangın, salgın Türk içindi. Türk, memleketin düşmanlarına göğsünü çevirmiş, cahil ve zavallı kalmışken, ötekiler rahat rahat çalışıyor, kazanıyor, üreyip türüyordu.”³³⁴

Fakat, Ülgener'in değerlendirmeleri iş hayatındaki bu etnik sonuçları zihnî nedenleriyle de ele almaktadır. Ona göre Osmanlı toplumunda çalışma ve emek sorumluluğu, ağalık ve efendilik şuurunun etkisi altında öncelikle üst tabaklardan alt tabakalara oradan da gayrimüslimlere aktarılmıştır:

“Çalışmayı ağalık ve ululuk şanıyla telif edilemez bir zül olarak kendinden daima uzaklaştıran ve başkalarına -hemen her sınıf tarafından itildikçe gayrı müslim azınlıklara yükleyen, servete dahi ancak unvan, asalet ve gösteriş uğruna kıymet biçen bir zihniyet!. Garpta yeni zamanlardan beri görüldüğü üzere, ticarî-mobil kıymetleri ön plâna alan hareketli, cevval bir iktisat anlayışının (“bourgeois” zihniyetinin) bizde uzun zaman gelişip serpilememesinin sebeplerini şu anlattığımız hususiyetlerde... aramak yanlış olmaz.”³³⁵

Cumhuriyet'in kurucularının Türk toplumunun iş yaşamından uzakta oluşunun tarihsel kökenlerini değerlendirirken ilk nedeni göz ardı etmemekle birlikte bu ikincisine yakın yorumlar da yaptığı ve önlemlerin bu doğrultuda şekillendiği görülmektedir. Atatürk Ocak 1923 tarihinde gazetecilerle gerçekleştirdiği mülakatta şöyle der: “Hiçbir şeye muhtaç değiliz, yalnız tek bir şeye ihtiyacımız vardır: Çalışkan olmak. Toplumsal hastalıklarımızı tetkik edersek temel olarak bundan başka, bundan önemli bir hastalık keşfedemeyiz; hastalık budur.”³³⁶ Atatürk'ün bu konuşmasından 10 yıl sonra Cumhuriyet Bayramı kutlamaları vesilesi ile dile getirdiği “Türk milleti çalışkandır”³³⁷ ifadesi, önceki

³³⁴ Akyüz, *a.g.e.*, s.322-323.

³³⁵ Ülgener, *a.g.e.*, s.143-144, 263.

³³⁶ Akyüz, *a.g.e.*, s.341-342.

³³⁷ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, s.812.

görüşleri ile bir tutarsızlık değil, eksikliğini gördüğü konuda bir teşvik gibi görünmektedir. Aynı farkındalıkla olacak ki Türkiye'nin iktisat sözleşmesi Misak-ı İktisadî'de kabul edilen iktisat esaslarında "Türkiye halkı... çok çalışır", "...tembellik en büyük düşmanımızdır" gibi ifadelerle yer verilmiştir.³³⁸ Ülgener cephesinden değerlendirilecek olursak sözleşme ekonomik geri kalmışlığın temel tarihsel nedenlerine eğilirken, Yahya Tezel metni "romantik" ve "ilgisiz" kabul ederek kurucuların göstermiş olduğu haklı hassasiyeti ıskalamış gibi görünmektedir: "Misak-ı (İktisadî) romantik bir metin özelliği göstermektedir. 'Türkiye halkı tahribat yapmaz, imar eder ... çok çalışır', 'Hırsızlık, yalancılık, riya ve tembellik en büyük düşmanımızdır' ... gibi ilgisiz sözler arasında tek dikkat çekici madde, yabancı sermaye hakkında olanıydı."³³⁹

³³⁸ 1923 İzmir İktisat Kongresi'nde kabul edilen maddeler şu şekildedir: **Madde 1** – Türkiye, millî hudutları dahilinde, lekesiz bir istiklâl ile, dünyanın sulh ve terakki unsurlarından biridir. **Madde 2** – Türkiye halkı millî hakimiyetini, kanı ve canı pahasına elde ettiğinden, hiçbir şeye feda etmez ve millî hakimiyete müstenit olan Meclis ve Hükûmetine daima zahirdir. **Madde 3** – Türkiye halkı, tahribat yapmaz; imar eder. Bütün mesaisi iktisaden memleketi yükseltmek gayesine matiftur. **Madde 4** – Türkiye halkı, sarfettiği eşyayı mümkün mertebe kendi yetiştirir. Çok çalışır: Vakitte, servette ve ithalatta israftan kaçır. Millî istihsali temin için icabında geceli gündüzlü çalışmak şiarıdır. **Madde 5** – Türkiye halkı, servet itibariyle bir altın hazinesi üzerinde oturduğuna vâkıftır. Ormanlarını evlâdı gibi sever, bunun için ağaç bayramları yapar; yeniden orman yetiştirir. Madenlerini kendi millî istihsali için işletir ve servetlerini herkesten fazla tanımağa çalışır. **Madde 6** – Hırsızlık, yalancılık, riya ve tembellik en büyük düşmanımız; taassuptan uzak dindarane bir salâbet her şeyde esasımızdır. Her zaman faydalı yenilikleri severek alırız. Türkiye halkı mukaddesatına, topraklarına, şahıslarına ve mallarına karşı yapılan düşmanca fesat ve propagandalarına nefret eder ve daima bunlarla mücadeleyle bir vazife bilir. **Madde 7** – Türkler, irfan ve ma'rifet âşığıdır. Türk her yerde hayatını kazanabilecek şekilde yetişir, fakat her şeyden evvel memleketinin malıdır. Maarife verdiği kudsiyet dolayısıyla 'Mevlid-i Şerif' Kandil günü, aynı zamanda bir kitap bayramı olarak tes'id eder. **Madde 8** – Birçok harpler ve zaruretlerden dolayı eksilen nüfusumuzun fazlalaşması ile beraber sıhhatlerimizin, hayatlarımızın korunması en birinci emelimizdir. Türk, mikroptan, pis havadan, salgından ve pislikten çekinir, bol ve saf hava, bol güneş ve temizliği sever. Ecdat mirası olan binicilik, nişancılık, avcılık, denizcilik gibi bedenî terbiyenin yapılmasına çalışır. Hayvanlarında da aynı dikkat ve himmeti göstermekle beraber cinslerini düzeltir ve miktarlarını çoğaltır. **Madde 9** – Türk, dinine, toprağına, hayatına ve müessesatına düşman olmayan milletlere daima dosttur; ecnebi sermayesine aleyhtar değildir. Ancak kendi yurdunda kendi lisanına ve kanununa uymayan müesseselerle münasebette bulunmaz. Türk, ilim ve san'at yeniliklerini nereden olursa olsun, doğrudan doğruya alır ve her türlü münasebette fazla mütavassıt istemez. **Madde 10** – Türk, açık alın ile serbestçe çalışmayı sever; işlerde inhisar istemez. **Madde 11** – Türkler hangi sınıf ve meslekte olurlarsa olsunlar, candan sevişirler. Meslek, zümre itibariyle elele vererek birlikler, memleketini ve birbirlerini tanımak, anlaşmak için seyahatlar ve birleşmeler yaparlar. **Madde 12** – Türk kadını ve hocası, çocukları İktisadî Misaka göre yetiştirir." A. Gündüz Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi 1923 – İzmir: Haberler – Belgeler – Yorumlar*, Sermaye Piyasası Kurulu, Ankara 1997, s.324-325.

³³⁹ Tezel yukarıda yer verilen alıntıya, Misak-ı İktisadî'yi kastederek "Misak-ı Milli" ifadesi ile başlamaktadır. Burada, bir karışıklık arz etmemesi açısından Tezel'in ifadesindeki "Millî" kelimesi çıkarılıp onun yerine parantez içinde "İktisadî" kelimesi kullanılmıştır. Bkz. Tezel, *a.g.e.*, s.177.

Aslında Misak-ı İktisadî yalnızca sonraki dönem iktisatçıları tarafından değil, yazıldığı günün aydın ve siyasetçileri tarafından da iktisadî olmasından çok ahlakî –ve dolayısıyla ilgisiz, bir metin olmasıyla eleştirilmiştir. Akşam gazetesinin 8 Mart 1923'te sayısında çıkan bir yazı kabul edilen anlaşmanın iktisat mı ahlâk mı olduğunu eleştirel bir dille sorgulamaktadır:

“... Kongrenin sonunda bir ‘Misak-ı İktisadî’ yazıldı ve neşredildi. Bu ismi işittiğimiz zaman çok sevindik. Zannettik ki memleketimizin iktisadiyatı hakkında bazı umumî esaslar, iktisadî siyasetimizin ana hatları tayin edildi. İktisadî mücadelede muvaffak olmak için lâzım gelen rehberler bulundu ve bunlar etrafında ‘misak’ olundu. Halbuki, bu Misak-ı İktisadîyi okuyunca hayrette kaldık. On iki maddeden ibaret olan bu Misak-ı İktisadî metin itibarıyla Misak-ı Millîden daha uzundur. Fakat bu şart ile Misak-ı İktisadî diye ciltler dolusu eser yazılabilirdi. Gazete makalelerinden, ibtidaî mekteplerde okutulan ahlâk kitaplarından cümleler alınabilirdi. Fakat bütün bu yazıların iktisadiyat ile yine alâkası olmazdı.

Meselâ, bakınız Misak-ı İktisadî’nin birinci maddesi: ‘Türkiye lekesiz istiklâl ile dünyanın sulh ve terakki unsuru olacaktır.’ İkinci madde ‘Türkiye hakimiyetini feda etmez, Hükûmete zahirdir.’ Altıncı madde ‘Hırsızlık, yalancılık riya ve tenbellik en büyük düşmanımızdır...’ [Yedinci madde, sekizinci madde, ilh.]

... On iki madde içinde iktisadiyatımıza rehber olacak bir iki cümle var: Türkiye halkı sarfettiği eşyayı kendi yetiştirir; orman yetiştirir; madenleri kendi millî istihşâli için işletir; mutavassıt istemez; inhisar istemez.”³⁴⁰

Aynı eleştirileri Suphi Nuri İleri de dile getirmiştir:

“Kongre, nihayet, oniki maddelik bir ‘Misak-ı İktisadî’ kabul etti. Bu oniki maddeyi birkaç defa okuduğumuz halde, bir türlü iktisadiyatımızın neden ibaret olacağını anlayamadık. Bu Misakın ismi dinî veya ahlakî olmalı idi. İktisadî diyebilmek için köklü bir takım iktisadî kaideler, programlar, ahkâm görmek isterdik.”³⁴¹

Hem kendi zamanında hem ileriki yıllarda ortaya çıkan bu tepkiler Misak-ı İktisadî’nin iktisadî geri kalmışlığı aslında ne derece ahlak yönüyle ele aldığını göstermektedir. Dolayısıyla iktisat sözleşmesi olarak isimlendirilmiş Misak-ı İktisadî’yi iktisat ahlâkı sözleşmesi olarak kabul etmek de mümkündür.

Misak-ı İktisadî’nin mimarları ile değerlendircileri arasındaki yorum farkının nedenlerine Ülgener’in aşağıdaki cümleleri ışık tutar gibidir:

“İktisadi analizde zayıf bir tarafımız olmalı: İnsanı çoğunlukla devre dışı bırakarak olup bitene sadece mal ve para akımı gözü ile bakmayı alışkanlık haline getirmişiz. Dizi dizi rakamlar, formüller, göz doldurucu gösteri ve göstergeler! Hepsini iyi ve hiçbirine bir diyeceğimiz yok! Ancak bütün bu dizileri ve matematik bağlantıları temelde ruh ve mânâ tarafı ile doldurup canlandıracak unsuru -insanı- hiç yokmuş gibi

³⁴⁰ Ökçün s.308.

³⁴¹ Ökçün s.309.

düşününce işin rengi değişiyor. Ekonomik düzenin son kerte de insan davranışımızla belirlenmiş olacağını kolaylıkla gözden geçiriyoruz.”³⁴²

Hem 1920’lerin hem de ileriki yılların iktisatçılarının Misak-ı İktisadî’de rakamlar ve formüller ya da kendi ifadeleri ile yeteri kadar “köklü bir takım iktisadî kaideler, programlar, ahkâm” görmedikleri için ilgili metni iktisadî açıdan alakasız gördükleri ortadadır. Fakat tarihçi okulun esaslarını andıran nitelikte ele alınan bu metin, realiteden uzak olmak yerine tam tersine realiteye yakındır. Bu metin çalışkanlığıyla ünlü bir toplum için ele alınmış olsaydı gereksiz yinelemelere düşmüş olması nedeni ile yine de romantik kabul edilebilirdi. Fakat, metinde hitap edilen toplum yapısının zihnî ve ahlakî niteliği Ülgener’in çalışmaları ile değerlendirildiğinde, metnin Türkiye’de geri kalmışlığın temel sebeplerine dokunduğu, romantik değil, realist bir çaba ile ele alındığı görülmektedir.

2.4. İKTİSAT AHLAKI SÖZLEŞMESİNDEN TÜRK ÇOCUĞU’NUN ÇALIŞMA AHLAKINA

2.4.1. Çalışmanın Yüceltilmesi

Kurucu iktisatçılar ve kurucu önderlerin Misak-ı İktisadî’de belirginleşen ekonomi programlarına paralel olarak eğitimin gündemi çalışma alışkanlığıdır. Cumhuriyetin ikinci adamı İsmet İnönü 6 Mart 1939 tarihinde İstanbul Üniversitesi’ni ziyaretleri sırasındaki konuşmasında çalışma alışkanlığının son iki asırdır ihmal edildiğine vurgu yapıp, konuya dikkat çekici bir karşılaştırma ile değinmektedir:

“Dikkat ediyor musunuz, talebemizin meziyetlerinden bahsederken zekâ ve istidatlarından, yani daha ziyade fitrî olanlarından bahsetmedim? Çünkü bu meziyetlerin daima bol bol talebemizde mevcut olduğu malumdur. Bugünkü medeniyette asıl lâzım olan ve bir iki asırdan beri bilhassa ihmal ettiğimiz temel ve hassa, muntazam, metodik, yorulmak bilmeden çalışmak kabiliyetidir.”³⁴³

İnönü 5 Kasım 1926’daki bir başka konuşmasında da talebeyi kastederek “zeki değil, çok çalışkan adam istiyoruz” der.³⁴⁴ Bu açıdan eğitim kongreleri okullar aracılığıyla “iş sevgisi”ni artırma yollarını aramaktadırlar.³⁴⁵ Yurt bilgisi kitapları da çalışma ahlakı

³⁴² Ülgener, *Zihniyet, Aydınlar...* s.7.

³⁴³ *Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve M. Eğ. Bakanlarının Millî Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçleri I*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1946, s.45.

³⁴⁴ *Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve M. Eğ. Bakanlarının Millî Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçleri I*, s.45.

³⁴⁵ *Birinci Maarif Şûrası, 17-29 Temmuz 1939*, T.C. Maarif Vekilliği, s.372.

konusunda devralınan boşluğu doldurma hedefinde olan tembih ve yönlendirmeler ile doludur. Öncelikle Türk eğitimcileri vatan topraklarını Türk yurdu olmasının yanında üzerinde çalışılacak “iş yurdu” olarak tanıtır.³⁴⁶ “İşsiz adam” ise “boş, manasız bir varlıktır.”³⁴⁷ Vatan toprakları iş yurdu olarak tanımlanırken hayat mefhumu çalışmak ile eş anlamlı kullanılmıştır: “Hayat zaten çalışmak demektir.”³⁴⁸ Hayatta en çok başarılı olanlar devamlı bir şekilde çalışanlardır.³⁴⁹ Çalışmanın gerekliliği, değeri ve faydaları atasözleri ile de hatırlatılmıştır. Birkaç tanesine Muslihiddin Âdil’in *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye* ders kitabında bir arada rastlamak mümkündür: “İşleyen demir paslanmaz”, “Tenbele iş buyur, sana akıl öğretsin”, “Yalnız ümidle geçinen, açlıktan ölür”, “Çalışmak günü kısaltır, ömrü uzatır”, “Çalışmak faziletin bekçisidir.”³⁵⁰ Muallim Abdülbaki, ilmekteplerin 5. sınıfları için yazdığı *Yurd Bilgisi* kitabında görmek istediği Türk çocuğunu şöyle tasvir etmiştir: “Türk çocuğu çalışkandır. Düşüncelidir. Eyi kalblidir.”³⁵¹

Benzer ifadeler “Türküm, doğruyum, çalışkanım” olarak Türk çocuğunun kimliği kabul edilen öğrenci andının ilk cümlelerini oluşturmuştur. Öğrenci andı dönemin Maarif Vekili Reşit Galip tarafından kaleme alınmıştır.³⁵² Afet İnan’ın aktardığına göre, ant Reşit Galip’in 1933 yılının 23 Nisan sabahı bayramlaşma vesilesi ile kızına verdiği öğütlerden

³⁴⁶ Ahmed, *a.g.e.*, s.49. Ya da Kâzım Sevinç’in Yurt Bilgisi’nde yer aldığı gibi: “Türkiye bir iş memleketidir.” Kâzım Sevinç, *Türk Yavrularına Yurt Bilgisi: Sınıf 5*, Ekspres Matbaası, İstanbul, 1931, s.95. Bu kitabın iç kapak sayfasında Talim ve Terbiye Heyeti’nin Eylül 1930 tarihli, 23 numaralı kararı ile okullara kabul edildiği yazmaktadır. Fakat 23 numaralı ve 1 Eylül 1930 tarihli Talim ve Terbiye Dairesi kararına göre okullara kabul edilen kitap Kazım Sevinç’in *Dilimizin Grameri* adlı başka bir kitabıdır. *TTKA, Karar No: 23, Tarih: 1.9.1930*. Beşinci sınıflar için hazırlanan Türk Yavrularına Yurt Bilgisi kitabı Talim ve Terbiye Dairesi’nin 28 Ağustos 1930 tarihli ve 20 numaralı kararı ile okullara kabul edilmesi uygun görülmüştür. *TTKA, Karar No: 20, Tarih: 28.8.1930*.

³⁴⁷ Tezer Taşkiran, *Yurt Bilgisi I (Ortaokul Kitapları)*, Maarif Matbaası, İstanbul 1939, s.89. Kitabın üzerinde yazan bilgiye göre kitap Neşriyat Müdürlüğü’nün 14 Ağustos 1939 tarihli emri ile birinci defa olarak 70000 adet basılmıştır. Aynı yıl alınan bir kararda Tezer Taşkiran tarafından hazırlanan ortaokul yurt bilgisi kitabının okullara kabulünün Kültür Kurulu tarafından uygun görüldüğü ve vekillik yüksek makamının kabulüne arz ettiği bilgisi yer almaktadır. *TTKA, Sayı: 136, Tarih: 31.10.1939*.

³⁴⁸ Nuri, *a.g.e.*, s.108.

³⁴⁹ Âdil, *a.g.e.*, s.12.

³⁵⁰ Âdil, *a.g.e.*, s.14

³⁵¹ Abdülbaki, *a.g.e.*, s.116.

³⁵² Akyüz, *a.g.e.*, s.347.

oluşmaktadır.³⁵³ Reşit Galip bu yemin metnini, çalışmayan Türk çocuğunun “düşman” ilan edildiği radikal bir söylemle beraber Ankara’daki 23 Nisan kutlamalarında okumuştur:

“Büyük Türk yarınının yapıcıları arasına girmek için şimdiden hazırlanan güzel çocuklar, daima kulağınızda çınlasın ki çalışkan olmıyan Türk sayılmaz... Şimdiden bağıarak söylüyorum ki sizlerden çalışmıyanlar, iyi yetişmeğe kulak asmıyanlar bizim yarınki düşmanlarımızdır. İcinizde yarın bütün milletin kendisine düşman olmasını isteyecek çocuk var mı?..

Size bugün şu işi veriyorum. Bayramınız biter bitmez mekteplerinize döndüğünüz ilk günden başlayarak birinci derse girdiğiniz zaman sınıflarınızda her birden ve hergün şu sözleri tekrarlıyacaksınız:

‘Türk’üm, doğruyum, çalışkanım. Yasam küçüklerimi korumak, büyüklerimi saymak, yurdumu, budunumu özümnden çok sevmektir. Ülküm yükselmek, ileri gitmektir. Varlığım Türk varlığına armağan olsun.’

Bunu yalnız sizlerden, burada bulunanlardan değil, bütün mekteplilerden istiyorum.”³⁵⁴

Öğrenci andının ilkmekteplerde her gün ve her sınıfta ilk derse girildiği zaman tüm öğrenciler tarafından söylenmesi 10 Mayıs 1933 tarihinde Millî Talim ve Terbiye Dairesi tarafından uygun görülmüş ve vekaletin oluruna sunulmuştur.³⁵⁵ Diğer taraftan, “Niçin çalışmaya mecburuz?”, “Say ne dimektir?”, “Say niçin insanın şerefini artırır?”, “Kim en iyi bir vatandaşdır?”, “Niçin çalışkan olmak istiyorsunuz?” sualleri çalışma ülküsünün konu edildiği dersin değerlendirme soruları arasındadır.³⁵⁶

Peki Türk çocuğu niçin çalışmaya mecburdur? Her şeyden önce, “çünkü asrımız çalışmak asrıdır.”³⁵⁷ Dolayısıyla “çalışmak insanın en büyük ödevi(dir).”³⁵⁸ Kitaplarda Almanya, Amerika, Japonya gibi gelişmiş ülkelerin halklarının çalışkanlığına vurgu yapıldığı görülür.³⁵⁹ İnsanoğlunun ilerlemesi çalışma alışkanlığı ile mümkündür. Eski

³⁵³ Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Haz: Arı İnan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s.287.

³⁵⁴ “23 Nisan ve Çocuk Bayramları”, *Cumhuriyet*, 24 Nisan 1933, s.6.

³⁵⁵ *TTKA, Karar No: 101, Tarih: 10.5.1933.*

³⁵⁶ Âdil, *a.g.e.*, s.14

³⁵⁷ Orhan Fuad, *Malûmât-ı Vataniye ve Musâhabât-ı Ahlâkiye: Dördüncü Sınıf*, Kanâat Kitabhânesi, İstanbul, 1928, s.12. Kapak kısmında yazana göre kitap Talim ve Terbiye Dairesi’nin 19 Ağustos 1926 tarihli kararı ile mekteplere kabul edilmiştir.

³⁵⁸ Tarık Emin Rona, *Yurtbilgisi Dersleri: IV. Sınıf*, Maarif Matbaası, İstanbul 1941, s.55. Ziraat Mühendisi Tarık Emin Rona tarafından yazılan bu kitap yurtbilgisi kitapları müsabakasına katılmış ve komisyon tarafından okullarda okutulması uygun görülmüştür. *TTKA, Sayı: 101, Tarih: 4.8.1939.*

³⁵⁹ Ali Kâmi, *Yurt Bilgisi: İlk mektep Üçüncü Sınıf*, Hilmi Kitaphanesi, İstanbul, 1930, 100-103. Talim ve Terbiye Dairesi’nce alınan karara göre kitap üç sınıflı köy mekteplerinin üçüncü sınıfları için yazılmıştır.

devirlerde mağaralarda yaşayan insanoğlu bugün güzel şehirlerde yaşıyorsa bu çalışma sayesinde.³⁶⁰ Fakat bu süreçte Türkler ve Batı dünyası arasındaki gelişmişlik farkı açılmıştır. Bu nedenle, Türk çocuğu Batı ile memleketi arasındaki üç, dört asrı kapatmak için çok çalışmalıdır.³⁶¹ Hatta “Avrupalılar bir çalışırsa biz dört çalışmalıyız.”³⁶² Muslihiddin Âdil ilkokul dördüncü sınıf öğrencilerine şöyle seslenmektedir: “Çalışınız ki ‘Türkiye Cumhuriyeti’ yarın sizin ellerinizde sizin gayretlerinizle, sizin fedakarlıklarınızla yükselsin ve nurlansın!”³⁶³

Bununla birlikte insanlar “yaşamak” ve “rahat” yaşayabilmek için çalışmaya mecburdur.³⁶⁴ Çünkü bir kimse “çalışmaz, bir iş tutmazsa durduğu yerde açlıktan ölür.”³⁶⁵ Fakat çalışanlar ise daima muvaffak olmuşlardır.³⁶⁶ İnsanlar, “milletini yükseltmek için” olduğu kadar kendileri için de çalışmak zorundadır.³⁶⁷ Aynı zamanda aileleri için de: “ailemin daha rahat yaşayabilmesi için mümkünse kazancının artmasına çalışmak borcumdur.”³⁶⁸

Diğer yandan “çalışmak tabiatın kanunudur.”³⁶⁹ Gökyüzüne bakılırsa bulut da çalışıyor, güneş de.³⁷⁰ Çalışma kanunu hayvanlar için de geçerlidir. “Bunun (ise) en

TTKA, Karar No: 106, Tarih: 10.7.1928. Kitapta yazar bilgiye göre kitap ilkmekteplerin üçüncü sınıfları ile köy mekteplerine mahsusdur.

³⁶⁰ Midhat Sadullah, Ali Rıdvan, *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye: Dördüncü Sınıf*, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul 1340, s.6. İç kapak kısmında yer alan bilgiye göre kitap 1924 tarihli ilkmektep müfredat programına göre hazırlanmış ve Maarif Vekaleti tarafından mekteplere kabul olunmuştur.

³⁶¹ Nuri, *a.g.e.*, s.143.

³⁶² Nuri, *a.g.e.*, s.143.

³⁶³ Âdil, *a.g.e.*, s.11.

³⁶⁴ Abdülbaki, *a.g.e.*, s.83; Sadullah, Rıdvan, *a.g.e.*, s.39.

³⁶⁵ Kâmi, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye: İlk Mekteb – Dördüncü Sınıf*, s.18.

³⁶⁶ Âdil, *a.g.e.*, s.14

³⁶⁷ Abdülbaki, *a.g.e.*, s.83-84.

³⁶⁸ Tezer Taşkıran, *Türk Ahlâkının İlkeleri: İlk Okulların IV. ve V. Sınıfları Yurt Bilgisi Kitaplarına Ek Olarak Yayınlanmıştır*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1943, s.13. Kitap İkinci Maarif Şûrası’nda kabul edilen Türk ahlakının ilkelerinin öğrencilere telkini için yazılmış ve Talim ve Terbiye Heyeti tarafından okullarda okutulması uygun görülmüştür. İlgili karar şu şekildedir: “İl. nci Maarif Şûrası tarafından tesbit edilen Türk ahlakının kişisel ve toplumsal ilkelerinin talebeye telkini için Kastamonu Mebusu Tezer Taşkıran’a yazdırılan bağlı eserin ilkokulların IV. ve V. sınıflarında Yurtbilgisi dersinde okutulması uygun görülerek keyfiyetin Vekillik Yüksek Makamının tasvibine arzı kararlaştırıldı.” TTKA, Sayı: 348, Tarih: 5.11.1943.

³⁶⁹ Nuri, *Vatandaşlık (Yurt Bilgisi): İlk Mekteplerin 4. Sınıfları için*, s.6.

³⁷⁰ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye, İnsâniye: Devre-i Ülâ İkinci Sene*, Kütübhâne-i İslâm ve Askeri, 1339, s.23. İç kapak kısmında yazar bilgiye göre kitap ibtidai mekteplerine kabul edilmiştir.

parlak misallerini bize arılar ve karıncalar veriyorlar.”³⁷¹ Aslında hayvanların, sahip olduğu özellikleri ile dönemin baskın değer anlayışının eşleştirilerek seçilip sembolleştirilmelerine tarih boyunca rastlanır. Arılar ve karıncalar da her ne kadar benzer sembolleştirmelere antik dönemden beri rastlansa da, 17. yüzyılın başından beri iktisat literatüründe çalışkanlığın baskın temsilcileri haline gelmişlerdir. Örneğin arılar, ilk defa Charles Butler’in 1609 yılında yayımlanan *The Feminine Monarchie or the Historie of Bees* adlı eseri ile birlikte İngiliz ekonomi politiğinin resmi simgesi haline gelmiştir. 1615 yılında, siyaset adamı, diplomat ve tüccar Sör Duddley Digges, ülke dışına gitmeyi göze alan çalışkan tüccarları, uzaklardan kovana bal getiren çalışkan arılara benzetmiştir.³⁷² Bu gelişmeler modern çağın kıymet anlayışı çalışma ahlâkının doğuşuna paralel olarak toplumların benimsediği geleneksel hayvan simgelerindeki değişimin habercisidir. Nitekim Benjamin Franklin, Amerikan ulusunun sembolünün kartal olarak seçilmesine karşı itirazını kızı Sally’ye 1784 yılında gönderdiği bir mektupta çalışkanlık erdemine gönderdiği referanslarla dile getirmiştir: “Keşke kel kartal ülkemizin simgesi seçilmeseydi. Kötü ahlaklı bir kuş, karnını dürüst yoldan doyurmuyor; onu ırmak kenarında ölü bir ağacın üstüne tünemiş halde, kendi kendine avlanmayacak kadar tembel olduğu için balık avlayan bir şahinin emeğine göz dikerken görebilirsiniz.”³⁷³

Cesaretleri ile bir dönemin gözde sembolleri kartallar, yerini arı ve karıncalara bırakmaya başlamışlardır. Zaten cesaret de savaş alanlarından iş alanlarına kaymış ve farklı bir cesaret ortaya çıkmıştır. Artık çok çalışmak için göstermeye mecbur olunan güç ve kuvvet de yeni bir tür cesaret olarak meslekî cesaretin öğeleridir.³⁷⁴ Bu sembol değişimine paralel olarak arı ve karıncalar Cumhuriyet dönemi yurt bilgisi kitaplarının iktisadî simgeleridir. Bir köylü ailesi şöyle tanıtılmaktadır: “Bu köylüler karıncalar gibi: Hiç durmadan çalışıyorlar.”³⁷⁵ Ayrıca, ilk baskısı 1912 yılında yapılan *Die Biene Maja und ihre Abenteuer*’in Nihat Âdil tarafından *Arı Maya’nın Başından Geçenler* adıyla

³⁷¹ Taşkıran, *Yurt Bilgisi I (Ortaokul Kitapları)*, s.89.

³⁷² Alexis D. Litvine, “The Industrious Revolution, the Industriousness Discourse, and the Development of Modern Economies”, *The Historical Journal*, Volume: 57, Issue: 2, June 2014, s.553.

³⁷³ Isaacson, *a.g.e.*, s.421.

³⁷⁴ Sadullah, Rıdvan, *a.g.e.*, s.22.

³⁷⁵ Nuri, *a.g.e.*, s.60.

yapılan Türkçe çevirisinin sınıf kitaplıklarına konulması Millî Talim ve Terbiye Dairesi'nin 7 Aralık 1927 tarihli kararıyla kabul edilmiştir.³⁷⁶ İlgili kararda “çocuklar için faydeli olduğu anlaşılmıştır” denilen kitabın bazı satırları arıların çalışmaktan dolayı ne eğlence ne de mateme zaman ayırmadıkları işkolik tavrını şöyle betimlemektedir:

“Harb bitmişti.

Arı milleti galip gelmişti...

Bu güzel güneşli, çiçekli yaz sabahında yapılacak ne kadar hazin işleri vardı.

Ölümler dışarı çıkarılacak. Yaralılar sarılacak, hastanelere sevkolunacaktı. Fakat daha öğle olmadan her şey bitmiş, petekte eski faaliyet tekrar başlamış, herkes işinin başına ve çiçekten çiçeğe koşuyordu.

Çünkü arılar ne galibiyetleri için bayram yapar, ne de ölümleri için o kadar uzun müddet matem tutarlar.

Onların her biri kendi kederlerini, acılarını sessizce kalbinin en derin köşesinde taşır, vazife ve işine giderdi.”³⁷⁷

Yurt bilgisi kitaplarında çalışmak ne kadar yüceltilip teşvik edildiyse, çalışmamak, tembellik yapmak bir o kadar yerilmiştir. Çalışmak tabiatın kanunu, tembellik de o tabiat kanununa karşı gelmektir.³⁷⁸ “Tenbel insanlar hiçbir şey kazanamazlar.”³⁷⁹ Onlar yalnızca başkalarının sırtından geçinirler. O nedenle “tembeller diğerlerinin ele geçirdiklerinden bir kısmını koparan hırsızlardan başkaları değildir.”³⁸⁰ Onların “yediği yemek halktan çalınmış demektir.”³⁸¹ Tembellerden öğrenmek Türk ahlâkının başlıca ilkelerinden biri olmuştur: “Tembellikten ve tembellerden öğreneceğim, çünkü tembellik bir hırsızlıktır, başkalarının çalışmalarından faydalanıp karşılığında hiçbir şey yapmamak demektir.”³⁸² Tembelliğin bir türü de dilenciliktir. “Dilencilerde izzeti nefis kalmamıştır.”³⁸³

³⁷⁶ TTKA, Karar No: 207, Tarih: 7.12.1927.

³⁷⁷ Valdemar Bonsels, *Arı Maya ve Başından Geçenler*, Çev.: Nihat Âdil, Maarif Vekâleti, İstanbul 1932, s.133-134.

³⁷⁸ Nuri, *a.g.e.*, s.6.

³⁷⁹ Sadullah, Rıdvan, *a.g.e.*, s.40.

³⁸⁰ Nuri, *Vatandaşlık (Yurt Bilgisi): İlk Mekteplerin 5. Sınıfları için*, s.106.

³⁸¹ Sevinç, *a.g.e.*, s.83.

³⁸² Taşkiran, *Türk Ahlâkının İlkeleri: İlk Okulların IV. ve V. Sınıfları Yurt Bilgisi Kitaplarına Ek Olarak Yayınlanmıştır*, s.10

³⁸³ Sevinç, *a.g.e.*, s.81.

Tembellik-çalışkanlık temalarına okul şarkılarında da rastlamak mümkündür. Dönemin müfredat programlarına göre her öğretmen müzik dersleri için zengin bir repertuvar ve şarkı koleksiyonuna sahip olmalıdır. Bu koleksiyonda masalları, mevsimleri, doğayı, bayramları, aileyi, dostluğu, cumhuriyeti, hürriyeti, vatani, kahramanlığı (vd.) konu edinen şarkıların yer alması gerektiği gibi “iş hayatına ait şarkılar” da yer almalıdır.³⁸⁴ Millî Talim ve Terbiye Dairesi’nin 9 Haziran 1928 tarihli emriyle basılan ve öğretmenlerin kullanımına sunulan *Mektebliler İçün Şen Şarkılar* kitabındaki *Sanatlar Şarkısı* iş hayatına ait çalışkanlık ve tembellik mevzusunu konu edinen şarkılardan biridir:

Çalışmaktan eyi ne var?
Boş oturmak tenbelliktir.
Çalışanlar hep bahtiyar:
Sanat altın bileziktir.
Demirciler! Demir dökelim!
Demirciler! Demir dökelim!
(Çekiç vurma taklidi) Pan, pan, pan!
Pan, pan, pan!
Kayıkçılar! Kürek çekelim!
Kayıkçılar! Kürek çekelim!
(Kürek çekme taklidi) Fış, fış, fış!
Fış, fış, fış!
Gemiciler! Düdük çalalım!
Gemiciler! Düdük çalalım!
Düt! Düt! Düt!
Düt! Düt! Düt!³⁸⁵

Diğer taraftan, çalışma ülküsü ve çalışma gücü olduğu halde çalışmayıp tembellik yapmak, Türk eğitim değerlerinde merhametin sınırlarını belirlemektedir. Çalışma gücü olduğu halde çalışmayanlara hiçbir müsamaha gösterilmeyeceği devam eden cümlelerden anlaşılmaktadır: “Hastalık gibi bir sebeple çalışmayanları geçindirmek umumun borcudur;

³⁸⁴ *Ortamektep Müfredat Programı*, Devlet Matbaası, İstanbul 1931, s.146; *İlkokul Programı*, s.216.

³⁸⁵ Ahmed Muhtar, *Mektebliler İçün Şen Şarkılar*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1928, s.13.

lâkin tembelleri geçindirmek bir vazife değildir.”³⁸⁶ Bir sonraki başlık bu konuyu ele almaktadır.

2.4.2. Çalışma İdeali ve Merhametin Sınırları

Fusun Üstel’in değerlendirmelerine göre, tek parti dönemi “iyi vatandaş”ını inşa eden değerler üzerinde Fransız Cumhuriyetçilerinin izlerini görmek mümkündür. Cumhuriyetçiler için “benzerine”, “yoksul ve zavallılara destek” olmak yurttaş olabilmenin ön koşuludur.³⁸⁷ Bu bağlamda, merhamet öğretimi yurttaşın ahlakî eğitiminin temel bir unsurunu oluşturmaktadır. Aynı şekilde, Türkiye’nin tek parti döneminde “... ‘merhamet eğitimi’, vatandaş olabilmenin ön koşulu olarak ders kitaplarında da önemli bir yer tutar.”³⁸⁸

Merhamet eğitimi burada detaylandırılabilir. Herkes aile üyelerine yardım etmeğe mecburdur. Türk milleti de büyük bir ailedir. Dolayısıyla herkes herkese yardım etmek zorundadır.³⁸⁹ “Fukaraya ve Muhtaçlara Muavenet” ya da “Şehir veya Kasabamızdaki Yardım Kurumları”, müfredat programlarının sık karşılaşılan başlıklarındandır.³⁹⁰ Bu yardım kurumları yurt bilgisi kitaplarında öğrencilere tanıtılır. Hilal-i Ahmer Cemiyeti bu kurumlardan biridir. Hilal-i Ahmer, “mayası iyilikten, insanlıktan yoğurulmuş bir hayır cemiyetidir.”³⁹¹ Cemiyet savaş zamanlarında yararlıları ölümden kurtarır, barış zamanlarında ise “fakirlere bakar”.³⁹² Bir diğer hayır kurumu Himaye-i Etfal Cemiyeti’dir. Bu cemiyet de “fakir ve kimsesiz” çocukların büyümesine ve yetişmesine yardımcı olur. Bu iki kurum halkın yardım alabileceği doğrudan doğruya “iyilikçi insanlar” tarafından idare edilen özel kurumlardır. Durumu yerinde olanlar da “bu iki cemiyete yardımı kendisine borç bilmelidir.”³⁹³ Ayrıca, belediyelerin de “fakirlere

³⁸⁶ Nuri, *a.g.e.*, s.108.

³⁸⁷ Fusun Üstel, “*Makbul Vatandaş’ın Peşinde: II. Meşrutiyet’ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*”, İletişim, İstanbul 2014, s.180.

³⁸⁸ Üstel, *a.g.e.*, s.180.

³⁸⁹ Midhat Sadullah, *Resimli Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Medeniye: Devre-i Âliye İkinci Sene*, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul 1339-1923, s.47. Kitap, ilk sayfasında yazan bilgiye göre, milli inkılaptan sonra gözden geçirilerek yenilenmiş ve okullarda okutulmak üzere kabul edilmiştir.

³⁹⁰ *İlk Mektepler Müfredat Programı*, s.34; *İlk Okul Programı*, s.31.

³⁹¹ Ahmed, *a.g.e.*, s.33.

³⁹² Ahmed, *a.g.e.*, s.33.

³⁹³ Ahmed, *a.g.e.*, s.33.

bakmak vazifesi” vardır.³⁹⁴ Halkevlerinin de sosyal yardım kolu bulunmaktadır. “Bu kol fakirlere, yoksullara ve kimsesizlere her türlü yardımı yapar.”³⁹⁵ Öğrencilerin eğitimi ileride bu mükemmel yardım ağına katılmasına teşvik etmeye yöneliktir.

Bu doğrultuda okuldaki çeşitli uygulamalar ile öğrencilerin merhamet eğitimine devam edilir. Örneğin her şeker bayramının ilk günü aynı zamanda Hilâl-i Ahmer’in (Kırmızı Ay - Kızılay) çiçek günü olarak kabul edilmiştir. Çiçek gününde okullu çocuklar Hilâl-i Ahmer’in çiçek şeklindeki rozetini halka dağıtıp Hilâl-i Ahmer için bağış toplarlar.³⁹⁶ Uygulamalardan bir diğeri okullarda kurulan yardım sandıklarıdır. Yardım sandıkları okuldaki yardıma muhtaç öğrencilerin kitap, kalem, defter ihtiyaçlarını karşılamak için kurulmuş, durumu yerinde öğrencilerin harçlıkları ile sandığa katkıda bulunmaları istenmiştir.³⁹⁷ Ayrıca Tarım-İş derslerinde öğrencilerin çalışma zemini olarak okullardaki uygulama bahçelerinin yanında “yardıma muhtaç kimselerin” bahçe ve tarlaları seçilmiştir.³⁹⁸

Kitaplardaki yardım kurumlarının tanıtımı ve okullardaki yardım uygulamaları ile öğrencilerde oluşturulmak istenen davranış kalıpları satır aralarındaki sözlü teşviklere de yansımaktadır: “Biz, gönlü yurt sevgisiyle çarpan Türk çocuklarıyız. Yardım bekliyenlere elimizi uzatarak lokmamızın yarısını vermekte en büyük sevinci duyarız. Bu bizim biricik ödevimizdir.”³⁹⁹ Benzer beklentiler yurt bilgisi kitaplarına ek olarak yayımlanmış kitapçığın sayfalarına da yansımıştır: “Benden daha fakir olanlara, her türlü yardıma muhtaç bulunanlara elimden geldiği, gücümün yettiği kadar hizmet edeceğim...”⁴⁰⁰ Son olarak, öğrencilerin kabul etmesi beklenen vazifesi şu cümleler ile özetlenmektedir: “Her cemiyette fakirler bulunur. Bu zavallı insanlara yardım etmek vazifemizdir.”⁴⁰¹ Böylece, Cumhuriyet eğitimi yardım kurumlarının tanıtımı, çeşitli uygulamalar ve ders kitaplarındaki sözlü teşvikler ile merhamet eğitimini tamamlar.

³⁹⁴ Nuri, *Vatandaşlık (Yurt Bilgisi): İlk Mekteplerin 4. Sınıfları için*, s.121.

³⁹⁵ Ermat, Ermat, *a.g.e.*, s.69.

³⁹⁶ Abdülbaki, *a.g.e.*, s.77.

³⁹⁷ Rona, *a.g.e.*, s.9.

³⁹⁸ *İlk Okul Programı*, s.238.

³⁹⁹ Rona, *a.g.e.*, s.9.

⁴⁰⁰ Taşkiran, *a.g.e.*, s.7

⁴⁰¹ Âdil, *a.g.e.*, s.99.

Fakat dönemin “merhamet eğitimi” rastgele yardımları teşvik edecek nitelikte değildir. Henüz başlangıçta yardım edilecekler için yönelik çalışmayan ve çalışmayan ayrımı yapar.⁴⁰² Bu doğrultuda merhamete değer olanlar çalışma kabiliyeti olmayanlardır.⁴⁰³ Çalışma kabiliyeti olup da sefalet çekenler, merhamet görmek bir yana, suçlanır. Bu nedenle, çalışma kabiliyetinin yitirilmesinden kaynaklanabileceği gibi tembellikten de ortaya çıkabilecek fakirlik kuşkuyla karşılanır.

Çalışmayan ve çalışmayan ayrımını “şu çalışmayanları biraz tetkik edelim” diyen beşinci sınıflar için hazırlanmış *Vatandaşlık (Yurt Bilgisi)* kitabında görmek mümkündür:

“Bunlar iki çeşittir:

1 – Çalışmağa muktedir olamayanlar. Ne gibi? Henüz çalışmak yaşına gelmeyen çocuklar, yahut çalışmayacak derecede ihtiyarlayanlar, bütün hastalar, sakatlar.

Bunların hepsini geçindirmek çalışanların borcudur...

2 – Çalışmağa muktedir olup da tembellik edenler. Bu adamlar başkalarının sâyinden istifade edip yaşayanlardır. Açıkça söyleyeyim; tembeller diğerlerinin ele geçirdiklerinden bir kısmını koparan hırsızlardan başkaları değildir.”⁴⁰⁴

Dolayısıyla yukarıda bahsedilen, devletin, belediyelerin ve her ferdin yardım ile yükümlü oldukları ilk grup, yani çalışma kabiliyeti olmayanlardır.⁴⁰⁵ Muallim Abdülbaki’nin *Yurd Bilgisi* öğrencileri bu grupla ilgili şöyle yönlendirmektedir: “Her millette böyle acizler bulunur. Medeni milletler, bunları korurlar. Acizliklerini hatırlarına getirtmezler. Fakirliklerini unuttururlar.”⁴⁰⁶ Fakat çalışmayanların karşılaştığı sefalet ve fakirlik onların kendi sorumsuzluklarının sonucudur. Yurt bilgisi ders kitabının örnek figürü Hasan, babası ve diğer insanların durumu üzerinden çalışmamanın bu olumsuz sonuçlarını gözlemlemektedir: “Ya babam dışarıda çalışmasaydı? Biz de sefil ve fakir

⁴⁰² Örneğin 1926 ilkokul müfredat programı Türkiye’deki “çalışmayan işsiz insanlar” ile “çalışmayan acizler”i ayırır. Burada öğretmenlerin öğrencilere çalışmayanların topluma zararları ile çalışmayan acizler için kurulmuş resmi ve özel yardım teşkilatları hakkında bilgi vermesi istenir. *İlk Mekteplerin Müfredat Programı*, Milli Matbaa, İstanbul 1926, s.91. Ayrıca bkz. Üstel, a.g.e., s.190.

⁴⁰³ Orhan Fuad, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye: Beşinci Sınıf*, İkdâm Matbaası, İstanbul, 1924, s.67-68. Kapak kısmında yazana göre kitap 1924 ilköğretim müfredat programı doğrultusunda beşinci sınıflara kabul edilmiştir.

⁴⁰⁴ Nuri, *Vatandaşlık (Yurt Bilgisi): İlk Mekteplerin 5. Sınıfları için*, s.105-106.

⁴⁰⁵ Nuri, *Vatandaşlık (Yurt Bilgisi): İlk Mekteplerin 4. Sınıfları için*, s.153; Taşkiran, *Yurt Bilgisi II (Ortaokul Kitapları)*, s.115.

⁴⁰⁶ Abdülbaki, a.g.e., s.85.

olurduk.”⁴⁰⁷ Başka bir yerde aynı bakış açısı şu cümle ile tekrarlanır: “tembellik... fukaralık getirir.”⁴⁰⁸

Fakirlik daha çok çalışma kabiliyetinin olmamasından değil, işsizlikten doğar ve bu nedenle onlara karşı yapılması gereken karşılıksız yardım değil, iş bulmaktır. “Fakirlik, en ziyade işsizlikten doğar. Her yerde, her vakit işsiz kalmış kimselere tesadüf olunur. Bu işsizlere iş bulmak cemiyetin vazifesidir.”⁴⁰⁹ Hayır kurumu Darülaceze bu vazifeyi gören teşkilatlardan biridir. Darülaceze’de hemen her mesleğin şubesi vardır. Fakir kimselerin yurdu olan bu kurumda çalışma gücü olanlara yani “iş yapabileceklerine iş gördürürler. Kumaşlar dokuturlar, fanilalar, çorablar, ayakkabıları yaptırırlar. Orada kimsesiz, fakir çocuklar sanat öğrenir.”⁴¹⁰ Hatta çalışma ideali merhamet eğitimini o derece sınırlar ki başlangıçta sakat olanlar ve olmayanlar ayrımı yapılırken, sakatları bile kendi içlerinde çalışma kabiliyeti olanlar ile çalışma kabiliyeti olmayanlar olarak ayırır ve ilk gruptakilerin çalışma sorumluluğu olduğunu kabul eder: “Öyle bir asırdayız ki körlere, topallara, çolaklara, dilsizlere, sağırlara bile görebilecekleri işler yaptırılıyor.”⁴¹¹ Türkiye’de de “hükûmet böylelerine ölünceye kadar bakar. İyi olabilecek hastaları tedavi eder. Sonra iş yapmaya alıştıırır. Onlara yaşamının zevkini tattırır.”⁴¹² Hatta konu ile ilgili uygulanmakta olan çeşitli örnekler de verilir: “Malul gazilerimizin, yarım şehitlerimizin de kendilerine mahsus cemiyetleri vardır. Bu cemiyet onlara hafif işler bulur.”⁴¹³

Bu şekilde çalışma ideali rastgele yardımları engeller. Merhametin düzensiz bir hal alması istenmez. Çünkü nedensiz yardımların olumsuz iktisadî sonuçları vardır. İnsanları tembelliğe alıştıırır. *Yurt Bilgisi I* kitabında fakirlere nakit para ile de yardım edilebileceği belirtildikten sonra şöyle devam edilir: “Fakat iyi düşünecek olursak bu şekil her ne kadar yardımın en kolay şekli ise de mahzursuz değildir. Bu tarzdaki hareketler parayı alanın tembelliğini, hilekârlığını ve alçalma duygusunu artırır.”⁴¹⁴ Dolayısıyla yardımların ancak

⁴⁰⁷ Nuri, *a.g.e.*, s.34.

⁴⁰⁸ Nuri, *a.g.e.*, s.75.

⁴⁰⁹ Âdil, *a.g.e.*, s.99.

⁴¹⁰ Abdülbaki, *a.g.e.*, s.86.

⁴¹¹ Nuri, *a.g.e.*, s.107.

⁴¹² Sevinç, *a.g.e.*, s.84.

⁴¹³ Abdülbaki, *a.g.e.*, s.86.

⁴¹⁴ Taşkıran, *Yurt Bilgisi I (Ortaokul Kitapları)*, s.90.

ihtiyaç mukabilinde yapılması tavsiye edilir. Çünkü “eğer ihtiyaçtan fazla olursa tembelliği teşvik etmiş oluruz.”⁴¹⁵

2.4.3. Çalışma İdeali ve Kibir

Çalışma ideali bir yandan merhameti sınırlarken, diğer yandan da öğrencilerin manevi hayatına ilişkin yeni vazifeler getirmektedir. Bu vazifelerden biri insanın kibirden uzaklaşmasıdır. Kibir güzellikten ya da paradan kaynaklanabilir. Bazen de insanın kendisini aslı ile değil de ailesinin durumu ile değerlendirip kibre kapılabileceği belirtilir: “... bazıları ailelerin durumu ile kendilerini başkalarından üstün görürler.”⁴¹⁶ Fakat kibir de tembellik gibi çalışmanın düşmanıdır: “Kibirli insan kendisini başkalarından daha üstün bulduğu için daha iyi, daha kuvvetli ve daha yüksek olmaya çalışmak lüzumunu duymaz.”⁴¹⁷ Bu nedenle duygular ehlileştirilmeli, kibir yerine tevazu alışkanlığı edinmelidir: “Hislerimiz içinde en çok ehemmiyet vermemiz lâzım gelenlerden birisi kendi kıymetimizi, değerimizi iyice tayin etmek ve bu münasebetle kibir ve kendisini beğenmekten uzak bir tevazu göstermektir.”⁴¹⁸ Bunun için “kibir küçüklüktür”, “ahlaklı adam kendini olduğundan fazla görmez” ifadeleri Türk ahlakının ilkeleri olarak yurt bilgisi kitaplarındaki yerini almıştır.⁴¹⁹ Aynı zamanda okul çağındaki oyunlar duygu eğitiminin bir parçası olarak kabul edilmiş ve bu doğrultuda öğrencilerin, oynadıkları oyunları kazandıkları anların kibir duygusunu törpülemeleri için bir fırsat olduğu belirtilmiştir.⁴²⁰

⁴¹⁵ Nuri, *Vatandaşlık (Yurt Bilgisi): İlk Mekteplerin 5. Sınıfları için*, s.107.

⁴¹⁶ Taşkıran, *Türk Ahlâkının İlkeleri: İlk Okulların IV. ve V. Sınıfları Yurt Bilgisi Kitaplarına Ek Olarak Yayınlanmıştır*, s.6

⁴¹⁷ Taşkıran, *a.g.e.*, s.6.

⁴¹⁸ Taşkıran, *Yurt Bilgisi I (Ortaokul Kitapları)*, s.80-81.

⁴¹⁹ Tezer Taşkıran, *Türk Ahlâkının İlkeleri: Orta Okulların II ve III. Sınıfları Yurt Bilgisi Kitaplarına Ek Olarak Yayınlanmıştır*, Maarif Matbaası, İstanbul 1943, s.3. Kitap İkinci Maarif Şûrası’nda kabul edilen Türk ahlakının ilkelerini öğrencilere telkin için yazılmış ve Talim ve Terbiye Heyeti tarafından okullarda okutulması uygun görülmüştür. İlgili karar şu şekildedir: “İlmi Maarif Şûrası tarafından tesbit edilen Türk ahlakının kişisel ve toplumsal ilkelerinin talebeye telkini için Kastamonu Mebusu Tezer Taşkıran’a yazdırılan bağlı eserin Ortaokulların II. ve III. sınıflarında okutulması uygun görülerek keyfiyetin Vekillik Makamının tasvibine arzı kararlaştırıldı.” *TTKA, Sayı: 347, Tarih: 5.11.1943.*

⁴²⁰ Taşkıran, *Türk Ahlâkının İlkeleri: İlk Okulların IV. ve V. Sınıfları Yurt Bilgisi Kitaplarına Ek Olarak Yayınlanmıştır*, s.7.

2.4.4. Çalışma Hayatında Güven ve Dürüstlük

Türk çocuğunun manevi alandaki bir diğer vazifesi dürüst ve güvenilir olmaktır. Onun taşıdığı Türk kimliği sık sık şöyle tanıtılır: “Türk milleti temizdir, yücedir. Türk milleti yalan bilmez... Türk milleti doğruluktan ayrılmaz. Ahlâkı çok temizdir.”⁴²¹ Türk çocuğunun başka insanlara karşı “samimiyet borcu” vardır. Bu nedenle yalan söylemeyecek ve doğruluktan ayrılmayacaktır.⁴²² Onun en büyük faziletlerinden biri kimseye haksızlık etmemek olacaktır.⁴²³ Yetiyecek Türk çocuğu aynı zamanda “sözüne güvenilir” olacaktır.⁴²⁴ Bu konuda Türk çocuğunun şu ifadeleri içten benimsemesi beklenir: “Verdiğim sözü mutlaka yerine getireceğim... Çünkü doğru ve namuslu bir insan verdiği sözü tutar.”⁴²⁵

Dürüst bir Türk çocuğunun gelişimi için öğretmenler, anne ve babalar, çocuğun dürüst bir hareketini hemen ödüllendirecektir.⁴²⁶ Sınıf ortamı da bu karakterin gelişimi için etkili kullanılabilir. Nitekim “bir arkadaşınız istemeyerek yalan söylerse, onun bu halini beğenir misiniz?” ya da “sınıfların ‘efkârı umumiyesi’ yalancı hakkında ne düşünür?” soruları yurt bilgisi derslerinin değerlendirme soruları arasındadır.⁴²⁷

Türk çocuğunun dürüst ve güvenilir olması içinde yaşayacağı toplum ile geliştireceği sağlıklı sosyal ilişkiler açısından önemlidir.⁴²⁸ Fakat bu aynı zamanda iktisadî ilişkiler açısından da anlam taşımaktadır. “Namus” iş devamlılığının ön koşuludur.⁴²⁹

⁴²¹ *Yurt Bilgisi: İlkmekepe Kitapları: IV. Sınıf*, Türk Kitapçılığı Limitet Şirketi, İstanbul 1933, s.6. Kitabın Talim ve Terbiye Dairesi tarafından ilkmekepe kitap listesine eklenmesi uygun görülmüştür. Kitabın üzerinde yazar bilgisi yer almamaktadır. Kurul kararındaki bilgiye göre Talim ve Terbiye üyelerinden Kâzım Nami Bey’e yazdırıldığı anlaşılmaktadır. *TTKA, Karar No: 3, Tarih: 30.7.1933.*

⁴²² Taşkıran, *Yurt Bilgisi I (Ortaokul Kitapları)*, s.93.

⁴²³ Kâmi, *a.g.e.*, s.27.

⁴²⁴ *İlk Okul Programı*, s.2.

⁴²⁵ Taşkıran, *Türk Ahlâkının İlkeleri: İlk Okulların IV. ve V. Sınıfları Yurt Bilgisi Kitaplarına Ek Olarak Yayınlanmıştır*, s.9.

⁴²⁶ *Orta Okul Programı*, s.21.

⁴²⁷ *Yurt Bilgisi: İlkmekepe Kitapları: IV. Sınıf*, s.36.

⁴²⁸ *Orta Okul Programı*, s.5.

⁴²⁹ Midhat Sadullah, *Resimli Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Medeniye: Devre-i Mutavassıta İkinci Sene*, İkdâm Matbaası, İstanbul 1339-1923, s.23. Kitap, kapak sayfasında yazan bilgiye göre, gözden geçirilerek yenilenmiş ve okullarda okutulmak üzere kabul edilmiştir.

“Ticarette doğruluk” ortaokul ikinci sınıf yurttaşlık bilgisi dersi konuları arasındadır.⁴³⁰

Çünkü doğruluk üretici ve tüccarların kazançlarını artırır:

“Çocuklar! mallarımıza her zaman fazla para veren sürekli alıcılar bulabilmek için iyi ürün yetiştirmek ve hiçbir zaman hilekârlığa, yalancılığa sapmamak gerekir. Hilekârlık yaptığımızı gören alıcılar bir daha bizimle alışveriş etmezler. Böylelikle mallarımız elimizde kalarak çürür, bozulur, ziyan olurlar.”⁴³¹

Güven ve dürüstlük, kazanç verimliliğinin yanında aynı zamanda iş yapacakların gerektiğinde kolaylıkla borç bulmasını sağlar. Güvenilir insanlar kendi kredilerini artırırlar. Zaten “kredi, itibar ve itimat demektir.”⁴³² Güven ve iş ilişkisi kullanılan iktisadî dile de yansımış ve ders kitaplarındaki yerini almıştır. Nitekim borçlarını ödeyemediği için iflas etmiş birinin, tüm borçlarını ödedikten sonra mahkemenin bu kişiye ticaret haklarını iade etmesi ile bu kişinin yeniden ticaret yapabilir hale gelmesine “itibarın iadesi” denir.⁴³³

2.4.5. Çalışma Hayatında Hesap ve Kitap Adamı Türk Çocuğu

Tembellikten nefret edecek, kibir ve ayrıcalıklarını bir kenara koyacak, güvenilir ve dürüst Türk çocuğu nasıl çalışmalı? “Usul, hesap, intizam, tecrübe dairesinde.”⁴³⁴ Türk çocuğunun hesap ve kitap eğitimi dört bileşenden oluşmaktadır. Bir bileşeni sayı bilincinin geliştirilmesidir. Buradaki amaç öğrenciyi hayatın farklı cephelerini sayı ile ifade etmeye alıştırmaktır.⁴³⁵ Söz konusu olan dış dünyanın sayılarla algılanışıdır. Örneğin tuğla ve ahşap evlerden oluşan bir mahalle ile karşılaşıldığında, bu mahalleye, evlerde kullanılan yapı malzemesinin türü itibariyle mimari bir düşünüş yerine tuğla evlerin kaç adet olduğu, ahşap evlerin kaç adet olduğu şeklinde sayısal bir bilinç ile bakılması beklenir. “Sayı merakı” ismi verilen bu bilinç örnek figür üzerinden şöyle anlatılmaktadır: “Hasan iyi bir çocuktur... Hasan’ın kendisine göre garip merakları var: meselâ sayı merakı. Mektepte, mahallede, şehirde kaç kişi yaşıyor? Mahallenin evleri kaç; bunların kaç kâgir, ne miktarı ahşap?”⁴³⁶ Sayı merakı olan Hasan bir gün babasından izin almış ve

⁴³⁰ Orta Okul Programı, s.120.

⁴³¹ Rona, *Yurtbilgisi Dersleri: V. Sınıf*, s.91.

⁴³² Taşkıran, *Yurt Bilgisi II Ortaokul Kitapları*, s.129.

⁴³³ Taşkıran, *a.g.e.*, s.68.

⁴³⁴ Nuri, *Vatandaşlık (Yurt Bilgisi): İlk Mekteplerin 4. Sınıfları için*, s.17.

⁴³⁵ İlkokul Programı, s.156.

⁴³⁶ Nuri, *a.g.e.*, s.3.

şehri dolaşmaya çıkmıştır. Önce limana oradan da köylülerin getirdikleri hububatı tüccarlara sattığı çarşıya geçer. Hikâye şu cümle ile devam eder: “Hasan oracıkta zahire yüklü tam seksen iki araba saydı.”⁴³⁷ Çarşıdan sonra çarşının hemen ilerisinde bir fabrika görür ve burayı gezmek ister. Burada da tam 300 tane amelenin çalıştığını öğrenmiştir.⁴³⁸ Bu şekilde günlük hayatın her cephesine sayısal farkındalık ile bakmak hesap ve kitap eğitiminin bir parçasıdır.⁴³⁹

Hesap ve kitap eğitiminin başka bir bileşeni çocukların hesap alışkanlığı edinmesidir. Bunun için okul hayatında ortaya çıkan doğal fırsatlar –örneğin, “sınıfımızda bu ay kaç kurşunkalemi, kalemucu harcadı?”⁴⁴⁰ değerlendirilecektir. Hesap matematik derslerinin doğal konusudur. Fakat yalnızca matematik derslerinde değil diğer derslerde de yer verilecektir. Örneğin hayat bilgisi derslerinde pazaryeri çocuklara tetkik ettirilirken elde edilen veriler üzerinde talebeye hesaplar yaptırılacaktır.⁴⁴¹ Diğer yandan öğrencilerin hesap alışkanlığı edinmesi için çeşitli uygulamalar dikkat çekmektedir. Bunlardan biri aile bütçelerinin hazırlanmasıdır. Ev idaresi, aile bilgisi ve hesap dersleri aile bütçesinin hazırlanacağı derslerdir.⁴⁴² Yine, çocuklara oyun şeklinde hesap yarışmaları yaptırılacaktır.⁴⁴³ Başka bir uygulama ise okul kooperatifleridir. Okul kooperatifi, sınıf birliği, kitaplık kolu, spor kolu, temizlik kolu, okulu güzelleştirme kolu gibi öğrenci iş kollarından biridir.⁴⁴⁴ Okul kooperatifinin çalışma süreci ve bu arada hesap alışkanlığına ilişkin eğitsel işlevi Bedia Ermat ve Kemal Ermat’ın *Yurt Bilgisi Dersleri* kitabına şu şekilde yansımaktadır:

“Okul kooperatifimizi ders yılı başında kurmuştuk. Yılda on kuruştan az olmamak üzere hepimiz bir tutar para vermeyi kararlaştırdık. Bazı arkadaşlar yıllıklarını birden ödediler. Geri kalanlarsa ödiyecekleri parayı aydan aya veriyor ve para yatırdıkça bir alındı alıyorlar. Bu toplanan para ile gerekli olan kalem, defter, tebeşir, kağıt, zarf gibi eşyayı toptancıdan satın aldık. Bunları almak, deftere geçirmek, teneffüs zamanlarında arkadaşlarımıza satmak ve hesaplarını düzgün tutmak ödevini kooperatif yönetim kurulu

⁴³⁷ Nuri, a.g.e., s.5.

⁴³⁸ Nuri, a.g.e., s.3-5.

⁴³⁹ *İlk Okul Programı*, s.187.

⁴⁴⁰ *İlkokul Programı*, s.160.

⁴⁴¹ *İlkokul Programı*, s.31-32.

⁴⁴² *İlk Mektebler Müfredat Programı*, s.44; *İlk Mekteblerin Müfredat Programı*, s.127; *İlkokul Programı*, s.131, 172; *İlk Okul Programı*, s.216.

⁴⁴³ *İlkokul Programı*, s.25-26.

⁴⁴⁴ Ermat, Ermat, *Yurt Bilgisi Dersleri: IV. Sınıf*, s.5.

yapıyor. Bu alım satımdan hâsıl olan kârın bir parçası ile yoksul arkadaşlarımıza yardım ediyoruz.”⁴⁴⁵

Okul kooperatifleri bu şekilde öğrencilerin okul içinde gerçek iktisadî aktivitede bulundukları, hesap ve defter tuttukları organizasyonlardır. Defter tutma alışkanlığı hesap ve kitap eğitiminin bir diğer bileşenini oluşturmaktadır: “... talebeye... defter tutturmak lazımdır.”⁴⁴⁶ Okulda defter tutma pratiği kişisel hesaplar, aile bütçesi ve öğrenci teşekküllerindeki uygulamalar üzerinden gerçekleştirilir.⁴⁴⁷ Ayrıca, defter tutma bilgisi verilen ödevlerle de desteklenecektir: “İçinizde büyükleri ticaretle meşgul olanlar var. Bunlardan büyüklerinin ne gibi defterler tuttuklarını, müesseselerini nasıl işlettiklerini öğreniniz ve yazınız.”⁴⁴⁸ Defterlerin nasıl tutturulacağı ile ilgili yönlendirmeler 1936 İlkokul Programı’nda şöyle yer almaktadır:

“İkinci devrede bir evin aylık gelir ve masraflarının, dükkân hesaplarının bir deftere nasıl kaydedileceği basit ve pratik bir surette öğretilecektir. Bu defterlerde yalnız giren çıkan paranın yazılacağı iki sütun bulunacak, bu sütunların yanında da bazı notların yazılması için bir boşluk ayrılacaktır. Mevcut paranın nasıl bulunacağı gösterilecektir.”⁴⁴⁹

Defter tutmak önemlidir çünkü işlemlerin muntazam ve dikkatli yapılması, iktisadî sürecin dikkatle takip edilmesi gerekmektedir.⁴⁵⁰ Aksi halde iflas kaçınılmaz olabilir: “İflâs, tüccarın ticarethanesini iyi idare edememesi, defterlerini, dosyalarını muntazam tutmamış olması gibi kusurlardan ileri gelebilir.”⁴⁵¹

Hesap ve kitap eğitiminin son bileşeni hesap alıştırmalarının iktisadî meseleler üzerinde yoğunlaşacak olmasıdır. “Hesap dersinde öğretmen, sadece sayı mefhumunu kavratmakla ve talebede hesap ameliyelerini doğru yaptırmak ve hesap meselelerini doğru hallettirmekle ödevini yapmış olmaz.”⁴⁵² Hesap eğitiminin amacı “sayıların, günlük yaşama faaliyeti, ticaret ve endüstri dünyası içindeki fonksiyonunu çocuklara kavratmak ve onların bu husustaki ilgilerini artırmak”tır.⁴⁵³ Hesap bilmek evini geçindirmek isteyen

⁴⁴⁵ Ermat, Ermat, *a.g.e.*, s.5.

⁴⁴⁶ *İlk Mekteblerin Müfredat Programı*, s.127.

⁴⁴⁷ *İlk Mekteblerin Müfredat Programı*, s.127; *Orta Okul Programı*, s.133; *İlk Okul Programı*, s.185.

⁴⁴⁸ Taşkiran, *a.g.e.*, s.152.

⁴⁴⁹ *İlkokul Programı*, s.162.

⁴⁵⁰ Taşkiran, *a.g.e.*, s.66.

⁴⁵¹ Taşkiran, *a.g.e.*, s.67.

⁴⁵² *İlkokul Programı*, s.21.

⁴⁵³ *İlk Okul Programı*, s.199.

vatandaşlar için de, herhangi bir esnafın yanında işe girecekler için de, çiftçiler için de ve aynı zamanda ticaret ve endüstri ile uğraşacaklar için de gereklidir.⁴⁵⁴ O nedenle derslerde bir ailenin 4 aylık gelir ve giderinin hesabının yapılması, esnaf mallarının fiyat listelerinin hazırlanması, süthane hesapları, ticarî senetler ve sanayi hesapları üzerinden hesap alıştırmaları yapılacaktır. Yine, sanayi sektörü açısından herhangi bir imalathanenin mesai cetveli gözden geçirilecek ve okulun bulunduğu civardaki sanayiye ait hesaplar tutulacaktır.⁴⁵⁵ Hesap eğitiminin amacı yetiştirilecek çocuğun “ekonomik hayat bakımından” “hesabını bilir bir yurttaş olmasını sağlamaktır.”⁴⁵⁶

2.4.6. Tasarruflu ve Tutumlu Olmak

Ele alınan dönemin eğitim değerlerinde yer alan çalışkanlık idealine eşlik eden diğer tema tasarruf ve tutumdur. Türk kimliği yalnızca çalışkanlığı değil, tasarruflu olmayı da gerektirir: “Çalışmayan ve tasarruf etmeyen Türklüğe layık değildir.”⁴⁵⁷ Kimliğin bir parçası tasarruf özenle tanıtılır:

“Para biriktirmek, kazancımızın bir kısmını bir tarafa koymak pek lüzumlu bir ihtiyattır. Buna ‘tasarruf’ denilir. Tasarruf millî bir vazifedir. Hem bizi hesaplı, ihtiyatlı, ileriye düşünerek hareket etmeğe alıştıtır, sıkıntı çekmememizi temin eder, hem de paranın, millî servetin faaliyet kuvvetimizin istihsal neticelerinin ziyan olmamasına, israf edilmemesine yarar.”⁴⁵⁸

İnsanlar yarının öngörülemeyen ihtiyaçları için para biriktirmeye alışmalıdır.⁴⁵⁹ Ayrıca para biriktirmek bir “fazilettir” ve medenilik gereğidir.⁴⁶⁰ Türkler de ülkelerinin Avrupa gibi bayındır hale gelmesini istiyorlarsa tasarruf yapmalıdırlar.⁴⁶¹ “Artık mal göz çıkarmaz”⁴⁶² ya da “damlaya damlaya göl olur”⁴⁶³ yurt bilgisi kitaplarının birikimi teşvik eden atasözlerindendir. “Para biriktiriyor musunuz?”⁴⁶⁴, “harçlığınızdan biriktirdiğinizi ne

⁴⁵⁴ *Ortamektep Müfredat Programı*, s.122-126.

⁴⁵⁵ *Ortamektep Müfredat Programı*, s.122-126.

⁴⁵⁶ *İlk Okul Programı*, s.2.

⁴⁵⁷ Nuri, *Vatandaşlık (Yurt Bilgisi): İlk Mekteplerin 5. Sınıfları için*, s.155.

⁴⁵⁸ Ahmed, *a.g.e.*, s.52.

⁴⁵⁹ Âdil, *a.g.e.*, s.41.

⁴⁶⁰ Nuri, *a.g.e.*, s.135, 151.

⁴⁶¹ Nuri, *a.g.e.*, s.145-147.

⁴⁶² Âdil, *a.g.e.*, s.44.

⁴⁶³ Ahmed, *a.g.e.*, s.53.

⁴⁶⁴ Ahmed, *a.g.e.*, s.53.

yapacaksınız?”⁴⁶⁵ soruları da ünite sonu ve ders değerlendirme soruları arasındadır. Diğer yandan Türkiye bir iş yurdudur ve onun ihtiyaç duyduğu iş adamı da ancak biriktirme alışkanlığı ile olur. Beşinci sınıf *Yurd Bilgisi* kitabında henüz öğrenci yıllarında biriktirme alışkanlığı edinmiş birinin sermaye oluşturup ileride nasıl zengin bir iş adamına dönüştüğü şöyle anlatılmıştır:

“Benim tanıdığım bir çocuk vardı ki sabahleyin mektebe gelirken annesinin verdiği gündeliğin yarısını sarf ederse yarısını behemehal bir tarafa ayırır, koyardı. Mektepte imla müsveddelerini yazdığı defterden bir tek sayfayı koparıp israf ettiğini kimse görmemiştir. Defteri çabuk dolmasın diye yazılarını küçük küçük, muntazam, sık satırlar halinde yazardı. Kalem, kağıt vesair levazımını satın alırken dükkancıyla hesaplı, ölçülü bir pazarlık eder, mutlaka arkadaşlarından daha ucuza alırdı. Sene sonunda mektep tatil olduğu zaman bu hesaplı, muktesid, idareli arkadaşın bütün bir sene biriktirdiği yarım harçlıklarından oldukça ehemmiyetli bir ‘servet’i vücuda gelmişti. Bu parayı götürüp bankaya verdi, işletti, faizini aldı, her sene biriken harçlıklar üste ilave edildi ve arkadaşımız mektebi bitirirken bankada mühim miktarda parası vardı. Bu para kendisine sermaye oldu, onunla önce ufak ticaret işlerine girdi, çalıştı, çabaladı, kazandı. Kazancını lüzumsuz yere sarf etmedi. Böyle parası günden güne çoğalan eski hesaplı çocuk şimdi eskisinden yüzbinlerce defa zengin, fakat yine hesaplı, yine eskisi kadar, hatta daha çok çalışkan bir iş adamıdır. Bugün bir maden ocağını işletiyor. Kendisi para kazanıyor, memlekete para kazandırıyor, müessesesinde birçok insanlar çalışıyor, para kazanıyorlar.”⁴⁶⁶

Dolayısıyla zengin bir iş adamı olmak isteyen öğrenciler haftalıklarından artırarak şimdiden para biriktirmeye alışmalıdır.⁴⁶⁷ Bu alışkanlığı edinmeleri için kullanılan teşvik edici yöntemlerden biri Artırma ve Yerli Malı Haftası günlerinde yayımlanan gazete ve dergilerin sınıflarda okunmasıdır.⁴⁶⁸ Yine, öğretmenlerden bu hafta için afişler hazırlanması ve okul duvarlarına asılması beklenmiştir. Duvarlara asılacak olan afişlerin resim-iş dersinde bizzat öğrencilere yaptırılması istenmiştir.⁴⁶⁹ Talim ve Terbiye Dairesi de 1930 yılında “tasarruf nedir?” adlı broşürlerden on bin adet satın alınmasını uygun görmüştür.⁴⁷⁰ Diğer yandan biriktirme alışkanlığı edinmek için en iyi yöntemlerden biri kumbara kullanmaktır. Nitekim;

“Avrupa’nın zengin memleketleri yalnız kazanmakla değil, kazandıklarını tutmakla bu hale gelmişlerdir. Onun için bir çocuğun bir kumbarası olmak millî bir borçtur. Zarar yok, belki onun içine pek az bir şey atacaksınız; lâkin damla damla göl

⁴⁶⁵ Âdil, *a.g.e.*, s.44.

⁴⁶⁶ Ahmed, *a.g.e.*, s.48-49.

⁴⁶⁷ Rona, *Yurtbilgisi Dersleri: IV. Sınıf*, s.9.

⁴⁶⁸ *İlk Okul Programı*, s.61.

⁴⁶⁹ *İlkokul Programı*, s.195-196.

⁴⁷⁰ TTKA, Karar No: 208, Tarih: 10.12.1930.

olur. Her kuruş sizi ve dolayısıyla milleti zengin eder. Halbuki o kuruşu heder ederseniz, millet bir kuruş züğürler.”⁴⁷¹

Zengin olma yolunda “kumbara sizi tasarrufa alıştırır.”⁴⁷² Öğrenciler kumbaraları bankalardan temin edebileceklerdir.⁴⁷³ Hatta Talim ve Terbiye Dairesi mektep kitaplarının kapak kısmına Türkiye İş Bankası’nın kumbara ilanının konulmasını uygun görmüştür.⁴⁷⁴ Dairenin öğrencileri birikime alıştıracak çeşitli uygulamaları değerlendirdiği ve öğrencilerin doğrudan bankalara yönlendirilmesi yönünde görüş belirttiği görülmektedir. Bu değerlendirmelerden birinde “talebenin doğrudan doğruya bir bankaya mevduatta bulunmak suretiyle tasarruf ve iktisada alıştırılması için Ziraat Bankası ile temas” edilmesi kararlaştırılmıştır.⁴⁷⁵ Bir başka kararda, 1932 yılı itibariyle 2 lira olan kumbaraların öğrencilere dağıtımı ve bu 2 liranın öğrenci tarafından kolayca biriktirilmesi için İş Bankası’nın teklifi Millî Talim ve Terbiye dairesi tarafından uygun görülmüştür. İş Bankası’nın teklifine göre, banka Ankara’daki okullara bir karne ve bu karnenin boş gözlerine yapıştırılacak pullar dağıtacaktır. Karneler okul yönetimlerince öğrencilere bedava dağıtılacak, pullar ise para karşılığı verilecektir. Öğrenciler harçlıklarından artırdıkları ile bu pulları alabilecektir. Okul yönetiminden para karşılığında aldığı pullar ile karnedeki tüm gözleri dolduran öğrenci İş Bankası’na gidip karnesini teslim edip kumbarasını alabilecek ve ayrıca 30 kuruş karşılığında bir “tasarruf hesabı” açtırabilecektir.⁴⁷⁶

Birikirme alışkanlığının yanında öğrencilerden israftan kaçınmaları ve tutumlu olmaları beklenir. Yararlanabileceği halde herhangi bir şeyin atılması, zayıf edilmesi değil, kullanılması öğütlenir. Bu davranışın ülke ekonomisine katkısı olur.⁴⁷⁷ Ayrıca Hasan’ın

⁴⁷¹ Nuri, *a.g.e.*, s.135.

⁴⁷² Nuri, *a.g.e.*, s.135.

⁴⁷³ *İlk Okul Programı*, s.61, 79.

⁴⁷⁴ *TTKA, Karar No: 149, Tarih: 18.10.1931*. Diğer yandan Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti tarafından basılan *Yaşasın Yerli Malı, Yaşasın Kumbara* adlı piyesin neşirini himaye maksadı ile satın alınmasına karar verilmiştir. *TTKA, Karar No: 182/2, Tarih: 12.11.1931*.

⁴⁷⁵ *TTKA, Karar No: 25, Tarih: 7.5.1928*. Bu kararın karar numarası ve tarihi belge üzerinde okunmamaktadır. Burada yazan karar numarası ve kararın tarihi Talim ve Terbiye Kurulu kararları fihristinden alınmıştır. Fihrist için bkz. *Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı 1928 Yılı Kurul Kararları Fihristi*, Erişim adresi: https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2020_02/21155933_fihrist_1928.pdf, Erişim tarihi: 15.9.2020.

⁴⁷⁶ *TTKA, Karar No: 22, Tarih: 28.1.1932*.

⁴⁷⁷ *Orta Okul Programı*, s.18-19.

durumunda da görüldüğü gibi bu iş adamı olmak için de gerekli bir alışkanlıktır. Bu doğrultuda öğrencilerin “ellerindeki malzemeyi idare ile kullanmalarına dikkat edilmeli” ve “artık ve eski malzemeden kendi buluşlarıyla çeşitli eserler meydana getirmeleri teşvik olunmalıdır.”⁴⁷⁸ Birçok ders bu alışkanlığın içselleştirilmesine yöneliktir. Örneğin 1926 İlkemekteplerin Müfredat Programı’nda el işleri dersine ayrılan sayfalarda yer alan El İşleri Dersinin Tedrisinde Dikkat Edilecek Noktalar’ın dördüncü maddesi bu husustan bahseder: “Muallim el işleri dersinde... çocukları... malzemeyi israf itmemeğe alıştırmalıdır.”⁴⁷⁹ Benzer direktifleri aile bilgisi dersinde de bulmak mümkündür. Aile bilgisi dersi 1936 İlkokul Programı’nda ilkokulların dört ve beşinci sınıflarında ikişer saat olarak yer almaktadır. Hedefleri arasında “yeni Türk ailesinde tasarruf fikrini iman haline getirmek”⁴⁸⁰ olan dersin öğretmenler için hazırladığı direktiflerde malzeme israfı uyarısı yer almaktadır: “Bu derslerde çocuklara pahalı malzeme aldırılmamalı, elde bulunan malzeme iyi, tasarruflu ve maksada uygun olarak kullanılmalı, malzeme israfına meydan verilmemeli, en ufak bir parça veya parçalardan bile istifade edilmesi daima gözönünde bulundurulmalıdır.”⁴⁸¹

Tabiat bilgisi dersleri de çocuğun tutumluluk eğitiminde yararlanılan dersler arasındadır. İlkokuldaki tabiat bilgisi dersi ortaokuldaki fen bilgisi derslerine hazırlık mahiyetindedir.⁴⁸² Bu derslerde yapılacak deneylerde kullanılacak alet ve malzemelerin “en basit ve ucuz” olmalarına dikkat edilmesi ve hatta mümkünse masrafsız şekilde elde edilmelerine önem verilmesi beklenmektedir. Bunun için “kullanılmış şişeler, muhtelif kutular, makaralar, tahta parçaları gibi eşya toplatılmalı ve zamanı gelince kullanırlmalıdır.”⁴⁸³ Cumhuriyet dönemi değerler eğitiminde yazı dersi bile öğrencinin “israftan sakınmak ve tutuma dikkat etmek” eğitiminin bir fırsatı olarak görülmüştür:

“Yazının bir yandan da öğrencinin şahsiyeti üzerinde yapabileceği eğitsel katkıyı unutmamak gerektir. İyi sonuçlar elde etmek için dikkat ve tahammülle çalışmak, temiz ve tertipli olmak, ihmale ve baştan savmacılığa düşmemek, israftan sakınmak ve tutuma dikkat etmek, defter veya kâğıdı kirletmemek, kâğıt ve yaprak kopartmamak ve

⁴⁷⁸ *Orta Okul Programı*, s.18-19.

⁴⁷⁹ *İlk Mekteplerin Müfredat Programı*, s.124.

⁴⁸⁰ *İlkokul Programı*, s.126.

⁴⁸¹ *İlkokul Programı*, s.127.

⁴⁸² *İlkokul Programı*, s.111.

⁴⁸³ *İlkokul Programı*, s.114.

atmamak gibi alışkanlıklar bilhassa yazı dersinin verdiği fırsat ve imkânlarla elde edilebilir.”⁴⁸⁴

Aslında okuldaki bütün faaliyetler tutum alışkanlığının elde edilmesi için bir fırsat olarak görülmelidir: “Okuldaki bütün faaliyetlerde zaman, malzeme ve enerji israfına meydan verilmeyecektir.”⁴⁸⁵ Bunun için okulda öğrenci “defter, kâğıt, kalem, mürekkep gibi malzemeyi kullanırken azamî derecede tasarrufa riayet etmesine, elbisesini, kundurasını, kasketini, önlüğünü, çantasını, kitaplarını iyi korumasına alıştırlacaktır.”⁴⁸⁶

Tasarruf ve tutum eğitimi burada anlatılanlarla sınırlı değildir. Bu mevzuda başarıya ulaşmak için bazı sosyal davranışların da kontrol altına alınması gerekmektedir. Nitekim “tasarrufun en büyük düşmanları kumar, içki ve âlayışa meclub olmaktır.”⁴⁸⁷ Devam eden başlıklar bu konuyu ele almaktadır.

2.4.7. Eğlence, Zevk, Sefa ve Zaman Kontrolü

Müfredat programları öğretmenlerden özellikle tarih derslerinde Osmanlı sarayının zevk ve eğlence hayatına yer verilmesini istemektedir.⁴⁸⁸ Aynı şekilde padişahların eğlence hayatı yurt bilgisi derslerinin de konusudur. Dersin kitaplarında yer alan bilgilere göre “padişahın eğlencesine gereken kucak dolusu para” halktan toplanan vergilerden karşılanırdı.⁴⁸⁹ Halk vergi diye birçok para verir, fakat bu paralar yerinde kullanılmaz, israf edilir, padişahın keyfine harcanırdı.⁴⁹⁰ Osmanlı Devleti zamanında “zavallı milletler padişahların keyifleri, hatta eğlenceleri için boşu boşuna harp etmişler, nefislerini feda etmişler(dir).”⁴⁹¹ Devam eden karşılaştırmalardan buradaki anlatımların rejim değişikliğinin kabul görmesine yönelik çabalar çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiği anlaşılabılır. Nitekim Osmanlı döneminde toplanan vergiler padişahların zevk

⁴⁸⁴ *İlk Okul Programı*, s.248. Aynı cümlelere 1949 *Orta Okul Programı*’nda da rastlanır. *Orta Okul Programı*, s.70.

⁴⁸⁵ *İlkokul Programı*, s.30.

⁴⁸⁶ *İlkokul Programı*, s.30-31.

⁴⁸⁷ Âdil, *a.g.e.*, s.43.

⁴⁸⁸ *İlk Mektebler Müfredat Programı*, s.23.

⁴⁸⁹ Rona, *a.g.e.*, s.24.

⁴⁹⁰ *Yurt Bilgisi: İlkmekeple Kitapları: IV. Sınıf*, s.15; Ermat, Ermat, *a.g.e.*, s.30; Ermat, Ermat, *Yurt Bilgisi Dersleri: V. Sınıf*, s.7.

⁴⁹¹ Nuri, *Vatandaşlık (Yurt Bilgisi): İlk Mekteplerin 4. Sınıfları için*, s.46.

ve sefahat hayatına harcanırken⁴⁹², Cumhuriyet döneminde toplanan “vergiler padişahlar zamanında olduğu gibi, saraylar yapmağa, saraylarda eğlenceler kurmağa, cariyeler yaşatmağa değil, bir parasına kadar millet işlerinin görülmesine yarıyacaktır.”⁴⁹³ Bu tarz anlatılar genellikle Cumhuriyet’in faydaları tarzı başlıklar altında yer alır.⁴⁹⁴ Alt metninde Cumhuriyet’in avantajlarına değinen benzer bir karşılaştırma Muallim Abdülbaki’nin *Yurd Bilgisi*’ne yansımıştır:

Yavrularım, siz çok mesut çocuklarsınız. Bizim gördüğümüz kara günleri görmediniz. Milletimizin Cumhuriyet devrine kadar neler çektiğini ben size anlatayım: Milletimiz evvelce padişahlıkla idare ediliyordu. Padişahlar milleti istedikleri gibi idare ederler, milletin ne istediğini sormazlardı... Padişah milletin parasını kendi zevkine, kendi keyfine sarf eder, memurlara üç ayda, dört ayda bir kere maaş verirdi.”⁴⁹⁵

Fakat, sarayın eğlence hayatı politik mesajının yanında aynı zamanda iktisadî eğitim yönüyle değerlendirilmelidir. Çünkü resmedilen saray hayatı ve Osmanlı Devleti’nin sonu zevk ve sefanın olumsuz iktisadî sonuçlarına inandırıcılığı bakımından eğitsel bir örnek vasfını da taşımaktadır.

“Eğlenmek... nakit ister.” “... Nakit de para demektir.”⁴⁹⁶ Dolayısıyla eğlence odaklı bir hayatta birikim mümkün değildir. Yurt bilgisi ders kitaplarında eğlenceler “faydalı eğlenceler” ve “belalı eğlenceler” olarak kategorize edilmiş ve belalı eğlencelere karşı savaş açılmıştır. Bu belalı eğlencelerden biri alkol kullanımıdır. “... bazı bedbaht kimseler pis bir meyhanenin kötü kokmuş havası içinde zehirlenerek ömürlerini kısaltır ve bunu da bir zevk, bir eğlence sayarlar.”⁴⁹⁷ Fakat bu tarz eğlence anlayışıyla para biriktirmek mümkün değildir. Küçük bir hikâyede bu durum ele alınır. Hikâyede köy halkı o sene tarladan iyi ürün almıştır. Elleri hatırı sayılır bir para geçecektir. Buna karşın muhtar diğer köyün ileri gelenlerine şu uyarıyı yapar: “Arkadaşlar elimize fazla para geçecek. Çok korkuyorum ki bizim delikanlılardan bazıları bu paraları israf edecekler.

⁴⁹² Ali Kâmi, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye: İlk Mekteb – Beşinci Sınıf*, Kitabhâne-i Hilmi, 1926, s.54-55. İç kapak kısmında yazana göre kitap ilgili komisyonun Haziran 1926 tarihli raporu doğrultusunda Talim ve Terbiye Dairesi tarafından mekteplere kabul edilmiştir.

⁴⁹³ *Yurt Bilgisi: İlkmektep Kitapları: IV. Sınıf*, s.60.

⁴⁹⁴ Ermat, Ermat, *Yurt Bilgisi Dersleri: IV. Sınıf*, s.29.

⁴⁹⁵ Abdülbaki, *a.g.e.*, s.12-13.

⁴⁹⁶ Kâmi, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye: İlk Mekteb – Dördüncü Sınıf*, s.81.

⁴⁹⁷ Kâmi, *a.g.e.*, s.80.

Sefahat yapacaklar; içki içecekler; lüzumsuz şeyler alacaklar... Sonra fukaralık başlar, hâ.”⁴⁹⁸

Görüldüğü gibi “içki... paranın düşmanıdır.”⁴⁹⁹ Millet içkinin kötülüğünü iyice anlamalıdır.⁵⁰⁰ İçki içen adam ne iyi bir asker olabilir ne de iyi bir meslek adamı.⁵⁰¹ İçki kullanımının azaltılması hükümetin görevleri arasındadır.⁵⁰² İçkiye Hilâl-i Ahdar (Yeşilay) ile okul dışında savaş açılmıştır.⁵⁰³ İçkiye okul dışındaki mücadele ders kitaplarındaki metinler, şiirler ve fotoğraflar ile okul içinde yürütülür. Bir metinde yakın zamanın hafızasına dayanılarak içkiye Yunan muamelesi yapıldığı görülür: “Çocuklar büyüyünce bu menhus şeyi sakın içmeyin!.. İçkiden, vatan düşmanı Yunandan nefret eder gibi nefret edin. Çünkü bu hain, size Yunandan ziyade düşmandır.”⁵⁰⁴ Aynı şekilde içkiyi hedef alan şiirlerle karşılaşmak mümkündür:

“İçki ve Sarhoş
Gözleri kanlanmış, elleri titrer,
Sendeler, yıkılır, çırpınır, kalkar.
Şimdi ağlıyorken şimdi gülümser,
Salıverir her yere boş kahkahalar.
Kuvveti, namusu, duygusu ölmüş,
Gözünde dumandır: dün, bugün yarın.
Yanında ağlıyor, boynu bükülmüş,
Bir babasız yetim, bir yoksul kadın...”⁵⁰⁵

⁴⁹⁸ Nuri, *a.g.e.*, s.73

⁴⁹⁹ Abdülbaki, *a.g.e.*, s.91.

⁵⁰⁰ Abdülbaki, *a.g.e.*, s.92. Bu doğrultuda Millî Gazete müdürü Kadri Oğuz Bey tarafından yazılmış olan *Yeşil Ay* adlı piyesin antialkolizme hizmet edeceği değerlendirilmiş ve Talim ve Terbiye Dairesi tarafından satın alınıp halk okuma odalarına dağıtılması uygun görülmüştür. *TTKA, Karar No: 175, Tarih: 8.11.1930; TTKA, Karar No: 14/5, Tarih: 4.2.1931.*

⁵⁰¹ Taşkıran, *Yurt Bilgisi I (Ortaokul Kitapları)*, s.80.

⁵⁰² Muslihiddin Âdil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye: İlk Mekteb – Beşinci Sınıf*, Kitabhâne-i Hilmi, İstanbul 1926, s.74. İç kapak kısmında yazan bilgiye göre kitap 24 Ağustos 1926 tarihli kararı ile mekteplere kabul edilmiştir.

⁵⁰³ Âdil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye: İlk Mekteb – Dördüncü Sınıf*, s.100.

⁵⁰⁴ Abdülbaki, *a.g.e.*, s.92.

⁵⁰⁵ Abdülbaki, *a.g.e.*, s.89.

İçki gibi diğer keyif veren maddeler de paranın düşmanıdır.⁵⁰⁶ Aslında keyif veren tüm maddelere savaş açılmıştır.⁵⁰⁷ Keyif masalarına eşlik eden bir başka belalı eğlence kumar da tüm tenkitlerin hedefindedir.⁵⁰⁸ Bu hususta öğretmen dama, satranç, masa tenisi gibi oyunların aile çevresinde oynamasını teşvik edecekken “kumar alışkanlığına götüren oyunların” oynanmasına izin vermeyecektir.⁵⁰⁹ “Fena oyunlar” olarak anılan bu oyunlar arasında tavla ve iskambil bulunmaktadır.⁵¹⁰

Eğlence eğitimi Türk çocuğunu, israf yaratacak zevk ve sefa türlerine izin vermezken, harcama odaklı olmayan, kültürü ya da vücut sağlığını artıran “temiz” ya da “faydalı” addedilen eğlence türlerine yönlendirmektedir. Eğlence tabii olarak her çalışanın hakkıdır. Fakat bu hakkını belalı eğlencelerde değil temiz eğlencelerde kullanmalıdır: “Her zaman çalışmak olmaz. Çalışanlar için gülüp eğlenmek de bir haktır... Hususiyle gençler için temiz ahlaki eğlenceler olmalıdır ki kumar, içki nevinden sıhhata ve ahlaka dokunan fena adetler meydan almasın.”⁵¹¹

Temiz eğlencelerin bir kategorisini “evde kış eğlenceleri” oluşturmaktadır. “Ninemizin ve dedemizin anlattıkları”, “masallar”, “bilmece”, “mısır buğdayı pişirmek”, “ziyaretler”, “gramafon”, “radyo” bu kategorideki eğlencelerdendir.⁵¹² “Dama”, “satranç”, “pinkpong” da ev içinde oynanabilecek dinlendirici eğlencelerdir.⁵¹³ “Bahçe merakı”, “hayvan beslemek”, “av merakı”, “kızak kaymak”, “kardan adam yapmak” ev dışındaki temiz eğlencelerdendir.⁵¹⁴ “Futbol”, “voleybol”, “tenis”, gibi spor eğlenceleri ve “yüzme”, “yarışma”, “atlama”, “koşma” gibi idman hareketleri vücudu

⁵⁰⁶ Abdülbaki, *a.g.e.*, s.92.

⁵⁰⁷ Taşkıran, *Türk Ahlâkının İlkeleri: Orta Okulların II ve III. Sınıfları Yurt Bilgisi Kitaplarına Ek Olarak Yayınlanmıştır*, s.3.

⁵⁰⁸ Kâmi, *a.g.e.*, s.79-80.

⁵⁰⁹ *Orta Okul Programı*, s.231.

⁵¹⁰ Kâzım Sevinç, *Türk Yavrularına Yurt Bilgisi: Sınıf 4*, Ekspres Matbaası, İstanbul 1931, s.44. Kitap, Talim ve Terbiye Dairesi’nin 28 Ağustos 1930 tarihli kararı ile ilköğretim kitapları listesine eklenmesi uygun görülmüştür. *TTKA, Karar No: 20, Tarih: 28.8.1930*.

⁵¹¹ Kâmi, *Yurd Bilgisi: İlk Mekteb – Dördüncü Sınıf*, s.63.

⁵¹² *İlkokul Programı*, s.141.

⁵¹³ *Orta Okul Programı*, s.231.

⁵¹⁴ Kâmi, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye: İlk Mekteb – Dördüncü Sınıf*, s.79; *İlkokul Programı*, s.140.

kuvvetlendiren eğlenceler arasındadır.⁵¹⁵ Vücudu kuvvetlendiren eğlencelerden “güreş Türklerin eski bir idman eğlencesidir.”⁵¹⁶ Resim, musiki, şiir, edebiyat ve tiyatro da çok faydalı kültür eğlencelerindendir.⁵¹⁷ Tüm bunlar müfredat programları ve ders kitaplarında önerilen temiz eğlencelerdir. Ali Kami’nin ifadesiyle “tüm yukarıdakiler bizi adi ve zararlı eğlencelerden kurtarabilir.”⁵¹⁸

Ayrıca okul dışında belediyeler de halka temiz eğlencelere ulaştırma misyonu yüklenmiştir. “... belediyeler herkesin masrafsızca tenezzüh etmesi⁵¹⁹ için ve temiz hava alması için belediye bahçeleri yani umumi bahçe ve parklar tesis etmelidirler.”⁵²⁰ Bu misyon ile belediyelerin kurduğu “millet bahçesi” bu eğlence yerlerinden biridir.⁵²¹ Belediyeler ayrıca eğlence ihtiyacı için tiyatro ve sinema açmaktadırlar.⁵²² Yine halk konserleri de devletin halka sağlaması gereken eğlencelerdendir. Avrupa memleketlerinde sıkça karşılaşılan “bu konserlerde herkes para vermeden en büyük musiki üstatlarının eserlerini dinleyerek zevk buluyor.”⁵²³

Aslında bazı eğlenceler birikim yönüyle tehlikeli olduğu kadar ayrıca çalışmaya ayrılacak zaman gereksinimi nedeniyle de tehlikelidir. Çünkü eğlence nakit istediği gibi aynı zamanda “vakit ister.”⁵²⁴ Eğlence haktır. Fakat eğlence zamanı çalışma zamanına tecavüz etmemelidir. Bu ayrımın farkındalığı henüz ilkokul birinci sınıfın konusudur: “(Mektepte) ne zaman oynarız?”, “ne zaman çalışırız?”⁵²⁵ Buradaki amaç her aktivitenin kendi zamanında yapılmasıdır.⁵²⁶ Diğer taraftan bu tecavüzün önüne geçmek için bir tam gün sınırları belli olan çalışma, dinlenme, eğlenme, uyku olarak dört zaman kategorisine

⁵¹⁵ Kâmi, *a.g.e.*, s.79.

⁵¹⁶ Kâmi, *Yurd Bilgisi: İlk Mekteb – Dördüncü Sınıf*, s.64.

⁵¹⁷ Kâmi, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye: İlk Mekteb – Dördüncü Sınıf*, s.79.

⁵¹⁸ Kâmi, *a.g.e.*, s.79.

⁵¹⁹ Gezinti yapması.

⁵²⁰ Kâmi, *a.g.e.*, s.81.

⁵²¹ Kâmi, *Yurd Bilgisi: İlk Mekteb – Dördüncü Sınıf*, s.87-88.

⁵²² Kâmi, *a.g.e.*, s.88-89.

⁵²³ Abdülbaki, *a.g.e.*, s.101.

⁵²⁴ Kâmi, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye: İlk Mekteb – Dördüncü Sınıf*, s.81.

⁵²⁵ *İlk Mekteplerin Müfredat Programı*, s.12.

⁵²⁶ *Orta Okul Programı*, s.230.

ayrılır.⁵²⁷ Bu kategorilere riayet konusunda şu cümleler yer alır: “Küçük yaştan başlayarak uykumun, yemeğimin, işimin, eğlencemin, belli saatlerde olmasına, günümün düzenli geçmesine çalışacağım.”⁵²⁸ Dönemin Maarif Vekili Hasan Ali Yücel’in de belirttiği gibi çocuk çalışma saatlerinin boş geçip geçmediğini kendi kendine sormalı ve hatta bu ona başka biri tarafından sorulduğunda da gocunmamalıdır.⁵²⁹

Belalı eğlencelerden içki keyfi paranın düşmanı olmasının yanında aynı zamanda çalışma zamanının düşmanı olarak da eleştirilir. Bundan başka Anadolu coğrafyasında yerleşmiş olan özellikle iki farklı eğlence türü daha çalışma zamanından çalan aktiviteler olarak hedef alınır. Bunlardan biri kahvelerde oturma keyfidir.⁵³⁰ Anadolu’da kahvede oturmak bir zevk halini almıştır: “Anadolu’nun birçok yerlerinde oturmak bir zevk haline girmişti. Evde oturmak, kahvede oturmak, komşuda oturmak, oturmak, oturmak!...”⁵³¹ Biraz yaşlı olanların eğlencesi kahvede oturup tütün içmek, nargile çekmek ve laf etmekten ibarettir.⁵³² Onları takip eden gençler de “kahvehanede toplanıp iskambil oynayarak vakitlerini manasız bir şekilde öldürürler.”⁵³³ Eğer “kahvelerde... sarf edilen vakitler mekteplerde, tarlalarda veya tezgâhlarda geçirilseydi millet ve hükûmet ne kadar çok şeyler kazanacaktı.”⁵³⁴ Diğer vakit düşmanı eğlence ise dedikodudur. Dedikodu da bir tür eğlenme aktivitesidir.⁵³⁵ Onun çalışma zamanında yarattığı tahribatı ve eğitim politikasında izlenecek yolu dönemin eğitim bakanı Hasan Ali Yücel şöyle dile getirmektedir:

“Çocuklarımıza... dedikodunun memleketimiz hayatında haksız olarak aldığı yeri ve vatandaşların iş saatlerinden çaldığı zamanı, ... dedikodu zihniyetine kapılmış olanların melekelerini ne boş yere işletmekte olduklarını, vatandaşların yalnız

⁵²⁷ *Orta Okul Programı*, s.230. Bu bazen de üç olur: “Günün yirmi dört saatini üçe ayırırsak, sekiz saat uyuma, sekiz saat çalışma, sekiz saat de eğlenme zamanı elde etmiş oluruz.” Sevinç, *a.g.e.*, s.43.

⁵²⁸ Taşkiran, *Türk Ahlâkının İlkeleri: İlk Okulların IV. ve V. Sınıfları Yurt Bilgisi Kitaplarına Ek Olarak Yayınlanmıştır*, s.5.

⁵²⁹ *İkinci Maarif Şûrası, 15-21 Şubat 1943*, T.C. Maarif Vekilliği, s.8-9.

⁵³⁰ *İkinci Maarif Şûrası, 15-21 Şubat 1943*, s.8.

⁵³¹ Abdülbaki, *a.g.e.*, s.109.

⁵³² Refik Ahmed, *İlk Mekteblere Yurd Bilgisi: Dördüncü Sınıf, Sühûlet Kütübhanesi*, İstanbul 1928-1929, s.44. Refik Ahmed Bey’in bu kitabı Milli Talim ve Terbiye Dairesi’nin 16 Temmuz 1928 tarih ve 117 sayılı kararı ile ilkmektep kitapları listesine eklenmiştir. *TTKA, Karar No: 117, Tarih: 16.7.1928*.

⁵³³ Ahmed, *a.g.e.*, s.45.

⁵³⁴ Sevinç, *Türk Yavrularına Yurt Bilgisi: Sınıf 5*, s.83.

⁵³⁵ Bir cümlede şöyle geçer: “Başkalariyle eğlenmek, dedikodu yapmak...” Taşkiran, *Türk Ahlâkının İlkeleri: Orta Okulların II ve III. Sınıfları Yurt Bilgisi Kitaplarına Ek Olarak Yayınlanmıştır*, s.3.

dedikodudan vazgeçecekleri zaman içinde... yapabilecekleri işin ne büyük bir yekun tutacağını öğretilim.”⁵³⁶

Yücel’in temennisi bir yurt bilgisi ders kitabında öğrencinin ağzından seslendirilmektedir:

“Dedikodu yapmıyacağım. Çünkü dedikoduyu ancak tembel ve vakitlerini doğru, iyi, güzel işlerle doldurmayı bilmeyen insanlar yaparlar. Yurduma faydalı olabilmek için vaktimin değerini bilmem gerek. Günlerimi başkalarının arkasından kötü kötü söylenmelerle boş yere harcamak yerine, iyi ve faydalı hareketlerle doldurmaya çalışacağım.”⁵³⁷

2.4.8. Gösteriş ve Lüks Tüketimden Kaçınmak

Tasarruf edebilmenin bir düşmanı zevk, sefa ve eğlence ise diğeri gösteriş ve lüks tüketimdir. Gösterişin yıkıcı iktisadî etkileri ve öğrencilerden beklenen hareket tarzı şu şekilde açıklanmıştır: “Ötekine berikine zengin, şık görünmek ibtilası, debdebe düşkünlüğü de tasarrufun düşmanıdır. İnsan ne kadar zengin olursa olsun debdebeden, alayıştan uzak yaşamalıdır.”⁵³⁸ Bu nedenle “gösteriş ve şarlatanlık fert ve cemiyet için öldürücüdür.”⁵³⁹ Nitekim “ipek kumaş, matbah ateşini söndürür.”⁵⁴⁰ Diğer yandan serveti de yok eder. Bu doğrultuda derslerde Bahtiyar’ın hikâyesi örnek olarak anlatılacaktır. Bahtiyar’ın babası memleketin en büyük zenginlerindenmiş. Kendisi henüz on, on bir yaşında olmasına rağmen bir, iki arabası, atı varmış. Fakat küçük Bahtiyar bugün aldığını yarın beğenmeyerek atıyormuş. Hep geziyor, arabalardan hiç inmiyormuş. Daha o yaşta “şıklığa düşmüş” elbise üzerine elbise yaptırıyormuş. Bahtiyar bu kadar bolluk içinde büyümekte iken “çalışmanın zevkini” hiç anlamamış. Bahtiyar, annesi ve babası vefat edince, sahip olduğu servetini günden güne eritmiş. Sonunda, ülkede meydana gelen bir ihtilal sonrası tüm servetini kaybetmiş.⁵⁴¹ Buradan çıkan dersler bir başka ders kitabında yer almaktadır: “Lüks ve israf fert ve cemiyet için yıkıcıdır. Yapıcılık, tutum ve artırma ile olur.”⁵⁴²

⁵³⁶ İkinci Maarif Şûrası, 15-21 Şubat 1943, s.7-8.

⁵³⁷ Taşkıran, *Türk Ahlâkının İlkeleri: İlk Okulların IV. ve V. Sınıfları Yurt Bilgisi Kitaplarına Ek Olarak Yayınlanmıştır*, s.7.

⁵³⁸ Âdil, a.g.e. s.43.

⁵³⁹ Taşkıran, *Türk Ahlâkının İlkeleri: Orta Okulların II ve III. Sınıfları Yurt Bilgisi Kitaplarına Ek Olarak Yayınlanmıştır*, s.2.

⁵⁴⁰ Âdil, a.g.e. s.44.

⁵⁴¹ Cevad, a.g.e., s.46-47

⁵⁴² Taşkıran, a.g.e., s.4.

Yine, çökmüş bir imparatorluğun padişahları bu davranışlardan neden uzak kalınması gerektiğinin tarihsel ve eğitsel örneklerini oluşturmaktadır. Osmanlı “saray hayatında ihtişam (ve) israf” müfredat programlarında ders konuları arasındadır.⁵⁴³ Bu ihtişam heveslisi padişahlar arasında “herkesten bir samur kürk isteyen deli İbrahim Sultan”⁵⁴⁴ olduğu gibi “sakallarına inci dizdiren, balıklara para serpen delileri”⁵⁴⁵ de mevcuttur.

2.5. TÜRK ÇOCUĞUNUN İKTİSAT AHLAKININ POTANSİYELİ

1943 yılında Türkiye’de devlet tarafından kurulan sanayi işletmelerinde ortaya çıkan rasyonalizasyon problemlerini ele alan bir makale yayımlanmıştır. Makale fabrikalardan çıkan kalıntıların değerlendirilmesinin sınaî rasyonalizasyon açısından önemine şu sözlerle dikkat çekmektedir: “Fakat sınaî rasyonalizasyon yolunda asıl dâva, kalıntıların bizzat ilgili sanayi işletmelerince ikinci bir istihsal ameliyesinde veya ana fabrikanın yanında kurulacak bu kalıntıları müştak masnuların istihsalinde ham madde şeklinde kullanabilecek diğer sanayi işletmeleri içinde kıymetlendirilebilmesidir.”⁵⁴⁶ Burada belirtildiği gibi rasyonel bir sanayi işletmesinden beklenen ilk ürün elde edildikten sonra ortaya çıkan kalıntı ve döküntülerin yeni malların üretiminde kullanılmasıdır. Bu bir yanıyla bu kalıntıların fabrikadan çıkarılması için gerekli olan işçi ve nakliye masraflarından tasarruf anlamına gelmektedir. Diğer taraftan üretilecek ikinci ürünün hammadde maliyetinin de düşmesini sağlayacaktır. Fakat bu mali faydalarına rağmen demir kalıntılarından yararlanma hususunda istekli davranmayan Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları’nın ne gibi maliyetler ile karşı karşıya kaldığı ve hangi mali fırsatları değerlendiremediği makalede şöyle anlatılmaktadır:

“Karabük fabrikalarındaki demir talaşı, kırıntısı, ilâh., gibi kalıntılardan sarfınazar, yüksek fırınlardaki izabe ameliyesi neticesinde artakalan cüruftan henüz faydalanılmaması, millî ekonomi bakımından çok büyük bir tasarruf fırsatının kaçırılmış olmasını ifade eder. Yüksek fırınlarda istihsal edilen demir miktarına müsavi, hattâ bir parça fazla cüruf elde edilir. Hâlen bu cüruf kullanılmadığı cihetle fabrika civarından uzaklaştırılması için büyük yekûnlara balığ olan işçi ve nakil masrafları ihtiyar

⁵⁴³ *Ortamektep Müfredat Programı*, s.76.

⁵⁴⁴ Nuri, *Vatandaşlık (Yurt Bilgisi): İlkemekteplerin 5. Sınıfları için*, s.22-23.

⁵⁴⁵ Abdülbaki, *a.g.e.*, s..29.

⁵⁴⁶ Ahmet Ali Özeken, “İstihsal Cephesinde Tasarruf: Türkiye Devlet Sanayiinin Rasyonalizasyon Problemlerine Bir Bakış”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 4, Sayı: 2, 1943, s.133.

edilmektedir. Halbuki erimiş cüruf, demir çimentosu veya cüruf çimentosu adı verilen mükemmel bir çimentonun ham maddesini teşkil eder. Yüz ton cüruftan 150 ton demirli çimento imal edilebilir... İkinci beş senelik sanayi plânında Karabükte bir cüruf çimento fabrikasının kuruluşuna da yer ayrılmış, 1936'da yapılmış olan hesaplarla, o tarihte İstanbul ve İzmit fabrikalarındaki çimento maliyetinin 17-20 lira olmasına karşılık, bir ton demirli çimentonun 9 liraya mal olacağı tesbit edilmiştir. Yakında işletmeye açılacağı haber verilen Sivas çimento fabrikası bir tarafa bırakılacak olursa, memleketteki çimento sanayiinin tamamen Marmara havzasında toplanmış bulunduğu göre, demir sanayiinin yanında kurulacak bir cüruf çimento fabrikasının millî ekonomimiz için ham madde, nakil vasıtaları ve insan enerjisi bakımından büyük ölçüde bir tasarruf kaynağı teşkil edeceği ve bu suretle sınaî rasyonalizasyon yolunda yapabileceğimiz terakki hamlelerinden birinin gerçekleşeceği kanaatindeyiz.”⁵⁴⁷

Geride bıraktığımız bölüm, çalışmanın merkeze alındığı Türk çocuğunun iktisat ahlakını ortaya koymaktadır. Burada bu ahlakın yeri tayin edilmeye çalışılacaktır: Türk çocuğunun iktisat ahlakının, iktisadi ilerleme hususunda teorik olarak potansiyeli nedir? Diğer yandan, Türkiye’de kurulan fabrikalarda demir kalıntılarından faydalanılmaması iktisat zihniyetine ilişkin buraya kadar edindiğimiz teorik kavram seti çerçevesinde nasıl değerlendirilebilir? Genelde Türk çocuğunun iktisat ahlakının potansiyelinin ele alınacağı bu bölümde bu soru da cevaplandırılmaya çalışılacaktır.

2.5.1. Eşyaların Sayılarla Kodlanması

Maliyet hesabı, konunun özü itibarıyla hesap bilinci ile ilgilidir ve Weber’in Rachfahl’a cevabında tekrar hatırlattığı gibi tüm naifliklerden arınmış bir iş ciddiyeti, hesap bilinci, “hesapçılık” kapitalizmin ruhunun öğelerinden biridir.⁵⁴⁸ 19. yüzyılın sonlarında kurulan Amerikalı şirket Standart Oil Company’deki atıkların maliyet hesabı çerçevesinde değerlendirilişi bu zihniyetin en kusursuz örneklerinden biridir:

“Çeşmelerin kaynak işlemleri sırasında yere düşen metal parçaları yerden toplatılarak yeniden kullan(ıl)maktaydı. Süpürülen avluların belli bir yerde toplanan çöpleri atılmadan önce elden geçirilerek dikkatle incelenmekte ve işe yarar ne varsa ayrılmaktaydı. Avrupa’dan ithal edilen kalayın içine konduğu küçük tahta kutular ya kentteki çiçekçilere satılmakta ya da yakacak olarak kullanılmaktaydı.”⁵⁴⁹

⁵⁴⁷ Özen, *a.g.m.*, s.134-135. Aynı makalede Sümerbank iplik ve dokuma fabrikasında döküntülerin değerlendirilmesi çalışmalarının da başlamış olduğunu bilgisi aktarılır: “... Sümerbank iplik ve dokuma fabrikaları müessesesine bağlı başlıca fabrikalarda döküntülerin azaltılması ve nisbet ve haddi indirilecek olan döküntülerin yeniden en muvafık harmanlara sokulması suretile kıymetlendirilmesi yolunda ciddi, metodlu ve muvaffakiyetli çalışmalar başlamıştır.” Özen, *a.g.m.*, s.134.

⁵⁴⁸ Max Weber, “Weber’s Second Reply to Rachfahl, 1910”, Trans.: Austin Harrington, Mary Shields, *The Protestant Ethic Debate: Max Weber’s Replies to his Critics, 1907-1910*, Edt.: David J. Chalcraft, Austin Harrington, Liverpool University Press, Liverpool 2001, s.102.

⁵⁴⁹ Sombart, *a.g.e.*, s.192.

Standart Oil Company'nin işletme tarzında, işletme içerisindeki her nesneyi sayısallaştırarak hesaba dahil ettiği görülürken, Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarında benzer bir yaklaşımı neden görememekteyiz? Ülgener'in gelenekçi toplumların kıymet tablosunu göstermeye çalıştığı bir metni bu mevzuya ışık tutmaktadır. Ülgener burada modern Batı toplumu ile geleneksel toplumun eşyayı algılayış şeklini ele alır. Eşya, ilkinde mana yönü bir tarafa bırakılıp yalnızca soyut fonksiyonları ile görülürken, ikincisinde rengi ve şekli ile duygusal bir anlam taşımaktadır. Batılı için toprak, örneğin, yıllık verimine göre bir değer kazanırken, diğeri için etrafındaki çiti, suyu ve ağaçları ile bir baba yurtdur.⁵⁵⁰ Dolayısıyla artık ve döküntüler Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları için kir ve çöp iken Standart Oil Company için maliyettir. Standart Oil Company ve benzeri işletmeler karşısında her şey özünden soyutlanmış, sayı ve rakam olarak durmaktadır. Buradan hareketle, Türk çocuğunun karakter eğitiminde “sayı merakı”na yer veren metinlerin önemi anlaşılmaktadır. Hatırlanacak olursa, her şeyi sayısallaştıran Hasan için mahalledeki kagir ve ahşap evler, mimari ve estetik farklılıklar olarak değil, sayısal farklılıklar olarak önünde durmaktadır.

Ülgener'in sayısallaştırma eğilimi incelemesinde, kapitalizm öncesi insanının “sayılar aracılığıyla ifade etme” alışkanlığının olmadığını belirten Sombart'tan esinlendiği anlaşılr.⁵⁵¹ Hatta Sombart, burjuvanın Floransalı olduğunu söylerken, Burckhardt'ın bu şehrin insanları hakkındaki bir tespitine atıf yapmaktadır: “Floransalı dış dünyayı sayısallaştırma konusunda doğuştan bir yeteneğe sahiptir.”⁵⁵² Sombart'a göre burjuvanın dış dünyayı sayısallaştırmada en büyük yardımcısı ise iş dünyasının rakamlarla kodlanmasını sağlayan çift girişli defter tutma sisteminin gelişimi olmuştur.⁵⁵³ Sombart ile birlikte Weber de defter tutma araçlarının gelişiminin rasyonel girişime olan katkısını kabul eder.⁵⁵⁴ Sombart'a göre işlemler bu defter ile takip edildiği sürece “tüm mal ve ürünlerin doğası unutulur”, burada “amaç artık makara veya kargo, un veya

⁵⁵⁰ Ülgener, “Gelenekçi Bir Toplumun...”, s.303.

⁵⁵¹ Sombart, *a.g.e.*, s.27.

⁵⁵² Sombart, *a.g.e.*, s.142.

⁵⁵³ Eve Chiapello, “Accounting and the Birth of the Notion of Capitalism”, *Critical Perspectives on Accounting*, Volume: 18, Issue: 3, 2007, s.266.

⁵⁵⁴ Max Weber, *The Protestant Ethic...*, s.21-22.

pamuğu görmek değil, sadece artan ya da azalan değerleri görmektir.”⁵⁵⁵ Bu açıdan bakıldığında, gelir ve giderlerin tutulduğu basit aile bütçesi ve okul iş kolları ile sürdürülen Türk çocuğunun defter tutma eğitiminin ileride dünyayı sayılarla algılayacak olan Türk girişimcisinin ilk eğitimini oluşturduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Aslında Ülgener’in çalışmalarına bakıldığında Türk toplumunun konuya sıfırdan başladığı anlaşılmaktadır. Bununla defter tutma eğitiminin Cumhuriyet ile başladığı değil, defter tutma alışkanlığı açısından alınan miras kastedilmektedir. Bu konuda Ülgener Türk dünyasında defter tutma alışkanlığın gelişimini engelleyen faktörleri tarihsel olarak anlatmaktadır. Ülgener konuyu bir denklem üzerinden ele alır. Bu denkleme göre, mal ve para dolaşımının artışı takip fikrini tetiklemektedir: “... mal ve para tedavülü sür’atlendikçe, o mütemadî el ve şekil değiştirmeler pek tabîî olarak daha cevval bir takip fikrini... zarurî kılacaktı.”⁵⁵⁶ Takip fikri beraberinde sayılarla ve hesap defterleri ile yakınlığı getirmektedir. Ülgener için bunun reeldeki yansımalarını Doğu ticaretinin parlak devirlerinde İran’da görmek mümkündür.⁵⁵⁷ Fakat aynı denklem baz alındığında, ticaret hacmindeki daralmaların takip fikri ve defter tutma alışkanlığını gevşetmesi beklenmektedir. Ülgener’e göre, Osmanlı coğrafyasının kaderi bu ikincisi olmuştur. Nitekim Akdeniz ticaret yollarının önemini kaybetmesi ve bu coğrafyadaki ticaretin gerilemesi ile paranın el ve yer değiştirmesindeki ağırlık ve yavaşlığa paralel olarak, takip fikri ve sayı anlayışı da gittikçe ağırlaşmış ve yavaşlamıştır.⁵⁵⁸ Bu nedenle, takip vasıtası defter tutmanın da iktisat hayatındaki yeri silikleşmiştir: “Esnafta defter tutma o gün bugün nadir rastlanan hallerdendir; mevcut olduğu zaman da teferruata kadar inen ciddi bir rantabilite hesabından ziyade, kaba götürü hesaplara inhisar eder.”⁵⁵⁹ Diğer yandan, dinî kabuller de yazılı takip fikrini canlandıracak telkinlerden uzaktır. Bu noktada “müslümanlıkta söz senettir” gibi dinî deyişlerin Müslüman esnafın defter tutma alışkanlığına olumsuz etkileri olabileceği değerlendirilmeleri yapılmıştır.⁵⁶⁰

⁵⁵⁵ Chiapello, *a.g.m.*, s.266.

⁵⁵⁶ Ülgener, *İktisadî Çözülmenin...*, s.266.

⁵⁵⁷ Ülgener, *a.g.e.*, s.266.

⁵⁵⁸ Ülgener, *a.g.e.*, s.267; Sabri F. Ülgener, “Dünden Bugüne...”, s.671.

⁵⁵⁹ Ülgener, *a.g.e.*, s.267.

⁵⁶⁰ Ülgener, *a.g.e.*, s.267-268.

Cumhuriyet Türkiye'si'ne gelindiğinde defter tutmadaki ve hesap işlerindeki ihmalin devam ettiği anlaşılır. Kessler, örneğin, gerek İstanbul'da gerek taşrada esnafın defter tutmadığını belirtir.⁵⁶¹ Ona göre bu alışkanlığın geliştirilmesi noktasında Türk iktisatçılarına sorumluluk düşmektedir: “Türkiye'nin genç iktisatçıları, her yerde ve tekrar tekrar, kooperatiflerin ve küçük sanayie müteallik bilgilerin faydelerinden bahsedip neşriyat yapmalı ve ayrıca defter tutma usullerindeki kendi malûmatlarını halk evlerinde yaşlı ustalara ve genç nesle öğretecek şekilde faydeli bir hale getirmelidirler.”⁵⁶² Diğer yandan Türk insanın genel olarak hesap işlerine olan mesafesi Kazım Nami Duru tarafından Üçüncü Maarif Şûrasına taşınmıştır: “Büyük laboratuvarlarda hesap işlerinde, tezgahlarda hep gayri Türkler vardır. Bunu her yerde görüyoruz. Mesela ismini söylemeyeyim çok büyük bir ticaret yapan bir müessese var, fakat katibi, muhasibi veznedarı Hristiyan'dır. Onlar da vatandaşımız ama, niçin Türk değil?”⁵⁶³

Eğitimciler defter tutma konusundaki ihmalkarlığın tarihten gelen bir ihmalkarlık olduğunun da farkındadırlar. Bu, dördüncü sınıf yurt bilgisi kitabındaki yer alan ve bir kaymakam ile köylü arasında geçen konuşmaya yansır. Köylü kaymakama hitaben: “Pek doğru Kaymakam Bey! eski devirde bizi geri bıraktılar... Lâkin millete çok teşekkür, benim torunlar öyle değil. Onlar her şeyi biliyorlar: Coğrafyadan anlıyorlar, tarihten söylüyorlar, bir muhasebeci gibi hesap tutuyorlar... Yaşları daha on, on beş.”⁵⁶⁴ Eğitimcilerin buradaki eksikliğin farkındalığı ile olacak ki ders kitaplarında evin uşağı bile elinde hesap defteri ile tasvir edilir.⁵⁶⁵

2.5.2. Özdisiplin

Weber'e göre, modern ekonominin, ya da başka bir ifade ile modern kapitalizmin, ya da bu ekonomik yapının düşünce bileşenini oluşturan kapitalizmin ruhunun ve bu ruhun ortaya koyduğu modern çalışma ahlakının özüne çileci hayat tarzı hakimdir.⁵⁶⁶ Weber'in

⁵⁶¹ H. İlteber, “Bildirmeler: Türkiyede İctimaî Siyaset Meseleleri”, *İş*, Cilt: 5, Sayı: 18, 1939, s.116.

⁵⁶² Prof. Dr. Kessler, “Türkiyenin İctimaî Siyaset Meseleleri”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Çev.: Orhan Tuna, Sayı: 1, 1939, s.148.

⁵⁶³ *Üçüncü Millî Eğitim Şûrası, 2-10 Aralık 1946*, T.C. Millî Eğitim Bakanlığı, s.217-218.

⁵⁶⁴ Nuri, *Vatandaşlık (Yurt Bilgisi): İlk Mekteplerin 4. Sınıfları için*, s.92.

⁵⁶⁵ Cevad, *a.g.e.*, s.36.

⁵⁶⁶ Weber, *a.g.m.*, s.95.

tezinde anahtar kelimelerden biri çileciliktir. Çilecilik ile kastedilen insan doğasının haz odaklı ilkel dürtülerinin kontrol altına alınmasıdır ve Weber terminolojisinde özdisiplin ya da nefis hakimiyeti yerine de kullanılmaktadır. Hobsbawm da, endüstri devriminin yükselişine denk gelen Victoria dönemi burjuvasının yaşam tarzını, her ne kadar samimiyetlerine inanmasa da, “bu uygarlık içgüdülerin bastırılmasına dayanmaktaydı” şeklinde aktarmaktadır.⁵⁶⁷

İçgüdülerin kontrol altına alınması bir yanıyla gösteriş ve israf gibi nefsanî duyguların kontrol altına alınmasını ifade eder. Nitekim Weber kapitalist girişimciyi tarif ederken bu noktalara atıfta bulunur. Ona göre ideal kapitalist girişimci “gösteriştten ve gereksiz harcamalardan kaçınır ve kendisine sunulan toplumsal takdir belirtilerinden rahatsız olur. Diğer bir deyişle, onun yaşam biçimi genelde... belli bir çileci eğilim... ile ayırt edilir.”⁵⁶⁸ Weber, bu hayat tarzının Franklin’in bahsedilen alıntılarında kendini gösterdiğini belirtir. Gerçekten de sanat tarihi Franklin’in gösteriştten uzak hayat tarzına ilişkin ilginç bir ayrıntı sunmaktadır. Koloni dönemi portre ressamlığı üzerine uzman olan sanat tarihçisi Wayne Craven Franklin’in portrelerinde “neredeyse insanı rahatsız edecek kadar sade ve mütevazı tasvir edildiğini” belirtmektedir.⁵⁶⁹

Kapitalizm açısından bu çileci ve özdisiplinli hayat, birikimi ve yatırımı engelleyen geleneksel davranışları ortadan kaldırmış ve modern ekonomiyi meydana getirmiştir. Aksi iddia edilemezdi çünkü Hobsbawm’ın belirttiği gibi Endüstri Devrimi içerisinde biriken paralar başka bir şekilde tekrar yatırıma dönüştürelemezdi. Hobsbawm biriken paraların örneğın aristokrasinin elinde bir hiç olacağını nedenleriyle birlikte şöyle anlatmaktadır: “Kuşkusuz feodal ve aristokratik toplumlar bunun büyük bir kısmını debdebeli yaşam, lüks yapı ve diğer ekonomik olmayan işlere harcarlardı.”⁵⁷⁰ Bir yazarın da belirttiği gibi eğer Alman toplumu birgün çökecekse bu çalışkan sınıfların gösteriş ve

⁵⁶⁷ Hobsbawm, *a.g.e.*, s.256.

⁵⁶⁸ Weber, *a.g.e.*, s.33.

⁵⁶⁹ Isaacson, *a.g.e.*, s.126.

⁵⁷⁰ Hobsbawm, *Devrim Çağı...*, s.56.

lüks peşinde koşmaya başlamasından kaynaklanacaktı.⁵⁷¹ Bu tüm toplumlar için geçerlidir.

Bu durum bize, Ülgener'in ağalık ve efendilik şurunun emareleri dediği gösteriş hevesinin ve lüks tüketim alışkanlığının esir aldığı Osmanlı-Türk toplumunun neden kapitalistleşemediğinin bir nedenini anlatmaktadır. Dahası bu tavırların 20. yüzyılın arefesine ve Cumhuriyet toplumuna uzandığı da doğrudur. Burada, gösteriş hevesi görüldüğü her yerde araçlar ile amaçlar arasındaki mantıksal bağlantıyı koparmayı başarmıştır. Örneğin, 1928 yılında yayımlanmış bir dergide Türk ailelerin çocuklarını yabancı okullara iyi bir eğitim almak için değil, “kibar ve aristokrat görünme arzusu” ile gönderdikleri belirtilmektedir.⁵⁷² Aynı nedenle okullardaki izcilik teşkilatının ve izci kıyafetlerinin amacından ne kadar saptığını görmek şaşırtıcıdır. İzcilik, üyelerinin karakter ve fiziksel gelişimlerine katkıda bulunmak amacıyla kurulan gönüllü birliklerdir. İzcilerin giydikleri kıyafetin eğitimlerini aldıkları doğada kendilerini zorlu hava koşullarından koruyacak nitelikte olmasından başka bir amacı da yoktur. Fakat izcilik teşkilatlarının Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yayılmaya başlamasıyla okullar arasında ilginç bir rekabet başlamıştır. İzciden beklenen özellikleri gereği gibi taşımamalarına rağmen, izcilerin bulunduğu okullar arasında “güzel giyinme rekabeti” baş göstermiştir.⁵⁷³ Acaba, Ülgener'in eserine taşıdığı, “kendi vücuduna bile kıymazdı mâlı halk kasdı nümâyil-i şeref-ü şevket olmasa”⁵⁷⁴ satırlarının sahibi, 17. yüzyıl divan şairi Nâbî bu dizelerin yıllar sonra da geçerliliğini koruyacağını tahmin etmiş midir? Yine, Galatasaray Sultanisi'nin eğitim amaçlarına ulaşamamasında da aynı eğilimin tezahürleri görülür. Mekteb-i Sultani'ye öğrenci kayıtlarının yüksek olmasına rağmen mezun sayılarının azalmaya başlamasına önlem olarak bu okula sadece Darülfünûn'a gidecek talebelerin alınması, kısa yoldan hayata atılmak isteyenlerin ise pratik bilgiler veren okullara gönderilmesi teklif edilmiş fakat uygulanamamıştır. “Çünkü zengin aileler, çocuklarını

⁵⁷¹ Hobsbawm, *Sermaye Çağı...*, s.267.

⁵⁷² Akyüz, *a.g.e.*, s.375.

⁵⁷³ Akyüz, *a.g.e.*, s.294.

⁵⁷⁴ Sabri F. Ülgener, “‘Gösteriş Maksadiyle İstihlak’ Meselesi ve Türkiye'nin İktisadi Gelişme ve Kalkınmasındaki Zararlı Tesirleri”, *Makaleler*, Yay. Haz.: Ahmed Güner Sayar, Derin Yayınları, İstanbul 2006, s.187.

kabiliyetlerine bakmadan sırf gösteriş için veya itibar sağlamak gayesiyle Mekteb-i Sultanî'yi tercih ediyorlardı. Fransızca'nın moda olması ve biraz da üstünlük sağlaması, onların yaşayış tarzlarına uygun geliyordu.”⁵⁷⁵

Toplumsal her davranışına sinmiş gösteriş hevesi 20. yüzyılın başlarında diğer kurumların verimliliğinde olduğu kadar iktisadî kurumların işleyişinde de tahribat yaratmaktadır. Nitekim halka yatırım için borç veren Ziraat Bankası'ndan alınan kredilerin gösteriş için nerelerde israf edildiğine dair Kazım Karabekir Paşa İzmir İktisat Kongresi'nde şöyle yakınmaktadır:

“Arkadaşlar! Bugün ziraat bankalarının ikraz ettikleri paraları bir tarafa yazarsak pek acı hakikatlerle karşılaşmış oluruz. Bu paranın yüzde ellisi düğünlere ve lüzumsuz göreneklere sarf edilmiştir. (Alkışlar) Birçok aileler düğün yüzünden mahvolmuştur. Moda yüzünden bedbaht kalan aileler ise pek çoktur. (Şiddetli alkışlar). Bu gibi sarfiyatımızı behemahâl tahdit etmeliyiz. Gerek düğünlerde, gerek modada göreneklerin tahripkâr israfından kaçınmalıyız.”⁵⁷⁶

Görünen o ki, yine Nâbî'nin, içinde yaşadığı toplumu “borca harca can atar ziyet için”⁵⁷⁷ şeklinde tanıttığı devirden beri Anadolu coğrafyasında gösteriş uğruna borçlanan bir eğilim devam edip gelmektedir. Ayrıca, gösteriş hevesi yalnızca aşırı tüketimi teşvik ederek değil, yatırıma da bulaşarak iktisadî geriliğin sebeplerinden birini oluşturmuştur. Ülgener'den öğrendiğimiz kadarıyla Türk çocuğunun miras aldığı zengin tipinin kazanç telaşının amacı senyörce yaşama hevesi doğrultusunda, gösteriştir:

“Ancak şimdiden hatırdı tutalım, ki, mal ve servete düşkünlüğün hakiki saiki, mutad iktisadi faaliyetlerden biri ile zenginleşmek, sermayesini ve onun getirdiği geliri arttırmak değildir. Nüfuz ve iktidar sahiplerini oldum olası mal ve servet peşinde koşturan saikleri alelade kar ve rantabilite ölçüsünden büsbütün başka maksatlarda aramalıyız. Bunlar yerine göre, siyasi hayatta paye ve itibar sahibi olmak, debdebe ve saltanat sürmek, unvan ve asalet satmak, ‘nam ve nişan’ peşinde başkalarıyla yarışmak vs... Hepsi de feodal cemiyet düzeninin asırlarca üstüne yığılıp biriktirdiği ağalık ve efendilik şuurunun dışarıya vuran akisleri. Mal ve para bu şuurun icaplarına, bilhassa paye, asalet ve gösteriş teminine vasıta oldukları nispette değerlidir. Yoksa böyle bir üstün gayenin emrinde olmaksızın, kendi cevherlerinde herhangi bir kıymete sahip oldukları düşünülemez. Bir asilzade elini paraya sürerse, bu ancak bir haceti karşılamak (mesela saray ve konak hayatının zaruri ihtiyaçlarını harcamak) yahut bir musibeti savmak için

⁵⁷⁵ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s.140.

⁵⁷⁶ Ökçün, s.224.

⁵⁷⁷ Ülgener, *a.g.e.*, s.250. Osmanlı toplumunda altın tutkusu, kazanma ve zenginleşme arzusunun sonucu olduğu kadar, aynı zamanda gösteriş hevesini de yansıtan geleneksel ve feodal bir eğilimdir. Bkz. Ülgener, *a.g.e.*, s.150.

olabilir. ...bir zarureti karşılamak için değil de, sade kâr temini için sarf edilen gayretler hiçbir zaman asil ve necip sayılamazdı.”⁵⁷⁸

Dahası Ülgener bu gösterişçi iktisadî aktivitenin hem özel kesimde hem de devlet işletmeciliğinde kendi döneminde de sürüp gittiğinden bahseder. Ülgenerin gösterişçi yatırım dediği - ve bizce bunlara kibirli yatırım da denebilir, bu iktisadî aktivitelerin birkaç örneği şunlardır: “Pahalı ve lüks büro malzemesi”, “işe yarayacağı çok şüpheli olduğu halde o da eksik olmasın gibilerden getirilmiş cihazlar”, “pahalılığını ve gereğinde komşu tesise başvurarak ihtiyacı karşılamamanın mümkün olacağını bile bile, aynı cihaza kendi ünitesinde sahip olmanın bir çeşit izzetinefis sayılması”, “lojman tutkusu”.⁵⁷⁹ Geriye dönüp bakıldığında Karabük Demir ve Çelik fabrikalarındaki kalıntıların kullanımındaki ihmalin olası bir diğer nedeni gösteriş kaygısıyla *artık maliyetine muhtaç görünmenin rahatsızlığından* kaynaklandığı düşünülebilir mi?

Adına ister gösterişçi ister kibirli yatırım diyelim, tüm bunlar akılcı bir hesap zihniyetinden uzak, gelenek ve hazdan beslenen ilkel bir yatırım tarzına işaret etmektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde Türk çocuğunun iktisat ahlakı eğitiminde gösteriş hevesini hedef alan, gösteriş şarlatanlıkla bir tutan ve cemiyet için öldürücü olduğunu belirten, Bahtiyar’ın şıklık peşinde koşarken servetini nasıl yok ettiğini anlatan metinlerin yer almasının ve öğrencilerin “artık ve eski malzemeden” yeni eserler meydana getirmesinin, rasyonel Türk girişimcisinin oluşumu açısından yerinde bir müdahale olduğu anlaşılmaktadır. Hatta bu müdahalelerde birçok defa Ziraat Bankası’ndan alınan kredilerin amaçları doğrultusunda kullanılması hususunda uyarılar da yer almaktadır. Ali Kami’nin dördüncü sınıf yurt bilgisi kitabında, örneğin, öncelikle Ziraat Bankası’nın köylüye tarım makinesi almak için faizle borç para verdiği vurgulanır. Arkasından köylünün bu parayı israf etmesi durumunda tarlasını kaybedebileceği hatırlatır.⁵⁸⁰ Celal Nuri’nin dördüncü sınıf yurt bilgisi kitabındaki kaymakam figürü ise bu bankadan alınan paralarla yapılan düğünlere dikkat çekip uyarılarda bulunur:

“Kaymakam: Sakın muhtekirlere aldanmayınız! Onlar sizin kanınızı emen sülüklerdir. Ziraat Bankası bu yeni tohumları, aletleri almak için size lâzım gelen parayı

⁵⁷⁸ Ülgener, *a.g.e.*, s.61-62.

⁵⁷⁹ Sabri F. Ülgener, “İktisadî Yenilenmemizin Zihniyet Muhasebesi”, *Makaleler*, Yay. Haz.: Ahmed Güner Sayar, Derin Yayınları, İstanbul 2006, s.263.

⁵⁸⁰ Kâmi, *Yurd Bilgisi: İlk Mekteb – Dördüncü Sınıf*, s.52-53.

az faizle verecek. Parayı Ziraat Bankasından sakın başka iş için almayınız. Batarsınız. Oradan alınacak para ile düğün yapılamaz. Size verilen para ile yalnız ziraat ediniz.”⁵⁸¹

Yukarıda bahsedildiği gibi içgüdülerin kontrol altına alınması bir yanıyla gösteriş ve israf gibi nefsanî duyguların kontrol altına alınmasıyla ilgilidir. Bu özdisiplin ayrıca diğer nefsanî duygular zevk, sefa, eğlencenin kontrol altına alınmasını da ifade eder. Hatta John Maynard Keynes kapitalizmin meşruiyetinin burada yattığı da belirtilmektedir. “Aslında kapitalist sistemin temel meşruiyeti burada yatıyordu. Zenginler yeni servetlerini kendi zevkleri için harcamış olsaydı, dünya uzun zaman önce böyle bir rejimi tahammül edilemez bulurdu. Ama arılar gibi artırdılar ve biriktirdiler...”⁵⁸² Buradaki ifadeler Franklin’in hayat tarzını yansıtır gibidir. Daha önce Franklin’in *Genç Bir Esnaf İçin Tavsiye* yazısında keyfine zaman ayıranların ne kadar paradan olduklarını anlattığına değinmiştik. Franklin’in diğer yazılarından bunu ilke haline getirdiği anlaşılmaktadır. Nitekim Franklin evlenmek üzere olan kız kardeşine çay masası hediye etmeyi düşünmüş fakat sonra bu düşüncesinden vazgeçip el çıkırığı göndermeye karar vermiştir. Franklin’in fikir değişikliğinin nedeni şu sözlerinden anlaşılmaktadır: “Kadınlar çay keyfi uğruna iplik eğirmekten ve örgüden vazgeçtiği için birçok servet heba olup gitmişti.”⁵⁸³

“Keyif”, Alman mülteci akademisyen Fritz Neumark’ın gözlemlerine göre, Kuzey ve Batı Avrupalılar ile Kuzey Amerikalıların bilmediği, sözcük olarak Almanca çevirisinde zorlanılan bir Türk yeteneğidir. Neumark gözlemlerini şöyle aktarmaktadır:

“Moltke çevirisi zor olan bu kelimeyi Almanca’da zevk çıkarmak olarak tanımlamıştır. Ben ise, ‘boş zamanı tatmak’ tanımlamasını daha uygun buluyorum. Kısmen İtalyan’ların ‘dolce far niente’si ile karşılaştırılabilir olan bu zevk alma yeteneği orta ve üst sınıflar için geçerli olup, erkeklerde kadınlardan daha çok rastlanır. Keyif yapan erkekleri sayısız küçük kahvelerde, ağaçların gölgesinde saatlerce oturarak, ilkin bir yudum kahve içip arkasından nargileden bir nefes çekerken, genellikle susup çok nadiren yanındakilerle birkaç kelime konuşurken ve güneşi ve tabiatı seyrederken görmek mümkündür.”⁵⁸⁴

Keyfin yalnızca Doğulu tarafından bilindiği iddiası abartılmış bir sav ise de Neumark’ın gözlemlerinden Doğu ve Batı arasındaki keyife ilişkin küçümsenemeyecek

⁵⁸¹ Nuri, *a.g.e.*, s.86-87.

⁵⁸² John Maynard Keynes, *The Economic Consequences of the Peace*, Penguin Books, New York 1988, s.19.

⁵⁸³ Isaacson, *a.g.e.*, s.79.

⁵⁸⁴ Neumark, *a.g.e.*, s.47.

bir fark olduğu anlaşılmaktadır. Kâzım Sevinç'in beşinci sınıf *Türk Yavrularına Yurt Bilgisi* kitabında yer alan kurgusal bir metin de toplum alışkanlığından söküp atılması gereken, Neumark'ın gözlemleri ile benzer bir manzarayı aktarmaktadır: “Şimdi biraz da uzak mahalle aralarına gidelim, buralarda seyredilecek başka manzaralar vardır. ... yüzümüzü kahvelerin bulunduğu yerlere çevirirsek: Tütün ve nargile dumanlarile dolmuş bir odada birçok kimselerin toplanıp konuştuklarını görürüz.”⁵⁸⁵ 1944 yılında Akbaba dergisinde yayımlanan bir karikatür bu alışkanlığın öğrenciler arasında bile ne denli yaygın olduğunu anlatmaktadır. Aşağıdaki karikatürde kahveci çırağı, ustasına “Eh usta, yaşadık yine: İki bin beşyüz talebe üniversiteye girememiş” demektedir.⁵⁸⁶

Resim 1 – Kahveci ve Çırağı

Yalnızca üniversite öğrencilerinin değil diğer eğitim kademelerindeki öğrencilen de sık sık kahveleri ziyaret ettikleri 1943 yılında toplanan İkinci Maarif Şûrası ahlak komisyonu görüşmelerinden anlaşılmaktadır. Burada söz alan Isparta Cumhuriyet İlk Okulu öğretmenlerinden Mebrure Ege okul amirlerinin kahvelerde gördükleri öğrenciye müdahale edebilmesine yetki veren bir disiplin talimatnamesi oluşturulmasını önermiştir.⁵⁸⁷ Diğer yandan bu çalışmada Türk çocuğunun iktisat eğitiminde keyifin, zevk ve sefanın, daha geniş bir tabirle eğlencelerin faydalı ve belalı olarak kategorize edildiğini

⁵⁸⁵ Sevinç, *a.g.e.*, s.81-82.

⁵⁸⁶ Şevki, *Akbaba*, Sayı: 33, 9 T. Sani 1944, s.4'ten aktaran Akyüz, *a.g.e.*, s.408.

⁵⁸⁷ *İkinci Maarif Şûrası, 15-21 Şubat 1943*, s.126-127.

ve belalı eğlencelerin birikimin ve çalışma saatlerinin düşmanı olarak öğretilildiğini görmüştük.

Öz disiplin ayrıca kötü nefsanî duyguların da kontrol altına alınmasıdır. Aldatma, yalan söyleme, dolandırıcılık, soygun toplumdaki iktisadî verimliliği düşüren eylemlerdir. Bazı ülkelerin neden diğerlerinden daha fazla ürettiğini açıklamaya çalışan bir makale bu noktaya dikkat çekmektedir. Hırsızlık, örneğin, yaygın olarak görülen ve önlenemeyen toplumlarda üretimde bulunan kesimin koruma maliyetini artırarak üretim potansiyelinin azalmasına sebep olmaktadır.⁵⁸⁸ Güven ihtiyacı ve onun güvencesi adalet nasıl ki iktisadî verimliliği etkiliyorsa girişimcinin başarısının teminatlarından biridir. Franklin bu duruma “dünyada genç bir adamın yetişmesine, çalışkanlık ve tutumluluğun ardından başka hiçbir şey ilişkilerindeki dakiklik ve adaletten daha fazla katkıda bulunamaz” diyerek dikkat çekmektedir.⁵⁸⁹ Biz toplumsal düzen kaygısının yanında ekonomik motivasyonlarla da Türk çocuğunun iktisat ahlakında bu konuya yer verildiğini biliyoruz. Maarif Vekili Esat Sagay 3 Temmuz 1931 tarihinde meslek öğretimi programları üzerine yapılan bir toplantıda ele almış olduğumuz iktisat ahlakının bu yönünü tekrar hatırlatmaktadır:

“Her sanat ve meslek adamı hususi hayatında ne kadar doğru yolu iltizam ediyorsa meslekî hayatta da kimseyi aldatmamağa, verdiği sözde durmağa, elinden çıkan her işi temiz ve mükemmel yapmağa da o kadar itina etmesi lâzımdır. Bilhassa cihan pazarına sevk edeceğimiz millî mahsullerimizin temizliğini, nefasetini ve güzelliğini temine çalışan dürüst bir meslek adamı Türk Milletinin şerefi gibi iktisadiyatına da hizmet edecek mühim bir vazife deruhte ettiğine iman etmelidir.”⁵⁹⁰

2.5.3. Benjamin Franklin ve Türk Çocuğu

Buraya kadar ele alınan konularda kapitalizmin ruhu ile Türk çocuğunun değerler eğitimi arasındaki paralellik dikkat çeker. Hatta Weber’in kapitalizmin ruhunu temsil ettiğini düşündüğü Benjamin Franklin’in alıntılanan nasihatlerini kelimesi kelimesine aynılarını değerler eğitiminde görmek mümkündür. Aşağıdaki karşılaştırma bahsedilen benzerlikleri sunmaktadır:

⁵⁸⁸ Robert E. Hall, Charles I. Jones, “Why Do Some Countries Produce So Much More Output Per Worker Than Others” *Quarterly Journal of Economics*, Volume: 114, Number: 1, Feb. 1999, s.95.

⁵⁸⁹ Weber, *a.g.e.*, s.49.

⁵⁹⁰ *Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve M. Eğ. Bakanlarının Millî Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçleri II*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1946, s.50.

Genç Bir Esnaf için Tavsiye	Türk Çocuğunun İktisat Ahlakı
Unutmayın ki zaman paradır. Emeği ile günde on şilin kazanabilen ve o günün yarısında dışarı çıkan ya da boşta oturan, oyalandığı veya aylak olduğu sırada altı peni harcadığı halde, tek masrafın bu olduğunu düşünmemelidir; bunun dışında aslında beş şilin daha harcamış veya daha doğrusu çöpe atmıştır.	“Evlatlarım, bilirsiniz ki vaktin çok kıymeti vardır. ‘Vakit, nakittir’ dirler. Ne kadar doğrudur.” ⁵⁹¹
Unutmayın ki, para doğurgan, üretken bir doğaya sahiptir. Para, parayı doğurabilir , onun yavruları daha çoğunu doğurabilir ve aynı şekilde devam eder. İşletilen beş şilin altı olur, tekrar işletilirse yedi şilin üç peni olur ve yüz paunt olana kadar devam eder.	“Güzel Sözler: Parayı para kazanır. ” ⁵⁹²
Bir insanın itibarını etkileyen en ufak eylemler dikkate alınmalıdır. Bu ayrıca, borçlarına sadık olduğunu gösterir; senin dürüst biri olmanın yanında dikkatli biri olarak görünmeni sağlar ve bu yine kredini artırır.	“ Kredi, itibar ve itimat demektir. ” ⁵⁹³ “ Bankalar... paraya ihtiyacı olan itibar sahibi tüccarlara para verirler... ” ⁵⁹⁴
Sahip olduğun her şeyi ölçüp tartmaya ve buna göre yaşamaya dikkat etmelisin. Bu, kredisi olan birçok insanın içine düştüğü bir hatadır. Bunu önlemek için gelir ve giderin hesabını bir süre kesin olarak tut. Başlangıçta ayrıntılara dikkat etme hassasiyeti gösterirsen, şu iyi sonuç ortaya çıkar: Küçük ve önemsiz harcamaların olağanüstü bir şekilde nasıl büyük meblağlara ulaştığını keşfedecek ve büyük bir zahmete yol açmadan neyin biriktirebildiğini ve gelecekte neyin biriktirebileceğinin farkına varacaksın.	“ Küçük dostlarım, küçük yaştan tasarrufa alışınız. Babanızdan, validenizden aldığınız harçlıkların bir kısmını artırmaya çalışınız. Yavaş yavaş biriktirdiğiniz paranın bir müddet sonra büyük bir yekün tuttuğunu görürsünüz. ” ⁵⁹⁵

Tablo 1 – Benjamin Franklin’in Çalışma Hayatına İlişkin Öğütlerinin Kurgusal Türk Çocuğunun İktisat Ahlakı ile Karşılaştırılması

⁵⁹¹ Âdil, *a.g.e.* s.20.

⁵⁹² Âdil, *a.g.e.* s.44

⁵⁹³ Taşkıran, *Yurt Bilgisi II (Ortaokul Kitapları)*, s.129.

⁵⁹⁴ Ahmed, *Yurd Bilgisi: İlk Mekteblerin 5. Sınıfına Mahsusdur*, s.51-52.

⁵⁹⁵ Âdil, *a.g.e.* s.41.

Bu haliyle ele alınan dönemin eğitim değerlerinin küçük Franklinler yetiştirme potansiyeli göze çarpar. Devam eden başlıkta ise modern çalışma ahlakının özüne eğilerek buradaki potansiyelin niteliği tayin edilmeye çalışılacaktır.

2.5.4. Ticarî Zekâ Mı? Modern Çalışma Ahlakı Mı?

Modern çalışma ahlakının özüne ışık tutmaya çalışılacak olan bu bölümde Immanuel Kant'ın ödev ahlakı açıklayıcı olacaktır. Kant ahlak felsefesinde ahlakî davranışın koşullarını aramaktadır. Başka bir ifade ile ahlaklı davranışı, ahlaklı olarak nitelenemeyecek davranışlardan ayıran özelliklerin peşindedir. Ona göre ahlakiliğin özü eylemin ortaya çıkmasını sağlayan motivasyonda bulunmaktadır. Ahlakîlik davranışın kendisinde değil nedenlerindedir. Örneğin, borcunu günü gününe ödeyen birini ele alalım. Bu davranış takdire değer karşılanabilir. Fakat buradaki davranışın motivasyonu fayda ve çıkar olabilir. Örneğin, bir insan borçlarını hapis yatmamak için ödüyor olabilir. Ya da bu kişinin borcunu ödemesinin motivasyonu uzun vadeli ticari çıkarları olabilir. Bu durumlarda bu kişinin borcunu ödemesi ahlakî olarak nitelenemez. Fakat kişi şahsına vaddettiği faydalardan dolayı değil, sırf ödevi olduğu için borçlarını ödediği takdirde ahlaklı biri sayılabilir. Kant, ahlakiliği mümkün kılan bu motivasyona “ödev duygusu” demektedir.

Kant'a göre bir davranış “ödevde uygun” olabilir. Borç ödemek örneğin ödevde uygundur, ama belirtilen motivasyonlar dahilinde ödev duygusundan kaynaklanmamaktadır. Başka bir örnek vermek gerekirse, çocukların bakımı anne ve babanın görevidir. Fakat anne ve baba çocuklarına, ihmal ettiklerinde doğacak hukuki yaptırımlardan korktukları için bakıyor olabilirler. Bu durumda çocuklarının bakımını eksiksiz yerine getiren ebeveynlerin davranışı ödevde uygundur ama ödev duygusundan kaynaklanmamaktadır. Benzer bir durum tüccarın dürüst davranışları için de geçerlidir:

“... akıllı tüccar yaptığı ticarete, müşterisi ister çocuk olsun ister başka birisi, haksız para almaz, fakat herkes için eşit ücret öngörür. Böylece, insanlar dürüstçe hizmet alırlar; fakat bu bizim, tüccarın bu davranışının ödevden ve dürüstlük ilkelerinden kaynaklandığına inanmamız için yeterli değildir; onun avantajı bunu gerektirmiştir... Bu durumda, eylem... bencil bir bakış açısıyla ortaya konmuştur.”⁵⁹⁶

⁵⁹⁶ A.A. Stroll, A. A. Long, V. J. Bourke, R. Campbell, *Etik Kuramları*, Der.-Çev.: Mehmet Türkeri, Lotus, İstanbul Ekim 2019, s.127-128.

Bu durumda da ödevde uygun, ama ödev duygusundan kaynaklanmayan davranış ahlakî bir davranış olarak nitelenemez. Buradaki bahsedilen tüm örneklerdeki davranışlar, bir araç olarak değil ancak kendi başına bir amaç olarak sergilendiğinde ahlakî olur.⁵⁹⁷

Weber çalışmanın ahlakiliğini Kant'ın kullandığı anlamda formüle eder. Bu, kullanılan terminolojide kendini gösterir. Bunun için Weber'in eserinin Parsons çevirisinde Kant'ın ahlak anlayışının kritik sözcüğü ödev, görev ve yükümlülük anlamına gelen “duty” kelimesinin ne kadar sık kullanıldığına bakılması yeterlidir.⁵⁹⁸ Weber burada Franklin'in çalışma alanına ilişkin öğütlerinin faydacı motivasyonlarla ilgili olup olmadığını anlamaya çalışır. İlk bakışta Franklin'in çalışma hayatına ilişkin öğütleri vaadettiği faydalar nedeniyle arzu edilir gibi görünmektedir: “Şimdi, Franklin'in tüm ahlaki tutumları faydacılıkla renkleniyor. Dürüstlük faydalıdır, çünkü krediyi garanti eder; dakiklik, çalışkanlık, tutumluluk da öyledir ve bu nedenle erdemlerdir.”⁵⁹⁹ Hatta Franklin'in otobiyografisindeki çalışma hayatına ilişkin bazı ifadeleri de bu izlenimi doğrular gibidir. Nitekim Franklin, örneğin, kibirten yapılan fedakarlıkların ileride fazlasıyla geri ödeneceğinden bahseder.⁶⁰⁰ Bu haliyle Amerikan erdemlerinin iki yüzlü olduğuna ilişkin Alman izlenimi doğrulanmış olur.⁶⁰¹ Fakat Weber, Franklin'in işin içinde bencil ve faydacı motivasyonlardan farklı bir durumun söz konusu olduğunu otobiyografisinde açıkça ve samimiyetle gösterdiğini belirtmektedir. Burada Franklin'in çalışma aktivitesinden tek beklentisi işini yapmış olmanın verdiği tatmin gibi görünmektedir.⁶⁰² Franklin'in aklındaki şey, Fullerton'un da belirttiği gibi, kendisi bir

⁵⁹⁷ Stroll, Long, Bourke, Campbell, *a.g.e.*, s.124-137.

⁵⁹⁸ Diğer yandan Weber'in kendi ifadeleri de bunu doğrulamaktadır. Weber, ileride görüleceği gibi buradaki çalışma ahlakının Protestan çileciliğinin bir ürünü olduğunu belirtecektir. *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu*'nun bir dipnotunda ise Weber Kant'ın birçok formülasyonunun çileci Protestanlığı'nın idealleri ile ilgili olduğunu fakat konunun bu eserde tartışılmayacağını belirtmektedir. Bu dipnotunda Weber çileci Protestan mezheplerden Püritenizm'in görev uğruna yapılan bir iyiliğin Tanrı tarafından daha çok ödüllendirilmesini uygun gördüğünü, Kant'ın da benzer düşüncede olduğunu, bunun da Kant'ın çileci Protestan mezheplerinden Pietizm'in etkili olduğu bir çevrede yetişmiş olmasından kaynaklanabileceğini belirtmektedir. Weber, *a.g.e.*, s.270.

⁵⁹⁹ Weber, *a.g.e.*, s.52.

⁶⁰⁰ Weber, *a.g.e.*, s.193.

⁶⁰¹ Weber, *a.g.e.*, s.52.

⁶⁰² Weber, *a.g.e.*, s.71.

amaç olarak para kazanma fikridir.⁶⁰³ Dolayısıyla bu etiğin “en yüksek iyi”si (summum bonum) faydacı bakış açısından yoksundur.⁶⁰⁴

Weber için çalışmanın Kant’ın kullandığı anlamda ahlakiliği modern zamanın ürünüdür. Bu yeni çalışma motivasyonu, modern çalışma ahlakı, modern kapitalizmin özünü oluşturmaktadır.⁶⁰⁵ Çünkü ancak bu şekilde kazanç aktivitesi günlük ihtiyaçları karşılamak için çalışmanın ya da refah duygusunun üzerine uyguladığı faydacı sınırlar olmadan icra edilmeye başlanmıştır.⁶⁰⁶ Faydacı -Weber bunu geleneksel olarak da adlandırır, motivasyonlardan kopmuş bu modern çalışma ahlakı bireyin çalışma hayatına arzu, istek ve duygularıyla değil rasyonel bir şekilde yaklaşmasını mümkün kılmıştır.

Faydacı-geleneksel motivasyonların tam da Türkiye’nin Osmanlı’dan miras aldığı toplumsal değerler arasında olduklarını Ülgener’in çalışmalarından öğrenmekteyiz. Ülgener’e göre Osmanlı coğrafyasında çalışma “hiçbir zaman kendi başına ve kendi cevherinde mutlak bir kıymet taşıyamaz; ancak kendinden üstün bir gayenin gerçekleşmesine vasıta olduğu nispette değerli sayılır.”⁶⁰⁷ Bu üstün gaye nedir? Ağalık ve efendilik şuurunun belirtileri olan kibir, azamet ve gösteriş, konak hayatı, altın ve gümüş tutkusu.⁶⁰⁸ Beklenildiği üzere aristokrasi, ağalık ve efendilik şuurunun iktisadî aktivitesini yönlendirdiği tabaka olmuştur. Bu kesimde elde edilen “mal ve para (kazanç) bu şûurunun icaplarına, bilhassa pâyeye, asalet ve gösteriş teminine vasıta oldukları nisbette değerlidir.”⁶⁰⁹ Fakat, “iktisadî faaliyetlerin asıl organı olmak gereken zümrelerde de”, -iş ve ticaret erbabının kazanç gayretinde de aynı değerler etkilidir. Bu kesimin çalışma motivasyonundaki ağalık ve efendilik şuurunun akislerini, İbrahim Hakkı’nın 1757 yılında tamamladığı Marifetname eserinde resmettiği tüccar ve iş adamında görmek mümkündür: “Bol ve gösterişli tarafından yiyip içmenin keyfini sürmek, giyim kuşamla etrafa ululanmak, şeref ve izzet sahibi olmak uğruna ibadeti koyup ticarete gider, kâr ve

⁶⁰³ Fullerton, *a.g.m.*, s.165.

⁶⁰⁴ Weber, *a.g.e.*, s.53.

⁶⁰⁵ Swedberg, *a.g.e.*, s.120.

⁶⁰⁶ C. K. Yang, “Introduction”, *The Religion of China*, The Free Press, New York 1968, s.XVI.

⁶⁰⁷ Ülgener, *a.g.e.*, s.84.

⁶⁰⁸ Ülgener, *a.g.e.*, s.126, 260.

⁶⁰⁹ Ülgener, *a.g.e.*, s.60-62.

kisb eder”.⁶¹⁰ Bu satırlar Anadolu’da çalışma hayatının rasyonelleşmesinin önündeki hedonist değerlere ışık tutmaktadır.

Burada ders kitaplarında gösterişi fert ve cemiyet için öldürücü kabul eden okuldaki ifadeler bir kez daha anlam kazanmaktadır. Fakat bu ifadeler modern çalışma ahlakını garanti etmez. Gösteriştten kaçınma, modern çalışma ahlakı açısından, ödev duygusundan dolayı değil, ödevde uygunluğu açısından da tercih edilebilir. Kişi bu tavrı sağlayacağı ticari avantajlar nedeniyle takınabilir ki, Weber’i Franklin konusunda ilk bakışta kuşkuya düşüren öğütlerinden biri bu konu ile ilgilidir. Franklin otobiyografisinde “insanların ‘faydalı bir iş yaparak ün kazanabilecek birinin projelerini’ desteklemeye istekli olmadığını” farkettiğini söyler. Bundan dolayı iş hayatında kendisini hep geri planda tutmuş ve iş arkadaşlarını öne çıkarmıştır. Franklin’in iş dünyasının kıskançlıklarına hedef olmasını engelleyen bu yöntem tutmuş ve kendisi şu dersi çıkarmıştır: “Gösteriştten kaçınarak yaptığın bu küçük fedakarlığın bedeli fazlasıyla geri ödenir.”⁶¹¹ Fakat bu ahlakî bir tavır değil, bir ticarî zekâdır!

Türk çocuğunun iktisat ahlâkının vadettiği potansiyel bir ticarî zekâ mı yoksa çalışma ahlakı mıdır? Şimdi Weber’in Franklin’e yaklaşımına benzer bir şekilde Türk çocuğunun iktisat ahlakını ele alalım. Dürüstlük faydalıdır, çünkü insanın borç bulmasını sağlar. Bu mallarımıza her zaman fazla para veren sürekli alıcılar bulmamızı kolaylaştırır. Hesap dairesinde çalışmak, defter tutmak faydalıdır. Aksi halde iflas kaçınılmaz olur. Tasarruf faydalıdır, çünkü yarının öngörülemeyen tehlikelerinden bizi korur. Weber açısından buradaki tüm ifadeler zaten her çağda görülebilen ticarî zekâyı yansıtır. Yalnızca Batı’ya özgü olan ticarî zekâ değil çalışma ahlâkıdır. Weber ikisini şöyle ayırır. Ticarî zekâ sahibi biri bahsedilen iş kurallarının ihlalini “akılsızlık” olarak nitelendirirken, diğeri tarafından “görevi unutmama” olarak görülür. Weberin çalışmasında konunun özü

⁶¹⁰ Ülgener, *a.g.e.*, s.63, 260; Âmil Çelebioğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1988, s.29.

⁶¹¹ Isaacson, *a.g.e.*, s.102.

buradadır.⁶¹² Weber’e göre “kapitalizm Çin’de, Hindistan’da, Babil’de, klasik dünyada ve Orta Çağ’da vardı. Ama tüm bu vakalarda... bu özel ahlak eksikti.”⁶¹³

Yukarıda ders kitaplarından aktardığımız gerekçeler, tıpkı Franklin’de olduğu gibi, ilk bakışta faydacı motivasyonlar ile gerekçelenmiş gözükmektedir. Bu durumda iş başarısı açısından ödevde uygun faydacı davranışlar ile karşılaşmaktayız. Modern çalışma ahlakı olmadıkça buradaki kurallar alışıldık bir ticarî zekâ olmaktan ileri gitmez.⁶¹⁴ Fakat tabloyu tamamlamak için bu eylemlerin temel motivasyonunu -çalışma motivasyonunu ele almak gerekmektedir. Başka bir ifade ile Türk çocuğunun çalışma ahlakının “summum bonum”u nedir? Bunun için şimdi kitaplardaki çalışma övgüsünü içeren sloganların faydacı olanlarını çalışma ahlakından ayırmak gerekmektedir. Öncelikle, ödev duygusu ile çalışmanın kapitalizm açısından önemi nedir?

Weber modern çalışma ahlakının hem kapitalist girişimcinin hem de işçi kesiminin çalışma hayatında kapitalizmi rasyonelleştiren sonuçlar meydana getirdiğini belirtmektedir.⁶¹⁵ Burada öncelikle işçi kesimi ele alınabilir. Weber, tarih boyunca işçinin üretim miktarının yüksek ücret politikası ile artırılmadığından bahseder. Nitekim işveren bir dönem belirli zaman içerisindeki üretim miktarını artırmak için, işçinin parça başı aldığı ücreti artırmıştır. Fakat ücret artırımından önce, örneğin, günlük geçim ihtiyacı 2 Mark olan, günlük üretim performansı 2 adet olan ve adet başına 1 Mark alan işçi, adet ücreti işveren tarafından 2 Mark’a çıkarıldığında, günde 4 Mark kazanmak yerine, ürettiği günlük adet miktarını 1’e düşürmüş ve günde, *günlük geçim ihtiyacı* olan 2 Mark’ı kazanmaya devam etmiştir. Bu işçi için daha az çalışmak, daha fazla kazanmaktan daha çok çekicidir.⁶¹⁶ İşçi günlük geçim ihtiyacını karşıladığı sürece daha fazla çalışmak istememiştir. Bu insan tipi Sombart’ın geleneksel insan tipidir. Bu insanın çalışma performansını gereksinimlerin karşılanması için gerekli olan çalışma miktarı belirler.

⁶¹² Weber, *a.g.e.*, s.51.

⁶¹³ Weber, *a.g.e.*, s.52.

⁶¹⁴ Weber, *a.g.e.*, s.51.

⁶¹⁵ Peltonen’in belirttiği gibi “... kapitalizmin ruhu aynı zamanda işçilerin zihniyetiydi.” Matti Peltonen, “The Weber Thesis and Economic Historians, *Max Weber Studies*, Volume: 8, Number: 1 January 2008, s.87.

⁶¹⁶ Weber, *a.g.e.*, s.60.

Diğer taraftan düşük ücret politikası da bir yandan işçinin fizyolojik gereksinimlerini karşılamaktan uzak kalarak, diğer yandan işçide motivasyon kaybı yaratıp işe karşı sorumluluk duygusunun azalmasına neden olarak iş verimliliğini azaltmıştır. Weber'e göre, işçinin üretim kapasitesinde ortaya çıkan niceliksel ve niteliksel sorun, çalışmak için çalışmak, ya da çalışmanın kendisi amaç olarak çalışmak şeklinde formüle edilen ödev duygusunun ortaya çıkması ile aşılmıştır.⁶¹⁷ Bu şekilde, başka bir amaca hizmet ettiği için değil, kendisi değerli olduğu için sorumluluk addedilen çalışma, işçinin de ahlaki meziyetini sergilediği alan haline gelmiştir. Bu durum işçinin çalışmaya karşı rasyonel yaklaşımını sağlayarak, emeğin rasyonelleşmesini mümkün kılmıştır. Bu gelişmeye Batı'da diğer yerlerden farklı bir kapitalizm türünün ortaya çıkması eşlik etmiştir: "... modern zamanlarda Batı, başka hiçbir yerde ortaya çıkmamış çok farklı bir kapitalizm formu geliştirdi: (Resmi olarak) özgür emeğin rasyonel kapitalist örgütlenmesi."⁶¹⁸ Weber'e göre kapitalizmin rasyonelleşmesi, Batı'da, kendine özgü yerini endüstride bulmuştur.⁶¹⁹ Çünkü ancak bu tarz bir yaklaşım ile çalışanın emeği "üretimin ölçülebilir bir aygıtı" haline gelmiştir.⁶²⁰ Bu nedenledir ki Weber'in çalışmalarında modern kapitalizm, "rasyonel endüstriyel kapitalizm" olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶²¹

Türk çocuğunun iktisat ahlakının emeğin rasyonelleşmesini mümkün kılacak potansiyeli var mıdır? Aslında eğitim kurumları bunu gerçekleştirecek çareleri de bulmak zorundadır. Örneğin, 1945 yılında Zonguldak'taki işçilerin üretim performansının yüksek ücret politikası ile artırılamadığından bahsedilmektedir: "Nitekim Zonguldakta bu gün dahi mevsim amelesi, ücretleri arttırdıkça buna karşı çalıştıkları devreyi kısaltmakla mukabele etmektedir."⁶²² Yine sanayi raporları da işçi istikrarsızlıklarının arkasındaki pragmatik motivasyonlara dikkat çekmektedir. 1940'lı yıllarda alınan birçok tedbire rağmen önlenemeyen işgücü kaybının nedenlerinden biri bir Sümerbank raporunda şudur:

⁶¹⁷ Weber, *a.g.e.*, s.60-62.

⁶¹⁸ Weber, *a.g.e.*, s.21. Weber'in ifadeleri ile, "... Orta Çağ'dan modern zamanlara geçilen döneme kadar endüstriyel emeğin rasyonel bir kapitalist organizasyonu asla bilinmiyordu." Bkz. Weber, *a.g.e.*, s.200.

⁶¹⁹ Weber, *The Religion of China*, s.104.

⁶²⁰ Rogers, *a.g.e.*, s.11.

⁶²¹ Weber, Çin üzerine olan çalışmasında da "... modern gelişmeye özgü rasyonel endüstriyel kapitalizm..." der. Weber, *a.g.e.*, s.103.

⁶²² Alexander Rüstow, "Devrimizin Vazife ve İş Adamının Mazisi ve İstikbali", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 5, Sayı: 1-4, 1945, s.133.

“İşçi ihtiyacı olduğu zaman fabrikaya giriyor, ihtiyacı kalmayınca fabrikadan çıkıyor”⁶²³ Şimdi, ders kitaplarına tekrar dönüp bakıldığında, “çalışmak bir vazifedir”,⁶²⁴ “çalışmak insanın en büyük ödevi, en büyük zevkidir”,⁶²⁵ “...bir meslek sahibi olmak sadece yaşamak için bir zaruret değil, aynı zamanda millî ve insanî vazifedir”⁶²⁶ gibi çalışmayı ödev/görev addeden ifadeler kitapların çalışma ahlakını ödev duygusu ile ele aldığını göstermektedir.⁶²⁷ Muallim Orhan Fuad, vazifelerden bahsettiği metin içerisinde yer verdiği “evet; görünüşte herkesin kendi nefsi, menfaati için çalıştığı zan olunabilir. Halbuki öyle değildir.” “İnsan ne kadar zengin bir aile(den) olursa olsun, mutlaka çalışmaya borçludur” ifadeleri ile çalışma vazifesinin özünden bahsetmektedir.⁶²⁸ Benzer ifadeler Afet İnan tarafından hazırlanan *Vatandaş için Medeni Bilgiler I. Kitap* adlı eserde de rastlamak mümkündür: “Çalışmak umumî kanundur; irat sahipleri zenginler dahi, bu kanundan hariç kalamazlar.”⁶²⁹

Bu çalışma anlayışına Almanya’da eğitim gören ve Alman mülteci hocalarla birlikte çalışma fırsatı bulan bir neslin de katkıda bulunduğu anlaşılmaktadır. Alman hocaları Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren Türk eğitim sahnesinde görmek

⁶²³ Nusret Ekin, “Türkiye’nin Sanayileşmesinde ‘Köylü-Şehirli İşçi’ler”, İktisat Fakültesi Mecmuası, C.27, Sayı, 3-4, (1968), s.226.

⁶²⁴ *Yurt Bilgisi: İlkemektep Kitapları: IV. Sınıf*, s.52.

⁶²⁵ Rona, a.g.e., s.55.

⁶²⁶ Mehmed Emin, *Malûmât-ı Vataniye*, İstanbul, Kanâat Kitabhânesi, 1926, s.142. Kitap, iç kapak sayfasında yazan bilgiye göre, Talim ve Terbiye Dairesi’nin 15 Ağustos 1926 tarihli kararı ile lise ve ortamekteplerin ikinci ve üçüncü sınıflarıyla, kız ve erkek muallim mekteplerine kabul edilmiştir.

⁶²⁷ Zaten temel olarak yurt bilgisi derslerinin amacı vatandaşı ödevleri hakkında bilgilendirmektir. *Lise Birinci Devre Müfredat Programı*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1340 s.10.

⁶²⁸ Fuad, *Malûmât-ı Vataniye ve Musâhabât-ı Ahlâkiye: Dördüncü Sınıf*, 1928.

⁶²⁹ Afet, *Vatandaş İçin Medenî Bilgiler I. Kitap*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931, s.105. Tarih ve yurt bilgisi öğretmeni Afet İnan Ankara Musiki Muallim Mektebi’nde iken okutmuş olduğu yurt bilgisi notlarını kamunun istifade edebilmesi için *Vatandaş için Medenî Bilgiler Kitap I* adı altında yayımlamıştır. Bkz. Âfet, *Vatandaş için Medenî Bilgiler Kitap I*, Milliyet Matbaası, İstanbul, 1930. Kitap öncelikle Himaye-i Etfal Umumî Merkezi tarafından yayımlanmıştır. *TTKA, Karar No: 207, Tarih: 10.12.1930; TTKA, Karar No: 95, Tarih: 10.6.1931*. Daha sonra Mustafa Kemal kitabın okullarda ders kitabı olarak okutulması önerisini dönemin başvekili İsmet İnönü’ye bildirmiştir. Bkz. Afet, *Vatandaş İçin Medenî Bilgiler I. Kitap*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931. Kitabın 1931-1932 senesi için ortamekteplerin birinci sınıfında okutulması kararlaştırılmıştır. Fakat bir sene tecrübe edildikten sonra kitabın bir eğitim yılı içerisinde bitirilemediği anlaşıldığından 1932-1933 senesi itibariyle ortamekteplerin birinci ve ikinci sınıflarında okutulması uygun görülmüştür. *TTKA, Karar No: 160, Tarih: 14.9.1932*. İkinci bir senelik tecrübenin ardından kitabın okutulan sınıflara ağır geldiği düşünülerek 1933-1934 senesinden itibaren ortamekteplerin üçüncü sınıflarında okutulması uygun görülmüştür. *TTKA, Karar No: 196, Tarih: 12.9.1933*.

mümkündür.⁶³⁰ Bununla birlikte 1933 üniversite reformu ile Darülfünun yerini İstanbul Üniversitesine bırakırken, üniversitenin yenilenen öğretim kadrosunu oluşturan ana kaynaklardan birini Nazi baskısından kaçan Alman hocalar oluşturmuştur. Alman hocalar, Orta Avrupa'dan gelen diğer bilim insanları ile birlikte birçok öğretim üyesinin yetişmesine katkıda bulunmuş, çok sayıda öğrenci yetiştirmiş, birçok bilim merkezinin kurulmasına katkı sağlamış, yayımlar yapmış ve çeşitli konferanslara katılmışlardır.⁶³¹

İstanbul Üniversitesi'nde 17 yıl hocalık yapmış olan Alexander Rüstow, bu Alman mülteci hocalardan yalnızca biridir.⁶³² Rüstow, 1943 yılında bir üniversite konferansında sunduktan sonra genişleterek 1945 yılında yayımladığı makalesinde mazinin insanını "o, bir işi kendi kendinin gayesi olarak değil, kendisi ve başkaları için verim elde etmek emelile yapar"⁶³³ şeklinde tanıtırken, bu tarz bir çalışma anlayışının emekçi ve girişimci açısından sonuçlarını şöyle özetlemektedir: "Hülasa, köylü de efendisi de şu noktada birleşiyorlar: İkisi de rahatı çalışmadan üstün tutuyorlar. Kazanmaya ve yemeye karşı olan inhimak, ister mahdud olsun ister olmasın, ister çoğuna ister azına doğru gitsin ikisi de yalnız faydalanmak ve safa sürmek için kazanmak istiyorlar."⁶³⁴ Bu fikirler bir yandan konferanslar aracılığı ile halka yayılırken, diğer yandan Türk meslektaşları üzerinde de etkili olmaktadır. Bu isimler arasında Ömer Celal Sarc sayılabilir. Darülfünun kadrosundan kalan az sayıdaki hocalardan biri olan Sarc, İstanbul Üniversitesi'nde Alman meslektaşları ile birlikte çalışma fırsatı bulurken, aynı zamanda doktorasını Almanya'da Werner Sombart'ın danışmanlığında tamamlamıştır.⁶³⁵

Ömer Celal Sarc 1943 yılında toplanmış olan İkinci Maarif Şûrası'na davet edilen bilim insanları arasındadır. Maarif Şûraları hükümetlerin eğitim politikalarına yön vermek

⁶³⁰ Eyüp Özveren, "A Hundred Years of German Connection in Turkish Economic Thought: Historicism and Otherwise" *The German Historical School and European Economic Thought*, Edt.: Jose Luis Cardoso, Michalis Psalidopoulos, Routledge, London, New York 2016, s.162.

⁶³¹ Akyüz, *a.g.e.*, s.359.

⁶³² Sabri F. Ülgener, "Alexander Rüstow: Bir Fikir ve Aksiyon İnsanının Arkasından", *Makaleler*, Yay. Haz.: Ahmed Güner Sayar, Derin Yayınları, İstanbul 2006, s.289.

⁶³³ Rüstow, *a.g.m.*, s.132-133.

⁶³⁴ Rüstow, *a.g.m.*, s.135.

⁶³⁵ Özveren, *a.g.m.*, s.158.

üzere danışma birimi niteliğinde toplanan eğitim kongreleridir.⁶³⁶ Bu birimin ilk örneklerini Heyet-i İlmiye’ler oluşturmaktadır. 1933 yılında çıkarılan bir kanunla Heyet-i İlmiye’lerin daha olgun bir şekli olan Maarif Şûrası’nın 3 yılda bir toplanması kararı alınmış ve ilk kongresini 1939 yılında gerçekleştirmiştir.⁶³⁷ 1943 yılına gelindiğinde ikinci kongresini düzenleyen Maarif Şûrası’nın danışman üyeleri arasında o sırada İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Dekanı olan Sarc da bulunmaktadır. Şûradaki ahlak eğitimi komisyonu görüşmelerinde söz alan Sarc Türk ekonomisinin Türk eğitiminden nasıl bir insan tipi yetiştirmesini beklediğini izah etmiştir. Sarc burada üç insan tipinden bahseder. Bunlardan ilki “alışkın olduğu hayat seviyesini muhafazaya yetecek dereceden fazla çalışmayı lüzumsuz ve mânasız görür.” İkincisinin “hedefi refah içinde yaşamak, hayatın zevklerini bol bol tatmaktır.” Üçüncü insan tipi ise Türk ekonomisinin ihtiyaç duyduğu insan tipidir: “Bu adam için çalışma bir vasıta olmaktan çıkmış, başlıbaşına gaye olmuştur. Saadetini, tesellisini sâyde bulmakta ve refaha varmak için değil, faaliyetten zevk aldığı için çalışmaktadır.”⁶³⁸ Sarc’ın buradaki ifadeleri faydacı motivasyonlardan tamamen temizlenmiş, kusursuz olarak ödev duygusu temelinde tanımlanmış ideal bir modern çalışma ahlakını yansıtmaktadır. Benzer bir tanımlamayı, Sarc’ın aynı kurumdan meslektaş Alexander Rüstow, “modern insan tipi” için İstanbul Üniversitesi’nin iktisat dergisinde yapmaktadır: “Bütün hayatını bitmez tükenmez bir çalışma ve mutlak bir vazifeseverlik uğruna hasretmiş olan ve en mutavazı ölçüde bir eğlenceyi bile nefesine çok gören, yaşamak için çalışmayıp, çalışmak için yaşayan bir insan tipine karşı karşıya bulunuyoruz.”⁶³⁹ Aslında geriye dönüp bakıldığında Türk eğitim sistemine kendi çalışma felsefesini ihraç etme fırsatı bulmuş olan Almanya’nın, işçi ihtiyacını karşılamak için bu ülkenin kapısını çalmasının yerinde bir hamle olduğu görülmektedir.

Fakat ders kitapları biraz daha irdelendiğinde konu Türkiye açısından sanıldığı kadar umut verici değildir. Ders kitaplarında çalışmayı ödev addeden ifadelere rastlamak

⁶³⁶ Serhat Kumbalı, *Modern Türkiye’nin İnşasında Ahlak Eğitimi: 1943 İkinci Maarif Şûrası*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla, 2016, s.72-73.

⁶³⁷ Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, Cilt: 5, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s.2009-2010.

⁶³⁸ *İkinci Maarif Şûrası, 15-21 Şubat 1943*, s.147.

⁶³⁹ Rüstow, *a.g.m.*, s.131.

mümkündür. Fakat aynı ifadelerle geleneksel motivasyonlar eşlik eder. Çalışmayı yaşam ve ihtiyaçların karşılanmasına yönelik bir araç olarak ele alan ifadelerden bazıları şunlardır:

“Her fert çalışmağa, kendisini iâşeye mecburdur.”⁶⁴⁰

“Herkes yaşamak için çalışıyor... .”⁶⁴¹

“Yaşamak için çalışmak lâzımdır. Çalışmayan adam yaşayamaz.”⁶⁴²

“Çalışmayan yiyecek bulamaz. Aç kalır... .”⁶⁴³

“(Çalışan) evin ekmeğini kazanır.”⁶⁴⁴

“İşte insanların ihtiyaçlarını başarabilmek için sarf ettikleri gayret ve emeğe ‘say’ denir.”⁶⁴⁵

“İnsan çalışmakla para kazanır, kendinin ve ailesinin yaşamasını temin etmiş olur.”⁶⁴⁶

“Herkes kendi hayatını kazanmak, ailesini geçindirmek ve başkalarına yük olmamak için bir meslek edinmelidir.”⁶⁴⁷

“Bütün ihtiyaçlarımızı çalışmakla temin edebiliriz.”⁶⁴⁸

“Çalışkan ve faideli insan yediği ekmeği hak ider...”⁶⁴⁹

Diğer yandan tembelliğin ahlaksızlığı bile faydacı motivasyonlar ile gerekçelendirilir: “Tenbellik insanı felakete sürükleyen bir beladır. Tenbel insanlar hiçbir şey kazanamazlar; bütün ömürlerinde sıkıntı çekerler.”⁶⁵⁰

Dolayısıyla yararlanılan ders kitapları bir bütün olarak ele alındığında çalışmayı ödev addeden ifadelerle geleneksel motivasyonlar eşlik ederek tutarsızlık yaratır. Hatta bu

⁶⁴⁰ Nuri, *Vatandaşlık (Yurt Bilgisi): İlk Mekteplerin 5. Sınıfları için*, s.107.

⁶⁴¹ Sevinç, *Türk Yavrularına Yurt Bilgisi: Sınıf 4*, s.8.

⁶⁴² Muallim Abdülbaki, *Yurd Bilgisi: Sınıf 4*, Türk Neşriyat Yurdu, İstanbul 1927-1928, s.5. Muallim Abdülbaki’nin dördüncü sınıflar için yazmış olduğu “Yurd Bilgisi” isimli kitabı komisyon tarafından 1926 tarihli ilköğretim müfredat programına uygun bulunmuş ve 2 Ağustos 1927 tarihi itibarıyla okullarda beş sene müddetle okutulmalarına karar verilmiştir. *TTKA, Karar No: 93, Tarih: 2.8.1927*.

⁶⁴³ Ahmed, *a.g.e.*, s.36.

⁶⁴⁴ Midhat Sadullah, *Resimli Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Medeniye: Devre-i Ülâ İkinci Sene*, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul 1339-1923, s.3. Kitap, kapak sayfasında yazan bilgiye göre, milli inkılaptan sonra gözden geçirilerek yenilenmiş ve okullarda okutulmak üzere kabul edilmiştir.

⁶⁴⁵ Âdil, *a.g.e.* s.12.

⁶⁴⁶ Midhat Sadullah, *Yurd Bilgisi: Dördüncü Sınıf*, Hilâl Matbaası, İstanbul, 1927-1928, s.8-9. Midhat Sadullah tarafından hazırlanmış olan bu kitap 1926 tarihli ilköğretim müfredat programına uygun görülmüş ve bir sene müddetle dördüncü sınıflarda okutulmasına karar verilmiştir. *TTKA, Karar No: 117, Tarih: 10.8.1927*.

⁶⁴⁷ *Orta Okul Programı*, s.124.

⁶⁴⁸ Sadullah, Rıdvan, *a.g.e.*, s.6.

⁶⁴⁹ Cevad, *a.g.e.*, s.30.

⁶⁵⁰ Sadullah, Rıdvan, *a.g.e.*, s.40.

tutarsızlık bazen çalışmayı ödev addeden yazarın devam eden cümlelerinde de ortaya çıkar. Bunu Muallim Abdülbaki'nin ilkokulların beşinci sınıfları için hazırladığı *Yurd Bilgisi* kitabında görmek mümkündür. Muallim Abdülbaki'nin ilgili ifadeleri aşağıda yer almaktadır:

“Çalışmaya ihtiyacı olmayan zenginler bile bir sanat, bir meslek bularak yahut paralarıyla ticaret ederek yaşamalı, hazır paralarıyla geçinmemelidir. Çünkü cemiyet içinde yaşıyor. Başkalarından birçok iyilikler görüyor. Yediği, içtiği, giydiği şeylerde birçok vatandaşlarının hakkı var. Onun da bu haklar karşısında vazifelerini yapması, ondan da vatandaşlarının istifade etmesi lazımdır. Sonra o zengin ölünce parası evladına kalacak. Yaşadıkça hükümete vergi verecek. Halbuki hazır para gitgide eksilir. Nihayet tükenir. Atalarımız ‘hazıra dağ dayanmaz’ demişlerdir. Çalışmalı, parasını artırmalı ki, hem kendisi rahat yaşasın, hem ölünce serveti evladına kalsın, hem de onu rahat yaşatan, ona bu parayı kazandıran hükümete daha fazla vergi vererek daha fazla faydası dokunsun...”⁶⁵¹

Buradaki alıntının ilk cümlesi çalışmaya ihtiyacı olmayan bir kişiyi çalışma ile yükümlü kılarak onu ödev addeden bir tondadır. Fakat çalışma motivasyonlarını saydıkça çalışma gerekçesi faydacılığa kayar. Bu kişi çalışmalı ki, parasının azalmasına izin vermesin ve alışmış olduğu rahat yaşama devam edebilsin. Yine, Mehmed Emin'in *Mahumat-ı Vataniye*'sinde yer alan ifadeler çalışmanın geçinmek için bir araç görülmemesi gerektiğini belirtip onu ödevleştirirken, devam eden satırlarda çalışma gerekçesi bir anda birey ile devlet arasında bir kazan-kazan formülüne dönüşür:

“Fakat olabilir ki maişet itibarile bir mesleği, bir sanatı icraya mecbur olmayabiliriz. Mesela ailemizden müreffehen yaşayacak kadar servet tevarüs itmiş olabiliriz. Bu takdirde ferdî maişetimiz itibariyle bir sanat sahibi olmağa lüzum görmeyebiliriz. Ancak böyle olanlar da yine bir meslek sahibi olarak servet istihsal itmeğe, diğer insanlara nafi olmağa ahlaken mecburdurlar. Çünkü bir meslek sahibi olmak sadece yaşamak için bir zaruret değil, aynı zamanda millî ve insanî vazifedir. Bilmeliyiz ki mevrus serveti evlada temlik eyleyen memleketin kanunlarıdır. Ona da tecavüze meydan vermeyen devletin zabıtası ve teşkilatıdır. Memleketin bu hizmetlerine mukabil servete tevarüs eyleyenlerin de onu işleterek memleket için daha nafi bir hale sokması, milli serveti artırmağa çalışması lazımdır.”⁶⁵²

Tüm bunların yanında, Türk çocuğunun iktisat ahlakı içerisindeki çalışma ahlakının geleneksel-faydacı karakteristiği Cumhuriyet'in ilk yıllarından bu günlere ana fikri hiç değişmeden aktarılan meşhur karınca hikâyesinde kendisini göstermektedir. Bu hikâyenin çeşitli uyarlamalarında kahramanların değişebildiği ama karınca karakterinin

⁶⁵¹ Abdülbaki, *Yurd Bilgisi: Sınıf 5*, s.83.

⁶⁵² Emin, *a.g.e.*, s.142.

ana kahraman olarak değişmediği görülmektedir. Nitekim hikâyede karıncanın muhatabı bazen bir kuş bazen bir böcek olabilmektedir.⁶⁵³ Karıncanın karşısındaki karakter, 1945 yılında Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yayımlanan *Masallar* kitabında bu sefer tonuzlan böceğidir:

“Yaz günlerinde karıncanın biri tarlalarda dolaşiyor, kışın yemek için buğday, arpa topluyormuş. Karşısına bir tonuzlan böceği çıkmış: ‘Bu ne çalışma yahu! demiş. Baksana bütün hayvanlar işi gücü bırakmış, keyfediyorlar. Sen biraz eğlensene!’ Karınca hiç cevap vermemiş. Gel zaman git zaman kış olmuş, yağmurlar yağıp tezekleri ıslatmış, tonuzlan böceği karnını doyuracak bir şey bulamayınca gelmiş, karıncaya yalvarmış. Karınca: ‘A tonuzlan böceği! demiş, ben çalışıp dururken benimle alay edeceğine sen de çalışsaydın, bugün bu hale düşmez, azıksız kalmazdın!’ Bolluk zamanında geleceği düşünmiyen insanlar da, zaman değişince, fıkralığa düşer, bellerini doğrultamazlar.”⁶⁵⁴

Bu kısa hikâye, bir yanıyla, keyfin çalışma zamanına tecavüzüne, diğer yandan merhameti çalışmaya endeksleyip çalışmayan yoksullara yönelik karşılıksız yardıma karşı çıkarak çalışma merkezli rasyonel bir iktisat ahlakını içermektedir. Fakat diğer yandan buradaki ahlak geçimlik motivasyon, -kışın aç kalmama motivasyonu, ile net bir ödev duygusu ve çalışma ahlakını içermez. Karıncanın motivasyonu geleneksel ve faydacıdır. Buradaki hikâyeyi ders kitaplarında da sık sık görmek mümkündür. Ali Kami’nin kitabı, karıncaların çalışkanlığındaki ihtiyaç ve geçim motivasyonunun insanlar tarafından örnek alınması gerektiğinden bahseder:

“İnsan çalışır, çalışmaya mecburdur. Onu çalışmaya sevk eden yine kendi ihtiyaçlarıdır. O bilir ki çalışmazsa yaşamaz. Çalışmanın bir derecesini hayvanlarda da görebiliriz. Karıncalar kışlık nafakalarını yazdan tedarik edip biriktirirler. Kendilerinden büyük zahire parçalarını toprağın binbir arızasından kurtararak nasıl yuvalarına taşıdıklarını hepimiz biliriz. Onlar böyle olunca insanoğulları akılları, zekalarıyla nasıl çalışmazlar! Hem insanın ihtiyaçları hayvanlarınkine benzer mi? İnsan medeniyette ne kadar ileri giderse ihtiyaçları da o kadar çoğalır.”⁶⁵⁵

Diğer taraftan, ödev duygusu ile çalışmanın kapitalist girişimci açısından önemi nedir? Weber’e göre faydacı çalışma motivasyonlarının kapitalizmi ıskallığa hapseden bir yanı vardır. O bunu Sombart’ın kapitalizmin doğuşu üzerine ele aldığı iktisadî kategorileri değerlendirerek açıklamaya çalışmaktadır. Hatırlanacak olursa Sombart’a göre kapitalizmin doğuşu ihtiyaçları karşılayacak kadar kazanılan ihtiyaç ekonomisinin

⁶⁵³ Robert Anhegger, “Türk Edebiyatında Ağustosböceği ile Karınca Hikâyesi”, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt: IX, 1951, s.74.

⁶⁵⁴ Aisopos, *Masallar*, Çev.: Nurullah Ataç, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1945, s.134. İlgili eser Emile Chambry’nin Fransızca tercümesinden çevrilmiştir.

⁶⁵⁵ Kâmi, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye: İlk Mekteb – Dördüncü Sınıf*, s.19.

terkedilmesi ile mümkün olmuştur. Nitekim ihtiyaçlar kadar kazanma alışkanlığının sermaye birikimi üzerine koyduğu sınırlar ortadan kalkmış ve geleneksel ekonomiden kapitalizme geçiş süreci yaşanmıştır. İktisadi eylemin motivasyonları, geleneksel ekonomide ihtiyaçların temini iken, kapitalist ekonomide kârın sınırsız maksimizasyonudur. Fakat Weber, buradaki keskin sınırları şüphe ile karşılamaktadır. Weber, Sombart'ın kapitalist olarak adlandırabileceği birçok ekonomik türün, ihtiyacın tanımına bağlı olarak aslında geleneksel ekonomiye dahil olabileceğini belirtir. Başka bir deyişle Weber, kapitalist olarak adlandırılan iktisadi aktivitelerin geleneksel karakterde olabileceğini belirtir: “Özel girişimcilerin sermayeyi (para veya para değeri olan malları) kâr elde etmek için kullanarak, üretim araçlarını satın alarak ve ürünü satarak yürüttükleri girişimler, yani şüphesiz kapitalist girişimler, aynı zamanda geleneksel bir karaktere sahip olabilir.”⁶⁵⁶ Weber aynı düşüncüyü eserinin farklı bir yerinde şu şekilde dile getirmektedir: “Örneğin, bir bankanın, toptan ihracat işinin, büyük bir perakende kuruluşunun veya evlerde üretilen mallarla uğraşan büyük bir satış kuruluşunun yönetimi, kesinlikle ancak kapitalist bir girişim biçiminde mümkündür.”⁶⁵⁷ Hatta bu işletmelerde modern rasyonel defter tutma araçları bile görülebilir.⁶⁵⁸ Fakat “yine de hepsi gelenekçi bir ruhla yürütülebilir.”⁶⁵⁹ Bu gelenekçi ruh, Sombart'ın terminolojisinde senyörce yaşayan kesime denk düşmektedir. Geleneksel bir karaktere sahip olan bu kapitalist girişimler sermayenin sürekli bir biçimde yeniden üretimi için değil bazı ihtiyaçları, örneğin maddî rahatlık, maddi haz ve maddi güç için yapılabilir.⁶⁶⁰ Weber için kapitalizmin bu geleneksel karakterden kurtulması, -rasyonelleşmesi, çalışmaya karşı rasyonel yaklaşımı mümkün kılan ödev duygusunun gelişmesi ile mümkün olmuştur. Çünkü “kazanç, artık maddi ihtiyaçlarını karşılama aracı olarak insana tabi değildir.”⁶⁶¹ Kazanç aktivitesi ödev duygusu ile gayrişahsileşme sürecini tamamlamıştır.

⁶⁵⁶ Weber, *The Protestant Ethic...*, s.64.

⁶⁵⁷ Weber, *a.g.e.*, s.65.

⁶⁵⁸ Weber, *a.g.e.*, s.67.

⁶⁵⁹ Weber, *a.g.e.*, s.65.

⁶⁶⁰ Anthony Giddens, “Introduction”, *The Protestant Ethic and The Spirit of Capitalism*, Routledge, London, New York 2005 s.XI.

⁶⁶¹ Weber, *a.g.e.*, s.53.

Şimdi ders kitaplarındaki çalışmaya ilişkin izini sürdüğümüz faydacı motivasyonlara tekrar dönebiliriz. Ne için çalışmalı?

“(Zenginler) çalışmalı, parasını artırmalı ki, hem kendisi rahat yaşasın, hem ölünce serveti evladına kalsın...”⁶⁶²

“Maddî servet: İnsanın şahsı için lâzımdır; çünkü insanın cismânî ihtiyaçları vardır, bunlar temin olunmadıkça insan, yaşayamaz... İnsanın servet edinebilmesi için çalışması mecburidir.”⁶⁶³

“Kazanmak lâzımdır... Eyi yaşamak için kazanmak lâzımdır... Milletleri olduğu gibi şahısları da zebun olmaktan kurtaran servettir... Servetin meşru yolu bilgi ile ve fedakârlıkla çalışmak ve tasarruf etmektir.”⁶⁶⁴

“Yaşamak, rahat yaşamak, az ve zahmetsiz çalışarak çok kazanmak, sonra ailesini beslemek, evlat yetiştirmek, hükümete, vatana, hizmet etmek, mal borcunu ve kan borcunu ödemek yani vergi verip askere gitmek... Yüksek mefkureler bir tarafa bırakılırsa umumiyeti itibariyle hayatın gayesini bunlar teşkil etmektedir.”⁶⁶⁵

“Mesleğinizde çalışarak hem memlekete faydalı olursunuz hem kendiniz temiz ve rahat yaşarsınız.”⁶⁶⁶

“Nihayet mes’ut bir hayat geçirmek, istediğiniz şeyleri almak için para kazanmak istersiniz.”⁶⁶⁷

“(Çalışan)... saadetini temin etmeye uğraşır.”⁶⁶⁸

Hatta, “Avrupa’nın terakkiyâtı” ders konuları arasında yer alır.⁶⁶⁹ Fakat yer yer öykünülenin Avrupanın rahatlığı olduğu görülür: “Avrupa günden güne ilerliyordu. Şehirler, köyler intizam buluyor, ticaret artıyor, san’atler terakki ediyordu. Orada insanlar daha rahat, daha zengin ve daha münevver oluyorlardı.”⁶⁷⁰ Çalışma motivasyonuna değinen bu ifadelerin hiçbiri, ödev duygusunu ve modern çalışma ahlakını

⁶⁶² Abdülbaki, *a.g.e.*, s.83.

⁶⁶³ Afet, *a.g.e.*, s.102-103.

⁶⁶⁴ Recep, *Vatandaş için Medeni Bilgiler II. Kitap*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931, s.245. Bu kitabın birinci cildi Afet İnan tarafından yazılmıştır. Afet İnan ikinci cildi yazmak için topladığı notları Recep Peker’e teslim etmiştir. Peker ilgili notları düzenleyip eklemeler yapmıştır. Afet İnan ortaya çıkan eserin Recep Peker imzası ile yayımlanmasını istemiştir. Recep, *a.g.e.* s.1-2. Peker’in kitabı, Afet İnan’ın yazmış olduğu ilk cildi ile birlikte ortamekteplerde okutulmuştur. *TTKA, Karar No: 34, Tarih: 2.9.1931; TTKA, Karar No: 178, Tarih: 10.11.1931; TTKA, Karar No: 26, Tarih: 15.2.1932.*

⁶⁶⁵ Kâmi, *Yurd Bilgisi: İlk Mektep – Dördüncü Sınıf*, s.16.

⁶⁶⁶ Ali Kâmi, *Yurt Bilgisi: İlk mektep – Beşinci Sınıf*, Hilmi Kitaphanesi, İstanbul 1931-1932, s.77. Kitabın Talim ve Terbiye Dairesi’nin 11 Temmuz 1928 tarihli kararıyla ilkmektep kitapları listesine eklenmesi uygun görülmüştür. *TTKA, Karar No: 113, Tarih: 11.7.1928.*

⁶⁶⁷ Sevinç, *a.g.e.*, s.17.

⁶⁶⁸ Midhat Sadullah, Ali Rıdvan, *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye: Beşinci Sınıf*, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul 1926, s.41. Telif ve Tercüme Dairesi’nin 8 Teşrin-i Sâni 1925 tarihli kararı ile Midhat Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan’ın hazırlamış olduğu *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye* adlı kitap okullara kabul olunmuştur. *TTKA, Karar No: 66, Tarih: 8.11.1925.*

⁶⁶⁹ *1340 Tarihli Orta Mektep ve Lise Müfredat Programlarına Zeyl*, Devlet Matbaası, İstanbul 1927, s.20.

⁶⁷⁰ Nuri, *a.g.e.*, s.42.

içermemektedir. Bu tarz faydacı motivasyonları kurucu liderlerin konuşmalarında da bulmak mümkündür. Daha önce Atatürk'ün Ocak 1923 tarihinde toplumun çalışmaktan başka bir şeye muhtaç olmadığını vurguladığı konuşmasına yer vermiştik. Konuşmayı bu sefer devamı ile okuduğumuzda sondaki faydacı motivasyonlar dikkat çekmektedir:

“Hiçbir şeye muhtaç değiliz, yalnız tek bir şeye ihtiyacımız vardır: Çalışkan olmak. Toplumsal hastalıklarımızı tetkik edersek temel olarak bundan başka, bundan önemli bir hastalık keşfedemeyiz; hastalık budur. O halde ilk işimiz bu hastalığı esaslı surette tedavi etmektir, milleti çalışkan yapmaktır. Zenginlik ve onun doğal sonucu olan refah ve mutluluk yalnız ve ancak çalışkanların hakkıdır.”⁶⁷¹

Yakup Kadri'nin Ankara romanında portresini çizdiği bir burjuva ise Weber'in geleneksel kapitalisti ile, “refah” ve “mutluluk” motivasyonlarının potansiyel sonuçlarını gerçek hayatta ve hatta Türkiye’de görme fırsatı vermektedir:

“Büyük çapta arsa spekülasyonlarından ve onu takip eden birkaç taahhüt işinden sonra devrin en zengin adamlarından biri sırasına giren ve mebusluktan çekilmiş olduğu için kah İstanbul’da, kah Avrupa’da dolaşmakta bulunan Murat Bey, şimdi, Kavaklıdere’de, kuleli, verandalı ve konfor modernli bir büyük köşk içinde asrî hayatın bütün zevkini sürmeye başlamıştı.”⁶⁷²

Murat Bey zevk sürme amacıyla giriştiği iş hayatından istediğini almış gibi görünmektedir. Onun bu hali kendi kültürel tarihindeki zengin tipini tekrar canlandırmasından başka bir şey değildir. Nitekim Ülgener’e göre Osmanlı döneminin zengini için “kazanılan mal ve para... birden tahrip ve imha edilmedikçe, zevk ve huzur içinde azar azar tüketilecek bir istihlâk fonundan ibaret!”tir.⁶⁷³ Bu bakış açısı modern kapitalist ruhun değil orta çağ iktisat ahlakını yansıtmaktadır. Orta çağın görüşüne göre, Sombart’ın ifadeleri ile, “üretici ve tüccar yaşamlarının belli bir aşamasındaki rahatlık ölçütü ne kadar talep ediyorsa o kadar elde etmeliydi.”⁶⁷⁴ Değerler eğitimi açısından ortaya konulmaya çalışılan ise şudur ki Türk çocuğunun iktisadî aktivitesini rahatlık ve refah ile motive eden bir çalışma ahlakı modern kapitalist girişimciyi oluşturma kabiliyetinden yoksundur. Bu tarz bir motivasyon onun zaten tarihsel kodlarında yer alan üretken olmayan geleneksel zengin tipini canlandırma tehlikesini taşır.

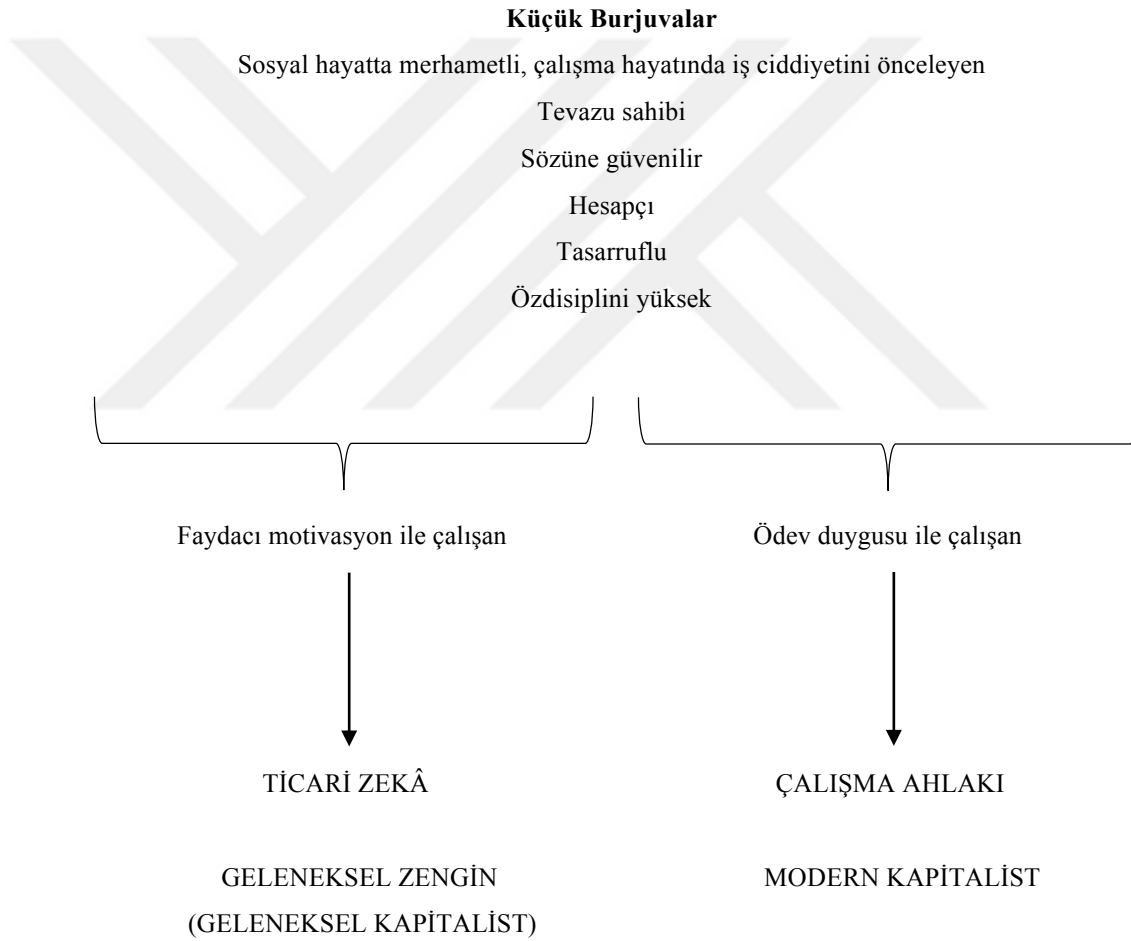
⁶⁷¹ Akyüz, a.g.e., s.341-342.

⁶⁷² Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Ankara*, Yay. Haz.: Atilla Özkırımlı, İletişim Yayınları, 1987, s.112-113.

⁶⁷³ Ülgener şöyle devam eder: “Bununla Ortaçağ insanının kıymet ve ideallerinden birine, belki en ehemmiyetlisine ilişmiş oluyoruz: Hoşluk ve rahatlık.” Ülgener, a.g.e., s.238.

⁶⁷⁴ Werner Sombart, *Yahudiler ve Modern Kapitalizm*, Çev.: Sabri Gürses, Küre Yayınları, İstanbul 2016, s.122.

Bu son cümle ile buradaki bölümün sonuna gelinmiş bulunmaktadır. Bu son kısımda Türk çocuğunun değerler eğitiminin iktisadî aktiviteyi gelenekselliğe hapseden faydacı motivasyonlardan oluşup oluşmadığı anlaşılmaya çalışılmıştır. Burada çalışmayı ödev addeden ifadelere rastlamak mümkündür. Fakat onlara çalışmayı araçsallaştıran anlayış eşlik eder. Bu durumun iş adamının ve emekçi kesimin iş sorumluluğunda kırılabilirlik yaratacağı açıktır. Diğer yandan kaynaklar bir bütün olarak ele alındığında ortaya çıkan iş adamı profili aşağıdaki gibidir:

Şekil 1 – Kurgusal Küçük Burjuvalar

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

PROTESTAN AHLAKI VE DİN DERSLERİNDE İKTİSAT AHLAKI

3.1. ÇİLECİLİK

Kapitalizmin ruhunun kurucu unsuru rasyonel çalışma hayatıdır. Bu çalışma hayatının rasyonel niteliği, Batı'daki "Hıristiyan çileciliğinin" sonucudur.⁶⁷⁵ Aslında çilecilik (asceticism) idman, talim, egzersiz anlamlarına gelen Eski Yunanca "askesis" sözcüğünden türemiştir. Bu haliyle ilk olarak spor müsabakası antrenmanları için kullanıldığı düşünülmekle birlikte, genel olarak atletik, maskülen Yunan ideal insanının egzersiz, perhiz ve intizam içeren hayat tarzını ifade etmektedir.⁶⁷⁶ Dini alandaki çileciliğin ortaya çıkışı ise dünyanın radikal dinî-ahlaki eleştirisi ile ilişkilidir. Buna göre dünya kutsal amaçlardan saptıran bir günah mekanıdır. Tanrı'ya yönelme bu dünyadan - tüm toplumsal ilişkilerden, tüm dünyevi haz ve zenginliklerden, el etek çekme ile mümkündür.⁶⁷⁷ Bu görüşün ilk temsilcileri dünyadan çöllere çekilen münzevilerdir.⁶⁷⁸ Dünyadan bu kaçışın ilk olarak ne zaman başladığı tam olarak bilinmemekle birlikte çöller münzevinin şeytan ile mücadelesini kolaylaştıran alanlar olmuşlardır.⁶⁷⁹

Çileciliğin dini alandaki kurumsallaşması manastırların doğuşu ile olmuştur. Manastır, "yalnız" anlamına gelen Yunanca "monos" sözcüğünden türemiştir. Manastırlar toplum ile bağlantısını keserek dini yükümlülüklerini bu yalnızlıkta yerine getiren keşişlerin ibadet alanıdır.⁶⁸⁰ Keşişler, Tanrı'ya adanmış yeni bir düzen tesis etmek için, günah fıçısı olduğuna inandıkları toplum ile ilişkilerini kesmişlerdir.⁶⁸¹ Tanrı'ya yönelmenin engelleri evlilik, servet, dünyevî haz ve rahatlıktan feragat keşişin çileci hayat

⁶⁷⁵ Weber, *a.g.e.*, s.180.

⁶⁷⁶ Christopher Adair-Totef, *Fundamental Concepts in Max Weber's Sociology of Religion*, Palgrave Macmillan, New York 2015, s.56; Evert Peeters, Leen Van Molle, Kaat Wils, "Modern Asceticism: A Historical Exploration", *Beyond Pleasure: Cultures of Modern Asceticism*, Edt.: Evert Peeters, Leen Van Molle, Kaat Wils, Berghahn, New York 2011 s.3.

⁶⁷⁷ Weber, *Economy...*, s.542.

⁶⁷⁸ C. H. Lawrence, *Medieval Monasticism*, Routledge, London, New York 2015, s.1.

⁶⁷⁹ Lawrence, *a.g.e.*, s.4; James E. Goehring, *Ascetics, Society, and the Desert*, Trinity Press International, Harrisburg 1999, s.75.

⁶⁸⁰ Lawrence, *a.g.e.*, s.1.

⁶⁸¹ Adair-Totef, *a.g.e.*, s.57.

tarzının belli başlı unsurlarını oluşturmaktadır.⁶⁸² Kesin olmamakla birlikte manastırcılığın öncüsü, “ilk keşiş” kabul edilen, nefsini törpülemek için çölde yaşamaya karar veren Aziz Antony’nin yiyeceğini yalnızca ekmek, su ve tuzun oluşturduğu, sert bir hasır ya da çıplak zeminde uyuduğu, günde en fazla bir öğün yediği ve bazen oruç tuttuğu söylenir.⁶⁸³

Weber, keşişlerin nefsine karşı manastır duvarları içinde çeşitli yöntemler ile yürüttüğü aktif mücadeleyi “dünya-retçi çilecilik” (world-rejecting asceticism) olarak adlandırır.⁶⁸⁴ Bu tutum, manastırların dışına “dünya-içi çilecilik” (inner-worldly asceticism) olarak çileci Protestan mezhepleri tarafından taşınmıştır.⁶⁸⁵ Weber şöyle der: “Manastır çileciliği ‘dünya’ dan kopuşu talep etti ve özellikle saf hazzı lanetledi. Aynı şeyi Protestan çileciliği de yaptı.”⁶⁸⁶ Bu durum, çileci Protestanların Katoliklerden daha katı bir dinî yaşam tarzı sürmelerine yol açmıştır. Weber zaten *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*’nun ilk sayfalarında genellikle göz ardı edildiğini söylediği bu noktaya dikkat çekmektedir. Reformcular, Kilise’nin yaşam üzerindeki denetiminin çok olmasından değil, azlığından yakınmışlardır.⁶⁸⁷

Çileci Protestanlar, tensel hazlara keşişler gibi yaklaşmışlar, üreme haricindeki cinsel ilişkiler aile içinde bile kınanmıştır.⁶⁸⁸ İnsanı dinselikten uzaklaştıran yaşam zevki, keşişin olduğu gibi, çileci Protestanların da hedefindedir.⁶⁸⁹ Dans, müzik, şiir de bu hedefler arasındadır.⁶⁹⁰ Tiyatro sansürü hak etmektedir.⁶⁹¹ Hatta bu nedenle Shakespeare her fırsatta Protestanlara karşı nefretini dile getirmiştir.⁶⁹² Çileci Protestanlar, yalnızca dünyevi eğlenceleri lanetlemekle kalmamışlar, aynı zamanda Noel kutlamaları gibi dinsel

⁶⁸² Lawrence, *a.g.e.*, s.2.

⁶⁸³ William Harmless, *Desert Christians: An Introduction to the Literature of Early Monasticism*, Oxford University Press, New York 2004, s.18, 60-62.

⁶⁸⁴ Weber, *a.g.e.*, s.542

⁶⁸⁵ Weber, *a.g.e.*, s.542, 555.

⁶⁸⁶ Weber, *a.g.m.*, s.114.

⁶⁸⁷ Max Weber, *The Protestant Ethic...*, s.36-37.

⁶⁸⁸ Weber, *a.g.e.*, s.158.

⁶⁸⁹ Weber, *a.g.e.*, s.167.

⁶⁹⁰ Weber, *a.g.e.*, s.168, 272.

⁶⁹¹ Weber, *a.g.e.*, s.169.

⁶⁹² Weber, *a.g.e.*, s.274.

eğlenceleri de kınamışlardır.⁶⁹³ Tüm bu kınamalar elbise süslemeleri, kibir, gösteriş ve lükse düşkünlük için de geçerlidir.⁶⁹⁴ Kısaca onlar, “benliğin ve diğer tüm bedensel şeylerin budalaca yüceltilmesini, feodal gururu, sanattan ve hayattan düşüncesizce zevk almayı, ‘ciddiyetsizliği’, her türlü para ve zaman israfını, erotizmi...” kınamışlardır.⁶⁹⁵

Çileci Protestanlar diğer yandan, tıpkı keşişler gibi, çalışmaya karşı çileci bir tutum takınmışlardır. Çalışma tarih boyunca, “yorgunluk ve zahmet” ile eş tutulmuş, “boş zaman”, “rahatlık” ve “istirahat” ile tezat oluşturmuştur.⁶⁹⁶ Çalışma, boş zamanda ortaya çıkma fırsatı bulan nefsanî dürtülere ve rahatlık ve istirahat gibi dünyevi hazlara karşı en iyi savunma aparatlarından biridir ki keşişler için öyle de olmuştur. Çileci “azizlerin ebedi istirahati, bu hayatta değil, diğer hayattaki bir istirahattir.”⁶⁹⁷ Keşiş Aziz Antony’nin gününü sepet örerek geçirdiği bilinmektedir.⁶⁹⁸ Azizler gibi çileci Protestanlar da çalışmayı “en iyi manevî ve bedenî disiplin aracı” olarak kabul etmişlerdir.⁶⁹⁹ Bu dinsel yükümlülük altında çalışmanın disipline etme amacı onun insanın şahsî fiziksel ihtiyaçlarını karşılama fonksiyonunun çok önündedir. Çileci Protestanlık için çalışma arzu ve ihtiyaçlar için bir araç değil yalnızca Tanrı’nın lütfu için dini bir yükümlülüktür. Bu dini yükümlülük istisnasız herkes için, -çalışmaya ihtiyacı olmayan zenginler için bile, geçerlidir.⁷⁰⁰

Ortaya çıkan tabloda, çileci Protestan’ın çalışma ve diğer tüm dünyevi aktiviteleri tüm şahsî duygu, heves ve ihtiyaçlarına yabancılaşmış halde yalnızca dini kurtuluş içindir. Dini değerleri ile hareket eden bu adamlar, farkında olmadan, çalışmanın ve kapitalizmin rasyonelleşmesini sağlamışlardır. Bir yandan şahsî faydacı motivasyonlar ile bağlantısı kesilen çalışma aktivitesi, diğer yandan tüketime neden olan hazcı tutum ve sosyal davranışların sınırlandırılması kapitalizme hizmet etmiştir. 1818’de yazılmış bir

⁶⁹³ Weber, *a.g.e.*, s.168.

⁶⁹⁴ Weber, *a.g.e.*, s.169, 171.

⁶⁹⁵ Max Weber, *Economy...*, s.1200.

⁶⁹⁶ John Dupre, Regenia Gagnier, “A Brief History of Work”, *Journal of Economic Issues*, Volume: XXX, Number: 2, June, 1996, s.553.

⁶⁹⁷ Fullerton, *a.g.m.*, s.183.

⁶⁹⁸ Harmless, *a.g.e.*, s.61.

⁶⁹⁹ O’Brien, *a.g.e.*, s.89.

⁷⁰⁰ Max Weber, *The Protestant Ethic...*, s.158-159, 108.

mektupta, Protestan din adamlarının İskoçya'yı "tasarrufçuların ve başarılı girişimcilerin kolonilerine" dönüştürdüğü belirtilmektedir.⁷⁰¹

Kapitalizmin rasyonelleşmesine hizmet eden çalışma ve hayat tarzı böylece çileciliğin başarısıdır ve bu nedenle, Weber için, Protestanlıktan önce "tapınak ve manastırlar her yerde rasyonel ekonomilerin tam merkezi olmuştur."⁷⁰² Bazı Aydınlanma düşünürleri çileciliği toplumsal ve kültürel gelişimin önündeki engel olarak görürken, Weber Orta Çağ keşişini rasyonel olarak yaşayan ve belirli bir amaç için rasyonel olarak çalışan ilk "profesyonel" olarak tanımlamaktadır.⁷⁰³ Aynı başarıyı çileci Protestanlık etkili olduğu Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da göstermiştir.⁷⁰⁴

Protestan çileciliğinin nefis hakimiyeti ile çalışma değerlerine ilişkin öğelerini Türk çocuğunun dinsel eğitiminde bulmak ne derece mümkündür? Devam eden başlık bu konuyu ele almaktadır.

3.2. MÜSLÜMAN TÜRK ÇOCUĞUNUN NEFİS TERBİYESİ VE ÇALIŞMANIN DİNSEL DEĞERİ

Çilecilik din ders kitaplarında "güzel ahlak", "Peygamber'in güzel ahlakı" gibi ifadelerde nitelenen ve nefis terbiyesini gündemine alan ahlaki modelde karşımıza çıkar. Cumhuriyet'in din dersi kitaplarında Türk çocuğuna öncelikle dini kimliği ile ilgili temel bilgiler verilmektedir. Çocuğa Müslüman olarak doğduğu, Müslümanların Allah'a inandığı, dini İslam, kutsal kitabının Kuran olduğu öğretilmektedir.⁷⁰⁵ Temel bilgilerden sonra İslam'ın Müslümanlardan nefisine hâkim bir hayat tarzı talep ettiği

⁷⁰¹ Weber, *a.g.m.*, s.117, 131.

⁷⁰² Weber, "Religious Rejections...", s.332.

⁷⁰³ Henk de Smaele, "Asceticism in Modern Social Thought", *Beyond Pleasure: Cultures of Modern Asceticism*, Edt.: Evert Peeters, Leen Van Molle, Kaat Wils, Berghahn, New York 2011 s.114; Silber, *a.g.m.*, s.107.

⁷⁰⁴ Weber, *a.g.e.*, s.44.

⁷⁰⁵ Diyanet İşleri Başkanlığı, *Din Dersleri: Birinci Kitap*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1949, s.5. İç kapak sayfasında kitabın Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlandığı bilgisi yer almaktadır. Talim ve Terbiye Dairesi tarafından alınan 27 Ocak 1949 tarihli kararda ise *Din Dersleri Birinci Kitap* adlı eserin Diyanet İşleri Başkanı Hamdi Aksekili tarafından hazırlandığı bilgisi yer almaktadır. Daire kitabın ilkokulların dördüncü sınıflarında okutulmasını uygun görmüş ve kararı bakanlık yüksek makamına sunmuştur. *TTKA, Sayı: 5, Tarih: 27.1.1949.*

anlatılmaktadır.⁷⁰⁶ Bu doğrultuda öğrenciye Peygamber’in Medine’deki ilk hutbelerinden birinde söylemiş olduğu “nefislerimizin şerhlerinden ve kötü işlerimizden Allah’a sığındık” sözü ile “isyanınız nefsinize, itaatınız Tanrınıza olsun” “nefsine kul olan sana yakışır kul değildir” gibi diğer telkinler hatırlatılmaktadır.⁷⁰⁷ Hayırlı insan nefesine hakim olan insandır.⁷⁰⁸ *Kurtar Bizi* başlığı ile yer verilen nefis hakimiyetine yönelik bir şiirin sözleri şu şekildedir:

Yarabbi izzetin hakkı
Kurtar bizi nefs elinden
Kemali nusretin hakkı
Kurtar bizi nefs elinden
İnandım zatine candan
Ayırma canı canandan
Hıfzeyle nefsi şeytandan
Kurtar bizi nefs elinden
Varayım ben benden sana
Göster beni bensiz bana
Mest oluben kalam sana
Kurtar bizi nefs elinden
Ademim ağılatma beni
Tövbem kabul et ya Gani
Al beni ver bana seni
Kurtar bizi nefs elinden”⁷⁰⁹

Din ders kitaplarında kibir, gösteriş, israf ve sefahat nefis hakimiyeti çerçevesinde uzak durulması gereken davranışlar olarak yer almakta ve yer yer verilen örnekler ile

⁷⁰⁶ *İlk Mekteblerin Müfredat Programı*, s.47.

⁷⁰⁷ Nurettin Artam, Nurettin Sevin, *Müslüman Çocuğunun Kitabı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1948, s.62-63, 223. Talim ve Terbiye Dairesi bu kitabın özel din dersanelerinde okutulmasında sakınca olmadığı yönünde görüş bildirmiştir. *TTKA, Sayı: 53, Tarih: 5.4.1948*. Özel din dersanelerinde yalnızca hükümetçe kabul edilmiş kitapların okutulması ve bu dersanelere başlayacak öğrencilerin beş sınıflı ilk öğrenimini bitirmiş olmaları uygun görülmüştür. *TTKA, Sayı: 410, Tarih: 19.10.1947*.

⁷⁰⁸ Muallim Abdülbaki, *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri, Sınıf: 4*, Tefeyyüz Kitaphanesi, İstanbul 1929, s.3. Talim ve Terbiye Dairesi’nin aldığı kararda kitabın Sabri Esad Bey ile birlikte yazıldığı bilgisi yer almaktadır. Yayımlanan baskısında ise sadece Muallim Abdülbaki Bey’in adı geçmektedir. Yine, kararda kitabın şehir okulları birlikte köy okullarında da okutulması kabul edilmiştir. Kitap Talim ve Terbiye Dairesi’nin 23 Haziran 1928 tarihli kararı ile ilkmektepler kitap listesine eklenmiştir. *TTKA, Karar No: 88, Tarih: 23.6.1928*.

⁷⁰⁹ Artam, Sevin, *a.g.e.*, s.50.

nefsin törpülenmesi özendirilmeye çalışılmaktadır. Buna göre, Müslümanlar arasında “kibirlik, kendini beğenmişlik” olmamalıdır.⁷¹⁰ “Müslüman büyüklenmez, böbürlenmez, başkalarını hor, hakir görmez, bilgiliyim, zenginim, büyük mevki sahibiyim diye kendisini dev aynasında görmez, çünkü ulu Tanrı’nın katında her insan eşittir.”⁷¹¹ Aynı doğrultuda “Allah alçakgönüllü (mütevazı) olun diye bana emretti” hadisi de hatırlatılır.⁷¹² Peygamber bu buyruğu öncelikle kendi davranışlarında yerine getirmiş, kibir ve gösterişten uzak durarak diğer Müslümanlara örnek olmuştur. Nitekim “Peygamberimiz, hiçbir zaman gösterişten, büyüklenmekten hoşlanmazdı.”⁷¹³ İslam’da namaz kılmanın bile gösteriş maksadıyla yapıldığı sürece kınanmış olduğu vurgulanacaktır.⁷¹⁴ Ayrıca “İslâm dininde... sefahet ve israf ta haramdır.”⁷¹⁵ Peygamber’in kendisi bile “o kadar hürmet gördüğü halde sade yaşıyordu. Hiç fazla masraf yapmıyordu.”⁷¹⁶ Çünkü “saçıp savuranlar Şeytan’ın kardeşleridir.”⁷¹⁷ “Hakiki bir Müslümanın hayatı, sadelik içinde geçer.”⁷¹⁸ Hatta bu sade ve mütevazı hayat tarzının içselleştirilmesine İslamî ibadetler katkıda bulunur. Hac ibadeti bunlardan biridir. Müslümanlar hac ibadetlerini yerine getirirken normal hayatta her ne olurlarsa olsunlar orada tek renk, beyaz bir peştamala bürünürler, yalınayaktırlar ve bu şekilde Allah’a yalvarırlar.⁷¹⁹ Yine, oruç ibadeti de yalnızca kuru

⁷¹⁰ M. Ali Rıza, *Cumhuriyet Mekteplerine Din Dersleri: İkinci Kitap*, Türk Neşriyat Yurdu, İstanbul 1930, s.50. Talim ve Terbiye Dairesi tarafından şehir ve köy okullarına kabul edilmiştir. *TTKA, Karar No: 143, Tarih: 7.8.1928.*

⁷¹¹ Diyanet İşleri Başkanlığı, *a.g.e.*, s.44

⁷¹² Artam, Sevin, *a.g.e.*, s.144.

⁷¹³ Diyanet İşleri Başkanlığı, *a.g.e.*, s.39.

⁷¹⁴ Artam, Sevin, *a.g.e.*, s.172.

⁷¹⁵ M. Ali Rıza, *Cumhuriyet Mekteplerine Din Dersleri: Üçüncü Kitap*, Türk Neşriyat Yurdu, İstanbul 1930, s.51. Talim ve Terbiye Dairesi tarafından okullara kabul edilmiştir. *TTKA, Karar No: 143, Tarih: 7.8.1928.*

⁷¹⁶ M. Ali Rıza, *Cumhuriyet Mekteplerine Din Dersleri: Birinci Kitap*, Türk Neşriyat Yurdu, İstanbul 1929, s.48. Talim ve Terbiye Dairesi tarafından şehir ve köy okullarına kabul edilmiştir. *TTKA, Karar No: 143, Tarih: 7.8.1928.*

⁷¹⁷ Diyanet İşleri Başkanlığı, *Din Dersleri: İkinci Kitap*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1949, s.17. İç kapak sayfasında kitabın Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlandığı bilgisi yer almaktadır. Talim ve Terbiye Dairesi tarafından alınan 28 Mayıs 1949 tarihli kararda ise *Din Dersleri II. Kitap* adlı eserin Diyanet İşleri Başkanı Hamdi Aksekili tarafından hazırlandığı bilgisi yer almaktadır. Daire tarafından kitabın ilkökul beşinci sınıflarda okutulması uygun görülmüş ve yüksek makamın onaylarına sunulmuştur. *TTKA, Sayı: 42, Tarih: 28.5.1949.*

⁷¹⁸ A. Hilmi, *Türk Çocuğunun Din Kitabı: İlk Mekteplerin Dördüncü Sınıfına Mahsusdur*, Kitabhâne-i Hilmi, İstanbul 1928, s.5. Kitap, İstanbul’daki Hilmi Kütüphanesi tarafından, 1926 tarihli ilkökul müfredat programına uygun bir şekilde yayımlanmış ve bir sene müddetle mekteplere kabul edilmiştir. *TTKA, Karar No: 154, Tarih: 15.9.1927.*

⁷¹⁹ Artam, Sevin, *a.g.e.*, s.202.

açlıktan ibaret değildir ve nefis terbiyesi için Müslüman'ın yardımcısıdır: “Oruç ile nefis terbiye edilir.”⁷²⁰ Çünkü oruç “insanı sabır ve tahammüle de alıştıırır.”⁷²¹ Müslüman Türk çocuğunun nefis hakimiyeti çerçevesindeki davranışların hepsini Peygamber'in örnek ahlakında bulması mümkündür:

“Peygamberimizin bütün hareketlerinde sadelik göze çarpardı... Çok alçakgönüllüydü. Bir türlü yemekten fazlasını yemez, fakat kendisine sunulan herhangi bir yiyeceği reddeder yollu tek söz söylemezdi... Giyinişi gayet sade idi. Yamalı elbise bile giyerdi. Yalnız dikkat ettiği, giydiği elbisenin gayet temiz olmasıydı. Kerpiçten yapılmış bir evde otururdu. Bir defa evlenirken gelenlere ziyafet çekememiş, herkesin yiyeceğini beraber getirmesini rica etmişti.”⁷²²

Protestan ahlakı gibi Peygamberin güzel ahlakı, kapitalizmin engelleri haz ve nefsi tutkulara karşı manevi set oluşturmaktadır. Peygamber ayrıca çalışma ahlakı ile de örnektir. Kendisi öksüz olarak büyümesine rağmen çalışmaktan hiç vazgeçmemiş, ticarete atılmış, kendini millete sevdirmiştir.⁷²³ Bir keresinde kızına şunu söylemiştir: “Fatma, çalış! Hesap gününde kendi amelinden başka hiçbir şey fayda vermez.”⁷²⁴ Çünkü İslam çalışmayı emreder.⁷²⁵ Kuran'ın her tarafından Müslümanlara çalışmanın emrolduğunu görmek mümkündür.⁷²⁶ Peygamber ve halifelerin de nasihatlerinde çalışmanın ibadet mertebesine taşındığı görülür. Nitekim bir gün Peygamberin yanında bir adamı övmüşler, iyiliklerinden ve hep ibadet ettiğinden bahsetmişlerdir. Peygamber “bu adam ne ile geçinir” diye sorunca “Ya Resulallah ona biz bakarız, o sade ibadet eder demişler.” Bu

⁷²⁰ İsmail Hakkı, *Din Dersleri*, Kitabhâne-i Hilmi, İstanbul 1341, s.81. Üzerinde yazan bilgiye göre kitap birinci devre üç senelik liselerin ikinci seneleri için, en son yayımlanan programa göre yazılmıştır. Kitap 1947 yılında tekrar basılmıştır. 1947 yılındaki nüshasına göre İsmail Hakkı tarafından hazırlanan *Din Dersleri* kitabı Talim ve Terbiye Dairesi'nin 4 Ağustos 1926 tarih ve 1941 numaralı kararı ile bütün okullara kabul edilmiştir. Bkz. İsmail Hakkı, *Gençlere Din Dersleri*, Hilmi Kitabevi, İstanbul 1947.

⁷²¹ Hilmi, *a.g.e.*, s.12.

⁷²² Artam, Sevin, *a.g.e.*, s.25-26.

⁷²³ Muallim Abdülbaki, *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri, Sınıf: 3*, Tefeyyüz Kitapanesi, İstanbul 1930-1931, s.24. Talim ve Terbiye Dairesi tarafından kitabın şehir okulları ile birlikte köy okullarında okutulması uygun görülmüştür. Yayımlanan baskısında yazar olarak sadece Muallim Abdülbaki Bey'in adı geçmekle birlikte, Daire tarafından alınan kararda Sabri Esad Bey ile birlikte yazıldığı bilgisi geçmektedir. Kitap Talim ve Terbiye Dairesi'nin 23 Haziran 1928 tarihli kararı ile ilkmektepler kitap listesine eklenmiştir. *TTKA, Karar No: 88, Tarih: 23.6.1928.*

⁷²⁴ Artam, Sevin, *a.g.e.*, s.26.

⁷²⁵ Yusuf Ziya, *İslâm Dini: Dördüncü Sınıf – İkinci Kitap*, Kanâat Kitabhânesi, İstanbul 1927, s.28. Kitap, İstanbul Kız Muallim Mektebi din dersleri muallimi Yusuf Ziya Bey tarafından 1926 ilkmektep müfredat proramına göre yazılmış ve gerekli tadilatın yapılması şartıyla bir sene müddetle okullara kabul edilmiştir. *TTKA, Karar No: 120, Tarih: 13.8.1927.*

⁷²⁶ Rıza, *Cumhuriyet Mekteplerine Din Dersleri: İkinci Kitap*, s.26.

cevap karşısında Peygamber “‘siz ondan daha iyisiniz’ buyurmuşlardır.”⁷²⁷ Yine Halife Ebubekir hep camide gördüğü bir arkadaşına "seni kazanç için çalışırken görmem, böyle daima camide görmemden hayırlıdır" diye nasihat etmiştir.⁷²⁸

Diğer yandan din ders kitaplarında, çileci keşişlerin ve çileci Protestanların çalışma felsefesini aratmayacak bakış açıları ile karşılaşmak mümkündür. Nasıl ki ‘çileci Protestanlar’ için çalışma “kirli hayatın ayartmalarına” ve “bencil arzulara” karşı koymak için ‘dinsel bir savunma vasıtası’⁷²⁹ ise ortamekteplerin ilk devre, birinci sınıfları için yazılmış din dersi kitabı *Hasenat* için mesleksizlik nefis hakimiyeti noktasındaki zaafın göstergesi, ahlaki hastalık ve toplumsal çürümüşlüktür: “... nefsin, arzularına mukavemet itmekde za’fı insanın tabiat-ı behimiyeye esaret ve mahkumiyetidir ki: Bu da hasseseten mesleksizlik, emniyetsizlik, iffetsizlik, hamiyetsizlik gibi emraz-ı ahlakiyenin ve fesadı ictimaiyenin mürebbiyesi olur.”⁷³⁰ Burada çalışma, Müslüman Türk çocuğu için, Müslümanlara emrolunmuş nefse hakimiyetin göstergesidir. Benzer nitelemeleri Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanan ve Millî Eğitim Bakanlığı tarafından ilkokulların beşinci sınıflarında okutulması uygun görülen *Din Dersleri* ile Millî Eğitim Bakanlığı’nın emriyle özel din dersanelerinde okutulmak üzere yayımlanan *Müslüman Çocuğunun Kitabı*’nda görmek mümkündür. İlk kitapta şu satırlar yer alır: “Halk arasına karışıp halk için çalışan ve bu uğurda eziyetlere katlanan mümin, halk arasına karışmayan ve bu uğurda eziyetlere katlanmayan müminden hayırlıdır.”⁷³¹ İkincisinde de benzer ifadeler ile karşılaşılır: “Bütün bir gün çalışıp hayatını kazanan bir insanın yorgun argın evine dönüşünü göz önüne getiriniz. O, Peygamberimizin en sevdiği adamdır. Çünkü bir hadisinde der ki: ‘Elleri işte olduğu için yorgun argın akşamlayan kimse, günahları

⁷²⁷ Diyanet İşleri Başkanlığı, *Din Dersleri: Birinci Kitap*, s.40-41.

⁷²⁸ Muallim Abdülbaki Gölpınarlı, *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri*, Kaynak Yayınları, İstanbul Haziran 2020, s.60. Bu kitap elimizdeki “Muallim Abdülbaki, *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri, Sınıf: 4*, Tefeyyüz Kitaphanesi, İstanbul 1929” künyeli kitabı içermektedir. Kitabın elimizdeki 1929 basımında 17-32 sayfa aralığı eksiktir. Eksik sayfalar için Haziran 2020 baskısına başvurulmuştur.

⁷²⁹ Weber, *a.g.e.*, s.158, 262-263.

⁷³⁰ Mehmed Ziya, *Hasenât*, Kitabhâne-i Hilmi, İstanbul, 1342, s.41. Üzerinde yazan bilgiye göre kitap, birinci devre, üç senelik ortamekteplerin birinci seneleri için en son müfredat programı ile talimatnameye uygun olarak yazılmış ve Maarif Vekaleti tarafından resmen kabul edilmiştir. Kitabın, Telif ve Tercüme Dairesi’nin 26 Eylül 1925 tarihli toplantısında okullara gerekli düzenlemeler yapılması şartıyla kabul edildiği anlaşılmaktadır. *TTKA, Karar No: 33, Tarih: 26.9.1341*.

⁷³¹ Diyanet İşleri Başkanlığı, *Din Dersleri: İkinci Kitap*, s.6.

başılanmış olarak akşamlamıştır.””⁷³² Bu satırlarda çalışma Allah yolunda katlanılacak eziyet için bir vasıta. Allah’ın lütfuna ermek için O’nun yolunda çekilecek yorgunluk fırsattır. Allah ile kurduğu gönül bağının samimiyetidir. Fakat hiç birisinde geçinme vasıtası değildir. Böyle olmadığını gösteren en net ifadelerden birini yine *Müslüman Çocuğunun Kitabı*’nda bulmak mümkündür. Burada, elindekiler ile yetinebildikleri için bir köşeye çekilip çalışmayı terk edenlerin kıyamet gününde en şiddetli azaba uğrayacağını bildiren Peygamber hadisi yer alır: “Kıyamet gününde en şiddetli azabı çekecek olan kimse dünyada işinden gücünden el çekip bir köşede bulduğu ile ‘yeter’ diyenlerdir.”⁷³³

Protestan çileciliği yalnızca dinsel kurtuluş ile ilgilenmiştir.⁷³⁴ Fakat tam da bu nedenle çalışmanın faydacı motivasyonlar ile ilişkisini keserek din dışı alanda tahmin edilmeyen gelişmelere sebep olmuştur. Bu gelişme geriye dinsel motivasyonun kaybolduğu çalışmanın sadece ödev addedildiği bir dünyevi ahlak bırakmıştır.⁷³⁵ Şimdi buraya kadar yer verdiğimiz din ders kitaplarındaki çalışmanın dini değeri Protestan çileciliğini andıran unsurları ile benzer bir çalışma ahlakını üretme potansiyelini taşır. Bu, çalışmanın geleneksel-faydacı motivasyonlar ile ilişkisi kesilmiş modern çalışma ahlakıdır.

Protestan çileciliğinin kapitalizm açısından ortaya çıkardığı sonuçlar buradakiler ile sınırlı değildir. Devam eden başlıklar bu sonuçları ve eşzamanlı olarak Türk çocuğunun dini eğitiminde bu sonuçlara yol açan benzer öğeleri ele almaktadır.

3.3. GELENEKSEL YARDIMSEVERLİK FORMLARININ YIKILIŞI VE MÜSLÜMAN TÜRK ÇOCUĞUNUN AHLAKI

Protestan ahlakı Batı’da iktisadi ilişkileri tayin eden geleneksel değerlerin sarsılmasına neden olmuştur. Karşılıksız yardımseverlik erdemi bu değerler arasındadır. Bu erdem kendini daha çok dinsel ahlakta göstermiştir ve yoksulların iktisadi kabiliyetleri

⁷³² Artam, Sevin, *a.g.e.*, s.152.

⁷³³ Artam, Sevin, *a.g.e.*, s.152.

⁷³⁴ Derman, *a.g.e.*, s.91.

⁷³⁵ Weber, *a.g.e.*, s.180.

ile ilişkilidir. Nitekim, yoksullar kendilerine yapılan yardımı geri ödeme gücünden yoksun olduğu için, bu yardımın geri dönüşünün öbür dünyada Tanrı tarafından fazlasıyla yapılacağına inanılmıştır.⁷³⁶ Böylece, yoksulların çaresizliği varlıklılar için ilahi kurtuluşun bir yolu olmuştur. Sadaka verme ayinsel statü kazanmış ve inancın şartlarından biri haline gelmiştir.⁷³⁷ Bu inanişâ dinler tarihi içerisinde bütün büyük dinlerde rastlamak mümkündür.⁷³⁸ Bu durum, dolayısıyla, dünyanın her yerinde sayısız hayır kurumunun ortaya çıkmasına ve yardımseverliğin yüceltilmesine neden olmuştur.⁷³⁹

İlahi kurtuluş için teşvik gören yardımseverlik formlarının Batı'da ulaştığı seviye yoksulluk ve dilencilığe takınılan tavırda kendini göstermektedir. Nitekim, Hristiyanlığın yayılması ile birlikte ilahî kurtuluşun anahtarını elinde bulunduran yoksullar kilise içinde farklı bir statü grubu haline gelmiştir.⁷⁴⁰ Diğer taraftan, dilencilik hayırseverlik ibadetinin icra edilmesine olanak tanıyan bir fırsat olarak kabul edilirken hoş görülmüş, hatta yüceltilmiştir.⁷⁴¹ Bu durum dilencilüğün gelişimine doğrudan katkıda bulunmuştur.⁷⁴² Tüm bu atmosfer, din kardeşleri arasındaki borçların silinmesi, faizin yasaklanması gibi kendi döneminin insanî, yardımsever kabul edilen tepkilerini yaratmıştır.

Fakat iktisadî açıdan rasyonelleşmiş ilişkiler sahasındaki durum bu değildir. Rasyonel bir iktisadî işletmede, fabrika sahipleri ile işçiler arasında ortaya çıkan ilişkileri yardımseverce düzenleme olanağı yoktur. Burada ekonominin gayrişahsi, rasyonel kuralları söz konusudur.⁷⁴³ Modern ekonomiye geçişte söz konusu olan, iktisadi ilişkilerin kişisel ilişkilerden, sevgi ve nefretten arınmış rasyonel temelde düzenlendiği döneme geçiştir.⁷⁴⁴ Ekonominin bu rasyonel niteliğine itaatsizlik ekonomik başarısızlığa ve uzun vadede ekonomik çöküşe yol açar.

⁷³⁶ Weber, *Economy...*, s.581.

⁷³⁷ Weber, *a.g.e.*, s.581.

⁷³⁸ Weber, *a.g.e.*, s.581.

⁷³⁹ Weber, *a.g.e.*, s.588.

⁷⁴⁰ Weber, *a.g.e.*, s.582.

⁷⁴¹ Fullerton, *a.g.m.*, s.191.

⁷⁴² Weber, *a.g.e.*, s.588.

⁷⁴³ Weber, *a.g.e.*, s.582-585.

⁷⁴⁴ Weber, *a.g.m.*, s.333-334.

Batıda çalışmanın ibadet aracı olarak ön plana çıkması yardımseverlik erdeminin önemini yitirmesine ve dolaylı olarak rasyonel iş ilişkilerine zemin hazırlamıştır. Öncelikle engelliler ve yetimler gibi gerçek ihtiyaç sahiplerine karşılıksız yardım hala bir dini emir niteliğini korumaya devam etmiştir.⁷⁴⁵ Fakat çalışma gücü olup da çalışmayan ve yardıma muhtaç olanların lanetlenmiş olduğuna inanılmıştır.⁷⁴⁶ Çünkü çalışma, Tanrı'ya adanmış “disiplinli bir hayatın” kanıtıdır.⁷⁴⁷ Dolayısıyla, tembellik nedeniyle ortaya çıkan fakirlik dinsel kuşku ile karşılanmış ve merhamet gösterilecekler listesinden çıkarılmıştır. İngiltere’de yoksul yardımlarının artırıldığı bir dönemde Protestanların sloganı “sadaka vermek hayır değildir” olmuştur.⁷⁴⁸ Aynı dinsel kuşku *Cumhuriyet Mekteplerine Din Dersleri* kitabında da yer alır. Burada çalışmaya gücü olanlara sadaka vermenin günah olduğu söylenir. Çünkü “öyle adamlar madem ki çalışmıyorlar, demek ki fena kimselerdir.”⁷⁴⁹

Aslında din ders kitaplarında insanların birbirlerine yardım etmesinin İslam’ın esaslarından olduğu telkin edilir.⁷⁵⁰ Kuran’da “birbirinize yardım ediniz” emrinin sık sık tekrar edildiği hatırlatılır.⁷⁵¹ Hatta bir hadise atıfla ‘yoksullara yardım’, tıpkı Hristiyan kilisesinde olduğu gibi, ‘cennet kapısını açacak bir anahtar’ olarak tasvir edilir.⁷⁵² Bazen Türk atasözlerine de atıflar yapılır: “Biri yer, biri bakar, kıyamet ondan kopar.”⁷⁵³ Fakat kutsal yardımlaşma emri çalışmaya gücü olanları kapsam dışında bırakır. Müslümanlıkta yardım edilmesi emredilmiş fakirler ve muhtaçlar ya harp gibi, yangın gibi, zelzele gibi felâketlere uğramış ya da kimsesi olmayan, artık çalışamayacak hale gelen ihtiyarlar, sakatlar, hastalar, yetim ve öksüzler gibi yardıma hakikaten muhtaç olan kimselerdir. Böyle kimselere yardımda bulunmak Allah’ın emridir. Fakat çalışmaktan hoşlanmayan

⁷⁴⁵ Weber, *a.g.e.*, s.588.

⁷⁴⁶ Steenkamp, *a.g.m.*, s.5.

⁷⁴⁷ Fullerton, *a.g.m.*, s.184.

⁷⁴⁸ Weber, *The Protestant Ethic...*, s.268.

⁷⁴⁹ Rıza, *a.g.e.*, s.24.

⁷⁵⁰ Abdülbaki, *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri, Sınıf: 4*, s.38.

⁷⁵¹ Rıza, *a.g.e.*, s.53.

⁷⁵² Artam, Sevin, *a.g.e.*, s.203.

⁷⁵³ Hilmi, *a.g.e.*, s.13.

kimseler hiçbir zaman “merhamete lâıyk değildir.” Öylelerine “Allah ta merhamet etmez.”⁷⁵⁴ Çünkü “Allah daima çalışan insanlarla beraberdir.”⁷⁵⁵

Protestan din hareketleri sonrası modern Avrupa’da çalışmamak ve yardım ile geçinmek daha yüksek sesle “utanç” olarak nitelendirilmektedir.⁷⁵⁶ 1982 yılına gelindiğinde, bir çalışma, Protestan çalışma ahlakını benimseyen insanların sosyal yardım ödemelerine karşı olduklarını ortaya koymuştur.⁷⁵⁷ Bu bakış açısı modern girişimciye istikrarlı emek gücü sağlamıştır.⁷⁵⁸ Ayrıca girişimci için emek sahibi, kişisellikten ve duygusallıktan arındırılmış iş ilişkileri içerisinde, girişime kattığı iş performansı kadar değerlidir. Dolayısıyla Protestan mezhepleri Batı’da iş ilişkilerinin rasyonelleşmesine zemin hazırlamıştır. Yukarıdaki değerlendirmeler aynı zeminin Türk din eğitiminde de bulunabileceğini göstermektedir. Bu kutsal zemin yurt bilgisi kitaplarındaki yönlendirmelerle de desteklenmektedir: ‘İş ilişkilerinde hatır gönül yok, hesap, kitap var.’⁷⁵⁹

3.4. ÇİLECİLİK, SERVET VE MÜSLÜMAN TÜRK ÇOCUĞUNUN AHLAKI

Protestan çileciliği meslek gruplarının çalışma sorumluluğuna süreklilik kazandırarak modern anlamda çalışma sorumluluğunun ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur. Bu tarz bir meslek sorumluluğunu modern futbolda gözlemlemek mümkündür. Bugün herkes bilir ki Alman ya da İngiliz futbol kulüpleri sezon şampiyonluğunu sezon bitmeden garantilemiş olsalar da kalan maçlar için, -ki bu kalan maçların görece önemli bir ‘getirisi olmasa da’, kazanma gayreti gösterirler. Henüz sezon

⁷⁵⁴ Rıza, *a.g.e.*, s.25-26.

⁷⁵⁵ Yusuf Ziya, *İslâm Dini: Beşinci Sınıf – Üçüncü Kitap*, Kanâat Kitabhânesi, İstanbul 1927, s.5. Kitabın üzerindeki bilgide Talim ve Terbiye Dairesi’nin 13 Ağustos 1927 tarihli ve 120 numaralı kararıyla ilkmekteplere kabul edildiği yazmaktadır. Kurul kararlarında ise kitabın 17 Eylül 1927 tarihli ve 158 numaralı kararı ile ilkmekteplerin beşinci sınıflarına kabul edildiği yazmaktadır. *TTKA, Karar No: 158, Tarih: 17.9.1927.*

⁷⁵⁶ O’Brien, *a.g.e.*, s.54-55.

⁷⁵⁷ Bkz. Adrian Furnham, “The Protestant Work Ethic and Attitudes Towards Unemployment”, *Journal of Occupational Psychology*, Volume: 55, Issue: 4, December 1982, s.277-285.

⁷⁵⁸ Weber, *General...*, s.367.

⁷⁵⁹ Kurgusal bir metinde kaymakam köylülere iktisadî verim konusunda önerilerde bulunmaktadır: “Güzelce defter tutmalı; hesaptan anlamalı. Bir de iş hususunda çok titiz olmalı. Hatır, gönül yok.” Nuri, *Vatandaşlık (Yurt Bilgisi): İlk Mekteplerin 4. Sınıfları için*, s.92.

bitmeden, tüm maçlar oynanmadan şampiyonluğu garantileyen kulüp için artık amaçlanan ‘fayda’ elde edilmiştir. Fakat kalan maçların kazanılması onlar için bir meslek sorumluluğu, bir meslek ödevidir. Bugün tartışmasız bir şekilde bu ülkelerin futbolcularının gerçek bir ‘profesyonel’ olduğunu tüm futbol otoriteleri kabul eder.

Modern çalışma ahlakının iş sorumluluğuna ilişkin etkisini her meslekte görmek mümkündür. Bununla birlikte Weber, farklı çileci Protestan mezheplerin, aralarındaki yorum farkı nedeniyle farklı meslekleri teşvik ettiğini belirtir. Bu konu hakkında özellikle Pietizm ve Kalvenizm arasındaki farkları değerlendirir. Pietizm takipçilerinden dinsel kurtuluş için Tanrı’ya hizmet yolunda gerekli olmayan hiçbir şeye önem verilmemesini, benliğin küçümsenmesini ve önemsizleştirilmesini, bir servete sahip olmamayı ve maaş için değil, Tanrı ve toplum için yevmiyeli işçi olarak çalışılmasını talep eder.⁷⁶⁰ Weber bu tarz çileci değerlerin daha çok işine sadık memurlar, büro elemanları, işçiler gibi gruplarla ilgili pratik sonuçları olabileceğini söylemektedir.⁷⁶¹

Diğer yandan Weber Pietizm’i, diğer çileci Protestan mezhebi Kalvenizm, ve onun İngiltere’deki kolu Püritenizm ile karşılaştırmaktadır. Çileciliğin ruhuna uygun bir şekilde servet karşıtlığı Pietizmin dinsel yükümlülüğüdür. Aynı yükümlülük Püritenizm için de geçerlidir. Çünkü servet, çile ekseninde tanımlanmış dinsel yükümlülükler için tehlike yaratmaktadır. Servetin tahrikleri sınırsızdır. Servet, ona sahip olmanın ortaya çıkardığı hazzı, tembelliği, rahatlığı ve diğer zevkleri teşvik etmektedir.⁷⁶² Bu nedenle Püritenler, tıpkı keşişler gibi, serveti günah aracı olarak damgalamışlardır.⁷⁶³

Aslında bu durum bir çelişkinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Protestan çileciliği, bir yanda çalışma ahlakı ve diğer yanda hazzı, rahatlığı, dünya zevklerini günah sayarak tüketimin azaltılması ile farkında olmadan birikime neden olmuştur. Aynı durum keşişler için de söz konusudur. Keşişler ve çileciliğin asırlarca içine düştükleri paradoks, kendi reddettikleri serveti yine kendilerinin yaratmış olmasıdır.⁷⁶⁴ Bu noktada Pietizm’in

⁷⁶⁰ Weber, *The Protestant Ethic...*, s.250.

⁷⁶¹ Weber, *a.g.e.*, s.138-139.

⁷⁶² Weber, *a.g.e.*, s.156-157.

⁷⁶³ Weber, *Religion of China*, s.245.

⁷⁶⁴ Weber, *a.g.m.*, s.332.

ve Püritenizm’in servet görüşleri birbirinden farklılaşmaktadır. Pietizm çilekeşlik yolunda takipçileri için yoksulluğu ve İsa’nın yoksul havarilerini yüceltmıştır.⁷⁶⁵ Püritenizm için ise servet birikimi çileciliğin ta kendisidir. Servet, rahat ve keyifli bir hayat yaşamak için peşinden koşulduğu ve tembelliğe neden olduğu sürece Püritenler tarafından da ahlaki olarak yasaklanmıştır.⁷⁶⁶ Fakat diğer yandan Püritenler için servet, dinsel başarının göstergesidir.⁷⁶⁷ Bu ne kadar çok çalışıldığının ve ne kadar az harcadığının göstergesidir. Tanrı’nın hem lanetli hem de şanslı kullarını ezelden belirlemiş olduğu katı kaderci doktrinleri de göz önüne alındığında, servet Püritenler için seçilmiş olduklarının belirtisi olmuştur.⁷⁶⁸ Dolayısıyla Weber’e göre Pietizm sadık işçi ve memurlarla ilgili değerleri içermekte iken Kalvenizm, -ve Püritenizm, burjuva ahlakını taşımaktadır.⁷⁶⁹

Burası Weber’in temel tezini hatırlamak için uygun görünmektedir. Weber, tüm metin boyunca kazanç ve servet hırsına karşı olan Protestan çileciliğinin nasıl iktisadî rasyonalizmi doğurduğunu anlatmaya çalıştığını belirtmektedir.⁷⁷⁰ Ona göre, Batı’daki rasyonel girişimlerin temelinde Protestan çileciliği vardır. Çünkü, Weber’in ifadeleri ile, “kaba kazanç hırsı” “rasyonel ve metodik girişimlere” zarar vermektedir.⁷⁷¹ Ne zamanki bu kaba kazanç hırsı -ki buna kazanç hazzı da denebilir, çilecilik tarafından kontrol altına alınmış, o zaman disiplinsiz girişimler yerini akla dayalı, sağduyulu girişimlere bırakma zemini bulmuştur. Falih Rıfkı Atay *Çankaya* adlı eserinde yatırımları desteklemek için kurulan İş Bankası’nın etrafının “kolay kazanç elde etmeye çalışanlar” ve “hava parası vurma hırsı” ile dolu olanlar tarafından sarılmış olduğunu belirtir.⁷⁷² Bu Türkiye’deki girişimlerin neden rasyonelleşemediğini ve dolayısıyla Türkiye’nin iktisadi geri kalmışlığında neyin etkili olduğunu ve aslında neyin kontrol altına alınması gerektiği hususunda yol göstermektedir. Weber’in modern kapitalizm olsa olsa kazanç hırsının kontrol altına alınması ile ilgilidir şeklinde ifade ettiği sözleri bu bağlamda

⁷⁶⁵ Weber, *The Protestant Ethic...*, s.136.

⁷⁶⁶ Weber, *a.g.e.*, s.163.

⁷⁶⁷ Weber, *Religion of China*, s.245.

⁷⁶⁸ Weber, *The Protestant Ethic...*, s.172.

⁷⁶⁹ Weber, *a.g.e.*, s.139.

⁷⁷⁰ Weber, *a.g.e.*, s.259.

⁷⁷¹ Weber, *Religion of China*, s.244.

⁷⁷² Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Pozitif Yayınevi, İstanbul Ağustos 2021, s.527.

söylenmiştir.⁷⁷³ İngiliz ilahiyatçı Herbert George Wood, maddeci yaşamı ayıplayan dinsel tutumun kapitalizme kazanç hırsından daha çok katkıda bulunmuş olduğunu söylerken onunla aynı noktadadır.⁷⁷⁴

Püritenlerin servet anlayışına geri dönersek, onlar için nasıl ki zenginlik Tanrı'nın seçilmiş kulu olduklarının belirtisi ise, fakirlik de günahkarlığın ve seçilmemişliğin alametidir.⁷⁷⁵ Bu nedenle, onlara göre, “fakir olmayı dilemek”, “sağlıksız olmayı istemekle” aynı şeydir.⁷⁷⁶ “Az kaldı ki, fakirlik, imansızlık oluyordu”⁷⁷⁷ ifadesi ise Püritenizm'in önemli kaynaklarından birinde değil, -tabi ki o tarafta birçok benzerine rastlanabilir, *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri* kitabında yer almaktadır. Öncelikle Müslümanlıkta “emeğiyle geçinen adamların büyüğü küçüğü yoktur.”⁷⁷⁸ Her meslek grubu birbiri ile eşit değerdedir. Çünkü “Müslümanlık nazarında bir rençper, bir oduncu, bir sucu, zengin bir tüccar, yüksek bir memur, hepsi birbiri kadar saygıya değer”dir.⁷⁷⁹ Bu şekilde her meslek grubu Müslümanlık için övgüyü hak eder. Fakat din ders kitaplarında burjuva ahlakına kanallanacak değerleri de bulmak mümkündür. Öncelikle “... İslam dini zenginliği, çalışmayı emreder.”⁷⁸⁰ Zenginlik ise İslam ahlakının göstergeleri ile doludur. Nasıl ki zenginlik, Püritenizm'de amacına ulaşmış bir çilecilik ise İslam'da “şükür”, “sabır” ve “gayret”in belirtileridir. Çünkü Allah ancak bu erdemlere sahip olanları zengin eder. Nitekim Eyyüp Peygamber'in hikayesinde öyle olmuştur. Eyyüp Peygamber vakti zamanında çok zengindir. Fakat Allah onun bütün zenginliğini elinden almıştır. O ise Allah'ı hiçbir zaman unutmamıştır. Eyyüp Peygamber önce servetini, sonra sağlığını kaybetmiştir. Hastalanmış, vücudu yaradan delik deşik olmuştur. Yaraları kurtlanmış,

⁷⁷³ Weber, *The Protestant Ethic...*, s.17.

⁷⁷⁴ H. G. Wood, “The Influence of the Reformation on Ideas Concerning Wealth and Property”, *Property: Its Duties and Rights*, Macmillan and Co., Limited, London 1913, s.154.

⁷⁷⁵ Weber, *a.g.e.*, s.281.

⁷⁷⁶ Weber, *a.g.e.*, s.163.

⁷⁷⁷ Gölpinarlı, *a.g.e.*, s.59.

⁷⁷⁸ Muallim Abdülbaki, *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri: Sınıf: 5*, Tefeyyüz Kitaphanesi, İstanbul 1929, s.22. Kitap Talim ve Terbiye Dairesi'nin 23 Haziran 1928 tarihli kararı ile ilkmektepler kitap listesine eklenmiştir. Kararda kitabın Sabri Esad Bey ile birlikte yazıldığı bilgisi yer almaktadır. *TTKA, Karar No: 88, Tarih: 23.6.1928.*

⁷⁷⁹ Artam, Sevin, *a.g.e.*, s.25.

⁷⁸⁰ Ziya, *İslâm Dini: Dördüncü Sınıf – İkinci Kitap*, s.28.

herkes ondan iğrenmiş ve bir vakit sonra kimse onun yanına gitmez olmuştur. O ise her zaman şükretmiş, sabretmiş ve gayret etmiştir. Bu nedenle, hastalığı geçmiş, vücudu tertemiz olmuş ve Allah ona eski zenginliğini vermiştir.⁷⁸¹ Tembel insanlar ise İslam ahlakının bulunmadığı kimselerdir. Çünkü, *Mesnevi* beyitlerinden aktarıldığı gibi, “tembellerde yoktur şükür ve sabır.”⁷⁸² O nedenle “tembellik yüzünden husule gelen fakirlik, dünya ve ahirette yüz karasıdır.”⁷⁸³ Bu nedenle olacak Peygamber’in ‘fakirlikten hoşlanmadığı’ ve fakirliğe kuşkuyla yaklaştığı sık sık hatırlatılır.⁷⁸⁴ Bu kuşkusunu dile getirdiği “fakirlik insanı küfre yaklaştırır” hadisi ders kitaplarında yer almış hadislerden bir diğeridir.⁷⁸⁵

3.5. GÜVEN, ZAMAN VE MÜSLÜMAN TÜRK ÇOCUĞUNUN AHLAKI

Protestan çileciliği iş hayatında servet hazzını lanetlediği gibi sahtekarlığı da lanetlemiştir.⁷⁸⁶ Bu durum kapitalist ahlakın “dürüstlük en iyi politikadır” mottosuna katkıda bulunmuştur.⁷⁸⁷ Çileci Protestanlar bu ilkeyi dinsel motivasyonun etkisiyle büyük bir ciddiyetle benimsemişlerdir.⁷⁸⁸ Aslında doğruluk ilkesinin iş hayatındaki sonuçlarını gösteren en iyi örneklerden biri İslam Peygamberi ile eşinin ticaret ilişkisidir ve din ders kitaplarındaki yerini almıştır. İslam Peygamberi yaşadığı dönemde doğruluğuyla, güvenilirliğiyle ve verdiği her söze karşı sadık olmasıyla bilindiği için kendisine “Emin” ve “Sadık” isimleri verilmiştir.⁷⁸⁹ Kendisine “Muhammedül Emîn” yani “güvenilir Muhammed” şeklinde hitap edilir olmuştur.⁷⁹⁰ Peygamberin “doğruluğunu” bilen Mekke zenginlerinden Hatice ona birçok tüccar malı vermiş ve ticari hayata atılmasını sağlamıştır.⁷⁹¹

⁷⁸¹ Artam, Sevin, *a.g.e.*, s.115.

⁷⁸² Artam, Sevin, *a.g.e.*, s.212.

⁷⁸³ Diyanet İşleri Başkanlığı, *a.g.e.*, s.47.

⁷⁸⁴ Abdülbaki, *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri, Sınıf: 3*, s.38.

⁷⁸⁵ Artam, Sevin, *a.g.e.*, s.204.

⁷⁸⁶ Weber, *a.g.e.*, s.172.

⁷⁸⁷ Weber, *a.g.e.*, s.151.

⁷⁸⁸ Weber, *a.g.e.*, s.258.

⁷⁸⁹ Rıza, *Cumhuriyet Mekteplerine Din Dersleri: Birinci Kitap*, s.29-30.

⁷⁹⁰ Diyanet İşleri Başkanlığı, *Din Dersleri: Birinci Kitap*, s.26.

⁷⁹¹ Rıza, *a.g.e.*, s.31-32.

Benzer bir şekilde, kitaplarda doğruluktan ayrılmayan İslam büyüklerine sık sık rastlanır. Örneğin dördüncü Halife Ali'nin doğruluğu yüzünden kardeşi ile arasının bozulduğu hikâye bunlardan biridir. Halife Ali'nin kardeşi çok borcu olduğu için kendisinden borç istemiş karşılığında "bekle, maaşımı alayım da sana veririm" cevabını almıştır. Bunun üzerine kardeşi "milletin hazinesi elinde... Oradan alıp versene..." diyerek ısrar etmiştir. Bunun üzerine Halife Ali "milletin parasını nasıl olur da sana verebilirim" diyerek kardeşine çıkmış ve iki kardeşin arası açılmıştır.⁷⁹² Diğer yandan kitaplardaki bazı hadisler iş hayatının sahne gerisindeki doğruluk ve dürüstlüğü över: “Hayırlı adamda hayırlı mal bulunması ne güzel şeydir”⁷⁹³, "iyi mal, temiz mal, iyi ve temiz adama ne güzel yaraşır"⁷⁹⁴ bu hadislerdendir. Tüm bunların yanında doğruluk ve dürüstlüğü Müslüman olmanın ön koşulu olduğu itinayla hatırlatılır. İslam'a göre “üç şey münafıklık alâmetlerindendir: Yalan söylemek, sözünde durmamak, emanete hıyanet etmek.”⁷⁹⁵ Bu doğrultuda Peygamber'in “yalan ile iman bir arada bulunmaz”,⁷⁹⁶ “bizi aldatan bizden değildir”⁷⁹⁷ sözleri de ders kitaplarında yer bulur.

Diğer yandan Protestan çileciliği için hayat Tanrı'ya karşı yükümlülükleri yerine getirmek için çok kısa ve değerlidir. Dolayısıyla, ibadet açısından zaman kaybına yol açan “yakın çevre ile zaman geçirmek”, “keyif çatmak” ve hatta sağlık için “gerekenden fazla uyumak” en büyük günahlar arasındadır. Aynı şekilde kutsal zamanın israfına neden olan “çene çalmak” da ölümcül günahlardan biridir.⁷⁹⁸ Ayrıca “sessizlik” çilecilerin en iyi öz disiplin araçlarından biridir.⁷⁹⁹ Aynı eylemler Müslüman çocuğunun din eğitiminde İslam ahlakı çerçevesinde yadırganmıştır. Peygamberin hadisine göre ibadet on parça ise dokuzu susmaktır.⁸⁰⁰ Halife Ali'ye göre “Peygamberin uzak durduğu şeylerden biri:

⁷⁹² Abdülbaki, *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri, Sınıf: 4*, s.58.

⁷⁹³ Artam, Sevin, *a.g.e.*, s.61.

⁷⁹⁴ Abdülbaki, *a.g.e.*, s.53.

⁷⁹⁵ Diyanet İşleri Başkanlığı, *Din Dersleri: İkinci Kitap*, s.6.

⁷⁹⁶ Diyanet İşleri Başkanlığı, *Din Dersleri: Birinci Kitap*, s.36.

⁷⁹⁷ Hilmi, *a.g.e.*, s.20.

⁷⁹⁸ Weber, *a.g.e.*, s.157-158.

⁷⁹⁹ Weber, *a.g.e.*, s.260-261.

⁸⁰⁰ Artam, Sevin, *a.g.e.*, s.61.

‘lüzumundan fazla söz söylemek’”tir.⁸⁰¹ Fakat bazıları vardır ki “bütün vakitlerini dedikoduculuk yapmakla”⁸⁰² geçirirler. Bu tarz insanlar “bütün gün kahve köşelerinde otururlar.”⁸⁰³ Fakat “Müslümanlık böyle huylardan ve böyle huylu insanlardan nefret eder.”⁸⁰⁴ İslam ‘sabahları erken kalkmayı’⁸⁰⁵ ve ibadet saatlerine dikkat edilmesini emreder. Peygamber’in ibadet, uyku, istirahat, çalışma ve misafir kabul saatlerini titizlikle düzenlediği bilinmektedir.⁸⁰⁶

Çileci Protestanlar zamanı günahkarlık yolunda yağmalayan eylemlerden uzak durmakla yükümlüdür. Bununla birlikte Protestan çileciliği takipçilerinden ibadetlerini meslekte göstermelerini ister ve bu doğrultuda onlar için ‘zaman kaybı’ Tanrı için verilmesi gereken ‘emek kaybıdır’. Weber’e göre burada “zaman paradır” ifadesinin Franklin’deki anlamıyla kullanılmasa da dinsel karşılığına ulaşılmış olur.⁸⁰⁷ Aynı karşılık İslam’da da bulunur. Peygamberin, zamanını çalışmadan israf edene selam bile vermediği bilinmektedir. Nitekim bir gün, Peygamber bir yere giderken yolda hiçbir şey yapmadan oturan bir adam görmüş. Bu bomboş duran adama selam vermeden geçmiş. Aynı yerden dönerken, aynı adamı tekrar görmüş, fakat bu sefer selam vermiş. Beraberindekiler merakla neden bu adama ilk görüşte selam vermediği halde ikinci görüşte verdiği sormuşlar ve şu yanıtı almışlar: “Giderken bu adam bomboş oturuyordu bundan ötürü selâma layık değildi. Şimdi gördünüz ki eline bir çöp almış toprağı karıştırıyor. Demekki kendine biraz can gelmiş, kendisinde çalışmak hevesi uyanmış; bunun için selâm verdim.”⁸⁰⁸ Dördüncü Halife “Ali bile boş vakitlerinde çarşıda hurma satarak” geçimini sağlamıştır.⁸⁰⁹

⁸⁰¹ Diyanet İşleri Başkanlığı, *a.g.e.*, s.39-40.

⁸⁰² Rıza, *Cumhuriyet Mekteplerine Din Dersleri: İkinci Kitap*, s.58.

⁸⁰³ Rıza, *a.g.e.*, s.58.

⁸⁰⁴ Rıza, *a.g.e.*, s.59.

⁸⁰⁵ Erken kalkmayı konu edinen “Elhamdülillah” şiiri için bkz. A. Hilmi, *Türk Çocuğunun Din Kitabı: İlk Mekteplerin Üçüncü Sınıfına Mahsusdur*, Kitabhâne-i Hilmi, İstanbul 1928, s.39. Kitap, İstanbul’daki Hilmi Kütüphanesi tarafından, 1926 tarihli ilköğretim müfredat programına uygun bir şekilde yayımlanmış ve bir sene müddetle mekteplere kabul edilmiştir. *TTKA, Karar No: 154, Tarih: 15.9.1927.*

⁸⁰⁶ Diyanet İşleri Başkanlığı, *a.g.e.*, s.37.

⁸⁰⁷ Weber, *a.g.e.*, s.158.

⁸⁰⁸ Diyanet İşleri Başkanlığı, *a.g.e.*, s.41.

⁸⁰⁹ Gölpınarlı, *a.g.e.*, s.60.

Buraya kadar Müslüman Türk çocuğunun dinsel eğitimindeki Protestan çileciliğine benzer ilkeler ele alınmıştır. Çalışmanın bundan sonraki kısmı ise ikisi arasındaki farklara değinecektir.

3.6. MÜSLÜMAN TÜRK ÇOCUĞUNUN DÜNYEVÎ ÖDÜLLERİ

Modern çalışma ahlakını Batı’da ortaya çıkaran gelişme dünyanın değersizliğine inanan dinsel görüşün sonucudur ve temel kavramı çileciliktir. Çileci Protestan’ın nefis terbiyesi ve Tanrı’ya yönelmesi dünya içinde gerçekleşir ve onun bu dünyada hiçbir ödülü ve menfaati yoktur. Çileci Protestan’ın dünya içi eyleminin tek ödülü ve menfaati diğer dünyadaki kurtuluşudur. Fakat Müslüman çocuğunun bir ödülü öbür dünyadaki kurtuluşu ise diğer bir ödülü bu dünyadaki menfaatidir. İslam dinine göre Allah’ın ve Peygamber’in emirlerine uyan kişi “dünyada ve ahirette mesud olur.”⁸¹⁰ Bu menfaatin dünyevi kolu bazen refah ve zenginlik, bazen maişettir.

1926 tarihli ilköğretim müfredat programında, din dersleri içerisinde insanın refah, saadet ve zenginliğinin İslam tarafından arzu edildiğinin telkin edilmesi istenir: “...dünyada azami refah ve saadet içinde yaşamının ve Müslümanların zengin, memleketlerinin mamur olmasının dince de matlub ve mergub olduğu fikirlerinin çocuklara telkini lazımdır.”⁸¹¹ Aynı doğrultuda, Allah yolunda çekilmiş yorgunluğun göstergesi olan çalışma da yer yer dindarın bu dünyadaki menfaatinin dinsel ön koşuluna dönüşür. Bu durumda Müslüman Türk çocuğunun çalışma ibadeti dünyevi menfaatler ile ilişkisini tamamiyle koparmış değildir. Koparmamış olduğunu aşağıdaki din ders kitaplarından aktarılan ifadeler göstermektedir:

“Allah yerde gökte ne varsa, hepsini insanların faydalanması için yaratmıştır. Çalışıp onlardan faydalanmak bize düşer.”⁸¹²

“‘İnsan ancak çalıştığı şeyi kazanır.’ Bu söz, kutsal kitabımız olan Kur'an'dadır. Bundan da anlaşılıyor ki, İslamlık, herkesin çalışmasını istiyor. Çalışmayanların hiçbir şey elde edemeyeceklerini söylüyor.”⁸¹³

⁸¹⁰ Ziya, *a.g.e.*, s.6.

⁸¹¹ *İlk Mekteplerin Müfredat Programı*, s.45-46.

⁸¹² Diyanet İşleri Başkanlığı, *a.g.e.*, s.46.

⁸¹³ Gölpınarlı, *a.g.e.*, s.59.

“Çalışmayan bir şey öğrenemez, hayatını kazanamaz, zaruretden kurtulamaz. İnsan daimi surette çalışmaya mecburdur, çalışmak her dürlü saadet ve refahın menbaıdır. Cenabı hak saadeti ancak çalışkan kullarına verir.”⁸¹⁴

“Allah, buyruğunu yerine getiren çalışanları sever, onları Peygamber de sever. Allah’a, Peygambere kendisini sevdirenlerin her işi rast gider, dünyada da, âhirette de rahat eder.”⁸¹⁵

“Müslümanlığın emirlerini dinliyenler tam adam olurlar, vatanlarına faydalı kimseler olurlar. Çalıştıkları için, tenbel, miskin olarak kalmadıkları için zengin olurlar, terakki ederler, rahat yaşarlar.”⁸¹⁶

“Peygamberimiz dir ki: Dünyan için hiç ölmeyecekmiş gibi çalış, ahiretin için de yarın ölecekmiş gibi çalış. İş hayatımızı kazandırır, din de namusumuzu, şefkatimizi, ümidimizi kazandırır.”⁸¹⁷

“Peygamberimizin mübarek sözleri: Çalışanlar için rızık kapısı gökten yerin altına kadar açıktır.”⁸¹⁸

“Müslüman, kimseye muhtaç olmamak için çalışır, kazanır.”⁸¹⁹

Bu ifadelerde yer alan denklemleri pekiştiren hikaye ve şiirlerle de karşılaşmak mümkündür. Hikayeler genellikle İslam’ın emirlerini yerine getirdiği için zengin olan ve rahata eren din büyüklerinin örnek hikayeleridir. İslam’ı ilk kabul edenler arasında yer alan Talha (Bin Ubeydullah) bu din büyükleri arasındadır. Talha, Uhud Muharebesi’nde Peygambere saldıran bir kılıç hamlesini eliyle önlediği için çolak kalmış fakat gece gündüz çalışmaya devam etmiştir. Bu çalışkanlığı nedeniyle “büyük bir servete malik” olmuş, “Küfede ve Medine’de gayet güzel bir konak” yaptırmıştır.⁸²⁰ Tefik Fikret tarafından yazılmış, içinde dinsel motifler bulunan ve din ders kitabında yer alan şiirde de çalışmanın ödülü ‘ekmektir’. Kimlerin cennete gireceğinden bahseden şiirin bazı mısraları şu şekildedir:

“... Boş duranın,
Tembel tembel oturanın,
Bu asırda ekmeği yok.

⁸¹⁴ Hilmi, *Türk Çocuğunun Din Kitabı: İlk Mekteblerin Dördüncü Sınıfına Mahsusdur*, s.28.

⁸¹⁵ Diyanet İşleri Başkanlığı, *a.g.e.*, s.46.

⁸¹⁶ Rıza, *a.g.e.*, 1930, s.27.

⁸¹⁷ A. Hilmi, *Türk Çocuğunun Din Kitabı: İlk Mekteblerin Beşinci Sınıfına Mahsusdur*, Kitabhâne-i Hilmi, İstanbul 1928, s.17. Bu kitap ilk tetkikinde bazı yerlerinin hatalı bulunması ve çocukların seviyesine uygun bulunmamasından dolayı ilgili eksiklerin düzeltilmesi şartıyla kabul edilmiştir. Fakat basımı yapıldıktan sonra şart koşulan düzeltmelerin yapılmamış olmasına rağmen, çok masraf edilmiş olması nedeniyle bir senelik kabulüne karar verilmiştir. *TTKA, Karar No: 204, Tarih: 8.12.1927.*

⁸¹⁸ Diyanet İşleri Başkanlığı, *Din Dersleri: İkinci Kitap*, s.47.

⁸¹⁹ Artam, Sevin, *a.g.e.*, s.152.

⁸²⁰ Ziya, *a.g.e.*, s.26.

Evet işsiz oturan çok;
Fakat hepsi de tok değil
İşsiz duran pek çok değil.
İşlemeli el, kol, bunlar
İşledikçe boğaz doyar...⁸²¹

Buradaki ifadelerde çalışmanın dinsel ödülü bu dünyadadır ve bu ödül bir kısmı için ‘kimseye muhtaç olmamak’, ‘rızk’ ve ‘ekmek’, bir kısmı için ise ‘saadet’, ‘refah’ ve ‘konak’tır. Geleneksel ekonomi zihniyetin hâkim olduğu yerde çalışma miktarını toplumun bir kısmı için ‘geçim düşüncesi’, bir kısmı için ‘rahatlık’ belirlerken, buradaki dinsel motivasyonlar bu geleneksel yapıyı sarsacak nitelikten uzaktır. Daha önce çalışmayı neredeyse çileci bir aparat sayan ve çileci hayat tarzını teşvik eden ders kitaplarındaki dinsel hükümlerin burada zayıfladığı görülmektedir.

İş hayatına dair olumlu dinsel hükümleri zayıflatan bir başka husus tövbe kurumudur. Ülgener, Weber’in İslam hakkındaki değerlendirmelerine verdiği cevapta bu hususu gözden kaçırmıştır.

3.7. WEBER VE ÜLGNER: İSLAM’DA ÇİLECİLİK VE ÇALIŞMA HAYATI

Weber hayattayken Protestanlık haricinde, Antik Yahudilik, Konfüçyüsçülük, Taoizm, Hinduizm ve Budizm incelemelerini tamamlama fırsatı bulmuştur. *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*’nda olduğu gibi, diğer incelemelerinde de bu dinlerin hâkim olduğu toplumlarda kapitalizmin gelişimini mercek altına almıştır. Fakat bu sonraki çalışmalarında, radikal toplumsal değişimin bir unsuru kabul ettiği çilecilik aynı yoğunlukta yer almaz. Bu çalışmalarda kapitalizmin gelişimi aynı zamanda bürokrasi, patrimonyalizm, şehir ve kasabaların iktisadi örgütlenmeleri gibi kavramlar çerçevesinde de ele alınır.⁸²² Dolayısıyla bu çalışmalar Protestan ahlakı tezinin kontrol grubunu oluşturmamaktadır.⁸²³

⁸²¹ Artam, Sevin, *a.g.e.*, s.150-151.

⁸²² Bryan S. Turner, “Islam, capitalism and the Weber Theses”, *The British Journal of Sociology*, Volume: 61, Issue: s1, January – 2010, s.149.

⁸²³ Friedrich H. Tenbruck, “The Problem of Thematic Unity in the Works of Max Weber”, *The British Journal of Sociology*, Volume: 31, Number: 3, 1980, s.328.

Weber din incelemelerine İslam'ı da eklemek istemiş fakat ömrü izin vermemiştir. Bu nedenle İslam'ı ele aldığı müstakil bir çalışması bulunmamaktadır.⁸²⁴ Onun İslam'a ilişkin görüşleri sistemsiz ve nicelik bakımından yetersiz olarak diğer çalışmalarına yayılmıştır.⁸²⁵ Bu çalışmalar, yine de, onun İslam ve çilecilik görüşleri hakkında bilgi verirler.

Weber bir dinin çileci karakterinin olup olmadığını o dinin dünyevî vaatleri üzerinden anlamaya çalışır. Ona göre çileci hareketler ve onun birkaç Hristiyan formu hariç dünya dinleri 'dünyevî' ödüller içermeye eğilimindedir.⁸²⁶ Weber İslam'ı son tahlilde bu kategoriye koyar. Onun için "servet" İslam'da dünyevî bir ödüdür. Weber, İslam peygamberinin "Tanrı bir insanı zenginlikle kutsadığında, onun üzerindeki belirtilerini görmekten hoşlanır" hadisine bu çerçevede atıfta bulunur.⁸²⁷ Çünkü bu hadise göre "zengin bir adam statüsüne uygun yaşamak zorundadır."⁸²⁸ Dahası da vardır. Weber'in ifadeleri ile, "Müslüman geleneği, dindarların lüks kıyafetlerini, parfümlerini ve özenli sakallarını zevkle tasvir eder."⁸²⁹ Bunlar Hristiyan çileciliğindeki farklı olarak İslam'a geleneksel servet anlayışı ve hayat tarzının hâkim olduğunu göstermektedir.

Çilecilik, bahsedildiği üzere, günah fıçısı dünyadan kaçış ile doğar. Fakat dünyadan kaçmanın tek şekli Hristiyan çileciliği değildir. Bir başka seçenek de "mistisizm"dır.⁸³⁰ Mistisizm'de kutsal olana yönelme dindarın iç dünyasında gerçekleşir.⁸³¹ Hinduizm'deki dünyevi kaygı ve ilişkilerle dolu "bilincin boşaltılması" ve kutsal olana yer açılması bu yönelimlerden biridir.⁸³² Mistik dindar dünyayı hatırlatan her şeyden kopar ve Tanrı ile düşünsel bir birleşme gerçekleştirmeye çalışır. Fakat bu

⁸²⁴ Sukidi, "Max Weber's Remarks on Islam: The Protestant Ethic among Muslim Puritans", *Islam and Christian – Muslim Relations*, Volume: 17, Number: 2, April 2006, s.196.

⁸²⁵ Ernest Wolf-Gazo, "Weber and Islam", *ISIM Review* 16, Autumn – 2005, Leiden, s.44.

⁸²⁶ Swedberg, *a.g.e.*, s.109.

⁸²⁷ Weber, *Economy...*, s.624.

⁸²⁸ Weber, *a.g.e.*, s.624.

⁸²⁹ Weber, *a.g.e.*, s.624.

⁸³⁰ Weber, *a.g.m.*, s.325.

⁸³¹ Weber, *a.g.e.*, s.544.

⁸³² Max Weber, *The Religion of India*, Trans.-Edt.: Hans H. Gerth, Don Martindale, The Free Press, Glencoe, Illinois 1958, s.165, 338.

yönelim, çileciliğin dünya içindeki aktif karakterine karşı dünyevi “eylemsizlik” üretir.⁸³³ Weber’e göre Doğu ve Batı’daki dünyadan kaçış dinleri arasındaki temel fark buradadır.⁸³⁴ Diğer yandan, İslam’da Protestanlıktaki gibi bir tür çileciliğin gelişiminin potansiyel kaynağı Sufiliktir. Fakat Sufilerin dinsel yaşamının belirleyicisi, Hint ve Pers kaynaklarından beslendiği oranda mistisizm olmuştur.⁸³⁵

Weber’e göre aslında İslam’da aktif çileci cemaatler ile karşılaşılır. Fakat bu keşişlerin değil, askerî bir zümrenin çileciliği olarak kalmıştır. Bu ‘savaşçı çileciliğin’ İslam dünyasındaki yansımalarını Paul Wittek’in *Osmanlı İmparatorluğu’nun Doğuşu* eserinde bulmak mümkündür. Burada, Batı Anadolu’daki emirlere Gazi unvanının verilisinin hikâye edildiği bir anlatımda, Mevlevi derviş tarikatı şeyhinin elinden savaş balyozunu alıp başına koyan emir ant içer: “Bu balyozla önce bütün tutkularıma boyun eğdirecek, sonra da bütün din düşmanlarını yokedeceğim.”⁸³⁶ Fakat çilecilik, Weber’e göre, İslam’da hiçbir zaman sivil hayatın içindeki eylemlerin disiplinize edilmesi amacını taşımamıştır.⁸³⁷ Çilecilik, yalnızca ve yalnızca çileci Protestanlık tarafından sivil hayata taşınmış ve çalışma ahlakına entegre edilmiştir.⁸³⁸

Weber’in İslam üzerine düşüncelerini değerlendiren çalışmalara rastlamak mümkündür. Bryan Turner’ın *Max Weber ve İslam*, Maxime Rodinson’un, *İslâmiyet ve Kapitalizm* adlı eserleri bu çalışmalar arasındadır.⁸³⁹ Toby E. Huff ve Wolfgang Schluchter’in editörlüğünde hazırlanan *Max Weber ve İslam* çalışmasında da konuya ilişkin birçok farklı ismin değerlendirmeleri yer almaktadır.⁸⁴⁰ Sabri F. Ülgener’in *Zihniyet ve Din: İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri iktisat Ahlâkı* da bu çalışmalardan biridir. Ülgener burada Max Weber’in İslam ve tasavvuf ile ilgili yerinde tespitlerine acele

⁸³³ Weber, *Economy...*, s.545.

⁸³⁴ Weber, *a.g.e.*, s.551.

⁸³⁵ Weber, *a.g.e.*, s.555-556.

⁸³⁶ Paul Wittek, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Doğuşu*, Çev.: Fatmagül Berktaş, Pencere Yayınları, İstanbul 1995, s.54.

⁸³⁷ Weber, *a.g.e.*, s.626-627.

⁸³⁸ Weber, *a.g.e.*, s.556.

⁸³⁹ Bkz. Bryan S. Turner, *Max Weber ve İslam: Eleştirel Bir Yaklaşım*, Çev.: Yasin Aktay, Vadi Yayınları, Ankara 1991; Maxime Rodinson, *İslâmiyet ve Kapitalizm*, Çev. Orhan Suda, Gün Yayınları, İstanbul 1969.

⁸⁴⁰ Bkz. *Max Weber and Islam*, Edt.: Toby E. Huff, Wolfgang Schluchter, Transaction Publishers, New Brunswick, London 1999.

ve tek yanlı hükümlerinin gölge düşürdüğünü söyler.⁸⁴¹ Ona göre Weber'in "çıkış noktası hep Batı sivilizasyonu olduğu için onu kontrast halinde daha açık ve belirgin olarak tanıtmak için diğer bütün din ve kültür çevreleri tam tersi renklerle gözler önüne sermek istenmiş, o yüzden İslâm da eksik ve tek yanlı bir değerlendirme içinde ele alınmıştır."⁸⁴²

Ülgener'e göre Weber'in tek yanlı hükümlerinden biri tasavvuf hakkındadır. Tasavvufun bir kanadının mistik karakterini kendisi de kabul eder. Zikir ve çile ile hemhal olmuş bu kesim için dünya uzağında durulması gereken bir varlık, aslında "var görünen bir yokluk"tur.⁸⁴³ Kazanma ve kaybetme, var olma ya da yok olma gibi dünya telaşı insanın zaaf ve noksanının başlıca belirtilerinden biridir. O nedenle Hinduizm'deki 'bilincin boşaltılması' burada karşımıza dünyevi kaygılardan kurtulma ve "yoklukta şeref"⁸⁴⁴ olarak karşımıza çıkar. Fakat buradaki mistik karakterine rağmen tasavvuf tek renkli değildir. Melamiler örneğin, özellikle ikinci devre Melamiliği, mistisizmin tam zıt kutbundadır. Dünya, onlar için de "beşerî ihtirasların birikim ve odak noktası olarak aldedilecek bir düşman"dır.⁸⁴⁵ Fakat bunu dünyadan kaçarak yapmazlar. Tam tersine dünya içinde kalıp, dünyevî cazibelerle savaşarak yaparlar. Ülgener'in ifadesi ile "görünürde halkla, gönülde Hakk'la beraber!"⁸⁴⁶ Melami bu tavrını çalışma hayatına da taşır. Onun çalışma içinde halk ile, -ve dünya ilişkileri ile, bağını nasıl kopardığını Sufi büyüklerinden biri için anlatılan şu sözler göstermektedir: "Her vakit ki bir kâr'a meşgul olaydı hiç selâm cevabından gayri kimseye söz söylemez idi ve derdi ki ben ücrete tutulmuş bir kişiyim eğer selâmın cevabı vacip olmasaydı hergiz cevap vermezdim."⁸⁴⁷ Ülgener'in değerlendirmelerinde Melamilerde iş ve çalışma bu haliyle "vazife bilinci" haline getirilmiştir.⁸⁴⁸ Diğer yandan sade ve son derece gösterişsiz yaşantısı içinde

⁸⁴¹ Ülgener, *Zihniyet ve Din...*, s.16.

⁸⁴² Şahin Alpay, "Çözülme Devri Zihniyeti" ve 'Zihniyet ve Din' Adlı Eserleri Üzerine Sabri Ülgener'le Sohbet", *Makaleler*, Yay. Haz.: Ahmed Güner Sayar, Derin Yayınları, İstanbul, 2006, s.663.

⁸⁴³ Ülgener, *a.g.e.*, s.96

⁸⁴⁴ Ülgener, *a.g.e.*, s.97.

⁸⁴⁵ Ülgener, *a.g.e.*, s.105.

⁸⁴⁶ Ülgener, *a.g.e.*, s.103.

⁸⁴⁷ Ülgener, *a.g.e.*, s.107.

⁸⁴⁸ Ülgener, *a.g.e.*, s.107.

Melamiler yalnızca çalışma ve üretmenin ısrarlı takipçileri olmuşlardır.⁸⁴⁹ Ülgener'e göre bu haliyle Melamilik, Asya mistisizminin bir uzantısı değil, aksine çileci Protestanlığın bir benzeridir.

Ülgener buradaki değerlendirmelerin bir benzerini öz İslam için de yapar. İslam ve çalışma ile ilgili değerlendirmelerine Weber'in tezini hatırlatarak başlar. Weber'in iddiası, tarih boyunca aç kalmamayı sağlayacak kadarından fazla çalışmanın gereksiz sayıldığı ve çalışmanın ancak çileci Protestanlık ile kendi başına ve kendi özünde bir değer kazanmış olduğudur.⁸⁵⁰ Ülgener çalışmanın bu denli bir değer kazanması için Batı'daki din reformasyonunu beklemeye gerek olmadığını, aynısına veya benzerlerine İslam'da da rastlanabildiğini söyler:

“Bize göre, çalışmanın belli ölçüler içinde katlanır bir külfetten ibâdet derecesinde bir Tanrı buyruğu haline getirildiğini görmek için her halde Batıda din reformasyonunu beklemeye gerek yoktur. Aynı çizgilere veya benzerlerine İslâm'da da rahatlıkla rastlanır. ‘İbâdetin yolları ondur; dokuzu helâl rızk talebidir!’ diyen bizzat İslâm peygamberidir. Kaldı ki yeryüzünü ‘rızk talebi için tepip çiğnesin diye kul önüne serilmiş’ (Mülk Sûresi, âyet 15) sayan bir anlayış çalışmayı her halde nefis körletecek kadarına katlandıktan sonra hemen terk edilecek bir geçim gailinden ibaret görmüş olamazdı.”⁸⁵¹

Ülgener'in değerlendirmelerine devam etmeden burada bir noktaya dikkat çekilebilir. Weber'in eleştirmeninin geleneksel çalışma ahlakı övgüsü ile modern çalışma ahlakı övgüsü arasındaki ayrımı göz önünde bulundurması gerekmektedir. Ülgener teorik olarak bu ayrımı gözetir görünmektedir. Fakat referans verdiği hadis ve ayetteki sayısal ve mecazi vurgulamaları göz önünde bulundurmuş olacak, bu tarz nitelermeler ile dolu bir çalışma anlayışının “geçim gailinden ibaret” kalamayacağını belirtmektedir. Ancak alıntılarda açıkça görülmektedir ki son tahlilde vurgu “rızk talebi” üzerindedir. Burada Müslüman'ın görevi azık ve nimet arayışıdır. Bu nedenle bahsedilen örneklerin modern çalışma ahlakı değil, geleneksel çalışma ahlakı çerçevesinde değerlendirilmesi gerekir. Hatta bahsedilen hadis ve ayetteki yaklaşım bugün yaşadığımız coğrafyadaki işyeri

⁸⁴⁹ Ülgener, *a.g.e.*, s.103.

⁸⁵⁰ Ülgener, *a.g.e.*, s.82.

⁸⁵¹ Ülgener, *a.g.e.*, s.83.

tasvirinde de karşımıza çıkar: Ekmek teknesi! Buradaki durum Weber ve Ülgener arasındaki bazı anlaşmazlıkların yorum farklılıklarından ileri geldiğini göstermektedir.

Ülgener'in değerlendirmeleri ile devam etmek gerekirse, o İslam'ın Protestan çalışma ahlakını aratmadığına ikna olduktan sonra bir sonraki adıma geçer. İslami hayat tarzı çalışma hayatında ortaya çıkacak artığın birikime dönüşmesine müsaade etmekte midir? Ülgener, Weber'in bu konuda İslam Peygamberi'nin hadisine atıfla yaptığı değerlendirmeyi şu sözleri ile eleştirir: "Kıyafetten saç sakala ve tüketim standartlarına kadar her noktada batıya... ters yönde olmalarına dikkat edilerek seçilmiş özelliklerin gözden silmeyeceği gerçekler vardır."⁸⁵² Öncelikle insanı baştan çıkararak Tanrı'dan uzaklaştıran bir mekan olarak dünya kavramı, çileci Protestanlık'ta olduğu gibi, İslam'da da bulunur. Bir hadiste denildiği gibi: "Her ne şey ki seni Rabb'inden çekip kendisi ile meşgul ederse dünya işte odur"⁸⁵³ Aynı şekilde İslam Müslüman'ın dünya nimetleri ile ilişki kurmasına ancak Allah'tan uzaklaşmadığı, "hırs ve ihtiras" yaratmadığı sürece izin verir.⁸⁵⁴ Dolayısıyla İslam, Araf Suresi'nde olduğu gibi, bir yerde "yiye için" diyorsa, hemen arkasından "israf etmeyin" uyarısını geciktirmemektedir.⁸⁵⁵ Bu nedenle İslam Weber'in göstermek istediği gibi dünya malına ve nimetlerine sınırsız bir hoşgörü içinde değildir. Zaten Weber ile birlikte bir kısım Batılı tarihçilerin içine düştükleri hata buradadır: "İslam'ın karşısında olduğunu yanında imiş gibi görme ve göstermeleri!"⁸⁵⁶

Peki İslam çalışma ve hayat tarzında çileci Protestanlığı aratmaz da, takipçisine sorumluluk yüklemekte mi acizdir? Bu kaygı Ülgener'e aittir ve bu vesile ile kadercilik bahsine değinir. Ülgener'in yerinde hatırlattığı gibi dinlerin 'dünya' meselesi sadece dünyevi ödüllerin varlığı ve yokluğundan ibaret değildir. "İşin bir de dünya karşısında sorumluluk yüklenme bakımından önem taşıyan bir başka yanı vardır."⁸⁵⁷ Ülgener, ilk ve öz kaynakları ile İslâm'ın, fiil ve hareketine yer açarak takipçisine sorumluluk yüklediği değerlendirmesini yapar. Kader, ilahi takdirin rastgele gerçekleşmesi değil, Allah'ın

⁸⁵² Ülgener, *a.g.e.*, s.79.

⁸⁵³ Ülgener, *a.g.e.*, s.64.

⁸⁵⁴ Ülgener, *a.g.e.*, s.65.

⁸⁵⁵ Ülgener, *a.g.e.*, s.80.

⁸⁵⁶ Ülgener, *a.g.e.*, s.67.

⁸⁵⁷ Ülgener, *a.g.e.*, s.33.

kullarının yapacağı tercihlerinin önceden bilgisine sahip olmasıdır. Bu açıdan bakınca kaderin “kişi iradesinden ayrı düşünülemediği ortaya çıkar.”⁸⁵⁸ Aynısı tevekkül için de geçerlidir. Tevekkül, her şeyden el etek çekerek başa geleceklere karşı bir teslimiyet değil, gereken tedbirleri alıp, azmettikten sonra sonucu güven ve huzur içinde beklemekten ibarettir. Âl-i İmrân Sûresi’nde de geçtiği gibi “bir kere de azmettin mi gerisi için Rabbine tevekkül et.”⁸⁵⁹

Bu haliyle, öz kaynakları itibarıyla İslam’ın kendi iktisat ahlakını pasifize edecek bir ilahi takdir doktrini vardır denemez. Fakat ilk İslam’ın takipçisini sonuna kadar kendi eylemleri ile sorumlu kıldığı bu resim uzun ömürlü olmamıştır. Farklı kaynaklardan gelen eğilimlerle kadercilik ön plana çıkmaya başlamıştır. Ülgener eserinde bu farklı kaynakları sayar. Bunlardan biri de tasavvufun mistik kanadıdır. Dünyadan el etek çekme eğilimindeki bu kanat için tevekkül dünyevi kayıtsızlığın bir savunusu ve felsefesi haline gelmiş ve en başta taşıdığı aktif-iradeci anlamı yitirmiştir. Tevekkül artık her tedbire başvurup Allah’ın takdirini bekleme anlamından uzaklaşmış, tüm gelişmelere seyirci, pasif bir teslimiyetçiliğe bürünmüştür.⁸⁶⁰

3.8. DİNİ HÜKÜMLERİN NÖTRLEŞMESİ

3.8.1. Din Ders Kitaplarında Kadercilik

Aslında benzer bir değerlendirmenin eğitim bahsi içinde de yapılması gerektiği akıllara gelmektedir. Din ders kitaplarında Müslüman’ın sorumluluğunu zayıflatan kader hükümleri ile karşılaşılır mı? Başka bir açıdan ele alınacak olursa tasavvufun Anadolu coğrafyasına yaydığı düşünülen kaderci eğilimlerin temizlenmesi için din dersleri üzerine düşen görevi yerine getirebilmiş midir?⁸⁶¹

⁸⁵⁸ Ülgener, *a.g.e.*, s.87.

⁸⁵⁹ Ülgener, *a.g.e.*, s.87-88.

⁸⁶⁰ Ülgener, *a.g.e.*, s.88-90.

⁸⁶¹ Ülgener tasavvufun Anadolu coğrafyasındaki etkisini şu cümleler ile belirtmektedir: “Sûfiler ki dinin yer yer taşıyıcı ve tanıtıcıları arasında en faal olanları... İslâm’ı yumuşatılmış haliyle uç boylarına, en ücra köşelere kadar taşıyan ve yerleştiren hep onlar!” “Bir hareket ki, yerden bitircesine üretip peşine taktığı tarikatlarla beraber 12 ve 13. yüzyıllardan bu yana Anadolu insanının çilesi ile içli dışlı olmuş!” Ülgener, *a.g.e.*, s.91-92. Bu nedenle çalışmalarında tasavvufa ağırlık vermiştir: “Biz nass ve ibadet düzeyinde dönüp dolanan şer’i hükümleri bir yana bırakarak ağırlığı basit, sade kıssa ve temsillerle geniş ve yaygın kütleler içine nüfuz etmeyi bilen ve başaran mistik (tasavvufi) inançlara kaydırmayı düşündük ve öyle yaptık.

İslam'da kadere inanmanın imanın şartlarından biri olduğu bilgisi ders kitaplarında yer alır. Bu, Müslüman olmak isteyenlerden inanması beklenen şartlardan biridir. Kadere inanmak insanın başına gelen iyi ve kötü olayların Allah'ın yaratmasıyla olduğuna inanmaktır.⁸⁶² Bu bilgi hemen her ders kitabında bulunur. Fakat uyarılarıyla birlikte. Allah kullarını tercihlerinden dolayı mesul tutmak için peygamberler göndermiş, onlar aracılığıyla doğruyu ve yanlışlığı göstermiş ve kullarına bunlar arasında tercih yapabilmeleri için akıl ve fikir vermiştir.⁸⁶³ Dünya da Müslümanın aklını nasıl kullandığının imtihan yeridir.⁸⁶⁴ Aynı uyarılar tevekkül için de yapılır. Tevekkülün manası Müslümanlar tarafından iyice anlaşılmamıştır.⁸⁶⁵ *İslâm Dininde Tevekkülün Manası* başlığında tevekkülün hiçbir şey yapmadan Allah'tan hayır beklemek olmadığı belirtilir.⁸⁶⁶ “İslam dininde tevekkül, her türlü tedbirlerden sonra caizdir.”⁸⁶⁷ Aklın gösterdiği çarelere baş vurmadan tevekkül edenler daima mahrumiyete uğrarlar. Bu tarz bir tevekkül İslam dinince makbul değildir.⁸⁶⁸

Kader'in ve tevekkülün beşere mesuliyet yüklemekten alıkoymadığı birçok hikaye ile örneklendirilmiştir. Bunlardan en çok karşılaşılanı Peygamber'i ziyareti sırasında devesini bağlamayan adamın hikayesidir. Bir gün adamın biri Peygamberi ziyarete gelmiş. Devesini dışarıda başıboş bırakıp kendisi içeri girmiş. İçerde oturmuş, konuşmuş. Sonra dışarı çıkmış. Bakmış ki devesi bıraktığı yerde değil. Tekrar dönüp Peygamber'e durumu anlatmış. Peygamber adamın devesini neden bağlamadığını sormuş. Adam da “ben Allah'a tevekkül ettim” demiş. Bunun üzerine Peygamber, “deveni bağlayaydın da sonra tevekkül edeydin...” diye cevap vermiş. Peygamberin cevabı “deveni sağlam bağla da sonra tevekkül et” şeklinde halk diline de yerleşmiştir.⁸⁶⁹ Bir başka hikaye iki filozofun atışmasıdır. Hikâyeye göre bir bölgede bir gerçek filozof ve bir de dalkavukları tarafından

Kütlenin günlük yaşayışına ve özellikle iktisat ahlâkına dinin etkisi çoğunlukla o kanaldan yürümüş ve işlemiş olabilirdi.” Alpay, *a.g.m.*, s.663.

⁸⁶² Diyanet İşleri Başkanlığı, *a.g.e.*, s.5.

⁸⁶³ Diyanet İşleri Başkanlığı, *a.g.e.*, s.46.

⁸⁶⁴ Artam, Sevin, *a.g.e.*, s.134.

⁸⁶⁵ Hilmi, *Türk Çocuğunun Din Kitabı: İlk Mekteblerin Dördüncü Sınıfına Mahsusdur*, s.29.

⁸⁶⁶ Rıza, *a.g.e.*, s.30.

⁸⁶⁷ Ziya, *a.g.e.*, s.28.

⁸⁶⁸ *İlk Mekteblerin Müfredat Programı*, s.47.

⁸⁶⁹ Gölpınarlı, *a.g.e.*, s.62.

cesaretlendirilen bir “filozof taslağı” iki insan yaşarmış. Filozof taslağı bir gün yanındakilere bu diğer filozofun yanına gidip onunla eğlenmeyi önermiş. Sorularla başına çorap öreri, güler eğlenir, hava alır döneriz demiş. Gerçek filozofun yanına gelmişler ve sorularından biri şu olmuş: “E madem ki kader var, kimse meşgul olmamak lâzım değil mi? Kader: ‘Kimse mesul değildir, yalnız mesul benim’ der. Ya kader var, mesul yok, ya mesul var kader yok! Budur anlamadığım işlerden biri en çok.” Bu sözleri dinleyen gerçek filozof yerden bir kesek almış ve filozof taslağının başına atmış. Bunun üzerine filozof taslağının alnı şişmiş, kızarmış ve o da yanındakileri tanık gösterip diğer filozofu mahkemeye şikayet edeceğini, hakkını arayacağını haykırarak. Gerçek filozofu hakim önüne getirmişler. Hakim filozofa neden böyle bir harekette bulunduğunu sormuş. Gerçek filozof, filozof taslağını kastederek şu cevabı vermiş: “Kader varken, demişti, mesul yoktur beşerde, kimse mesul olamaz hiçbir an, hiçbir yerde. Beni niçin o halde mahkemeye getirdi? Böylelikle davayı o kendisi bitirdi.”⁸⁷⁰

Diğer yandan kader ve tevekkül doğru anlaşılmadıkça iş hayatında sebep olabileceği olumsuzluklara da yer verilir. Bu olumsuzlukların en çoğu Cumhuriyet öncesi zamanda yaşanmıştır. Çünkü o zamanlar insanlar ağaçlarına, hayvanlarına, ürünlerine bir hastalık bulaşınca “Allahtan geldi, ne yapalım” diyerek, ürünlerinin çürümesine, hayvanlarının ölmesine boyun eğmişlerdir.⁸⁷¹ Fakat “nimet külfet mukabilidir.”⁸⁷² Müslümanlıkta işsiz güçsüz oturmak ve sonra “kaderim ne ise o olur” demek yasaktır.⁸⁷³ Örnek Türk çocuğunun şuna inanması gerekir: “İnsanın emeğinden başka güvenci, Allah’dan başka dayancı olmadığına inanırım.”⁸⁷⁴ Bu haliyle, Türk eğitiminin kader ve tevekkül bahsinde üzerine düşeni yapmış olduğu anlaşılmaktadır. Şimdi konunun tövbe kısmı ile devam edilebilir.

⁸⁷⁰ Artam, Sevin, *a.g.e.*, s.135-137.

⁸⁷¹ Ermat, Ermat, *Yurt Bilgisi Dersleri: V. Sınıf*, s.57.

⁸⁷² Kâmi, *Yurd Bilgisi: İlk Mekteb – Dördüncü Sınıf*, s.34.

⁸⁷³ Diyanet İşleri Başkanlığı, *a.g.e.*, s.47.

⁸⁷⁴ Diyanet İşleri Başkanlığı, *Din Dersleri: Birinci Kitap*, s.46.

3.8.2. Tövbe

Ahmed Güner Sayar İslam dünyası incelemelerini kolaylaştıran iki kavram kullanmaktadır: Norm ve reel. Norm İslâm'dır, reel ise Müslüman davranışları.⁸⁷⁵ Sayar'a göre İslam ahlakının iki büyük kaynağı âyet ve hadistir (norm). Bu kaynaklardan çıkan hükümler zaman boyunca İslam dışı (norm dışı) etkiler ile kaynaşarak Müslüman'ın davranışlarını (reel) oluşturmuştur.⁸⁷⁶ Aslında bu ifade Ülgener'in İslam çalışmalarının özetlenmesine yardımcı olmaktadır. İktisadi gerilemenin nedenlerini doğrudan İslam'ın sırtına yüklemek isteyen çalışmaların sayısı az değildir.⁸⁷⁷ Sabri Ülgener çalışmalarında İslam'ın (normun) bu yükünü 'hafifletme' amacındadır. Ona göre normdan çıkan hükümler farklı etkilerle işlenerek, ki burada en büyük payı Melamilik dışındaki mistik tasavvufa verir, Müslüman'ın iktisadi davranışını (reel) oluşturmuştur. Batı standartlarından geri kalan norm değil reeldir.⁸⁷⁸ Fakat Ülgener, normun kendi hükümlerini Müslüman'a yüklemedeki eksikliğini gözden kaçırmıştır. O bu konuda yalnızca kader doktrinine odaklanmaktadır. Aynı görevi tövbe de görür. Devam eden başlıkta ilk önce tövbenin kutsal emirleri nasıl pasifize edebileceği sonra din derslerindeki ağırlığı ele alınacaktır.

3.8.2.1. Bağışlamanın Seküler ve Dini Alandaki Sonuçları

Bağışlama erdem olarak kabul gören statüsünü ve insan ilişkilerini yönlendiren konumunu günümüzde korumaya devam etmektedir. Tuckness ve Parrish'in dile getirdiği gibi -ve kendi ilişkilerimizde de gözlemleyebileceğimiz haliyle, kendisine yapılan kötülüğü bağışlayan birisi tereddüt edilmeden hemen herkes tarafından övülür ve yüceltilir.⁸⁷⁹ Onun övgüye layık görülüşünün ve yoğun bir şekilde insan ilişkilerine

⁸⁷⁵ Ahmed Güner Sayar, *İktisat Metodolojisi ve Düşünce Tarihi Yazıları*, Ötüken, İstanbul, Kasım 2011, s.320.

⁸⁷⁶ Sayar, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla...* s.118-119.

⁸⁷⁷ Tuna, *a.g.m.*, s.11.

⁸⁷⁸ Ahmed Güner Sayar da aynı fikirdedir. Protestan ahlakının Batı ekonomisindeki etkisini değerlendirdiği bir konuşmasına şöyle devam etmektedir: "Ben norm olarak İslâmiyet'e bir şey demiyorum, ama Müslüman'a baktığımız zaman 'değmez bu dünyaya, bu yalan dünyayı sana mı ısmarladılar? Kefenin cebi mi var' diyor." Sayar, *İktisat Metodolojisi...* s.322. Sonuç olarak, "rasyonel olan İslâm (norm), irrasyonel olan Müslüman (reel)'dir." Sayar, *a.g.e.*, s.320.

⁸⁷⁹ Alex Tuckness, John M. Parrish. *The Decline of Mercy in Public Life*, Cambridge University Press, Cambridge 2014, s.1.

işlemiş olan varlığının dini öğretilerden kaynaklandığı düşünülmektedir. Nitekim, din bilginleri tüm büyük dünya dinlerinde bağışlamayı teşvik eden temaların bulunabileceğini belirtmişlerdir.⁸⁸⁰ Kutsal metinlere göre bağışlamak yüceliktir.

Aslında kutsal metinlerde vurgulanan bağışlamanın yüceliği bilimsel çalışmalar tarafından desteklenmektedir. Witvliet ve arkadaşlarının gerçekleştirdiği deneyde, kişilerin bağışlama ve bağışlamama anlarındaki vücutlarında meydana gelen fizyolojik aktiviteleri ölçülmüştür. Gönüllü psikoloji öğrencilerinin katılımıyla gerçekleştirilen deneyde, katılımcılardan geçmişte maruz kaldıkları haksız bir durumu hatırlamaları ve kendilerine haksızlık yapan kişinin bağışlanması hususunda hem olumlu hem de olumsuz tepkiler düşlemeleri beklenmiştir. Deneyde katılımcıların, yaşadıkları acıyı hatırlayıp haksızlık edene yönelik bağışlama yerine güçlü bir kin duygusu besledikleri durumlarda fizyolojik aktivitelerinin (kan basıncı, kalp atış hızı, vd.) arttığı, diğer taraftan empati ve bağışlayıcı yaklaşım sergiledikleri zamanlarda azaldığı görülmüştür. Ortaya çıkan bulgular doğrultusunda, neden olduğu yüksek fizyolojik aktivite ile bağışlamamanın vücudun bağışıklık sistemini zayıflatabileceğine ve çeşitli rahatsızlıklarını tetikleyebileceğine, bununla birlikte bağışlama ile olası hastalık risklerinin azaltılabileceğine dikkat çekilmiştir.⁸⁸¹

Witvliet ve arkadaşlarının ulaştığı ampirik sonuçlar, bağışlama ve sağlık bağlantısını ele alan birçok ilişkisel çalışmanın deneysel doğrulaması olmuştur. Birçok teorisyen tarafından bağışlama, incinen bireyin kendisini incitene karşı pozitif yaklaşıma başladığı duygusal değişim olarak tanımlanmış, bağışlama sürecinde öfke ve kızgınlık gibi olumsuz duyguların iyilik, empati ve merhamet ile yer değiştirdiği belirtilmiştir.⁸⁸²

⁸⁸⁰ Michael E. McCullough, Giacomo Bono, Lindsey M. Root, "Religion and Forgiveness", *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality*, Edt.: Raymond F. Paloutzian, Crystal L. Park, The Guilford Press, New York 2005, s.397.

⁸⁸¹ Charlotte van Oyen Witvliet, Thomas E. Ludwig, Kelly L. Vander Laan, "Granting Forgiveness or Harboring Grudges: Implications for Emotion, Physiology, and Health", *Psychological Science*, Volume: 12, Number: 2, March 2001, s.117-123.

⁸⁸² Michael E. McCullough, Frank D. Fincham, Jo-Ann Tsang, "Forgiveness, Forbearance, and Time: The Temporal Unfolding of Transgression-Related Interpersonal Motivations", *Journal of Personality and Social Psychology*, Volume: 84, Number: 3, 2003, s.540; Caroline R. Lavelock, Daniel J. Snipes, Brandon J. Griffin, Everett L. Worthington, Jr., Don E. Davis, Joshua N. Hook, Eric G. Benotsch, James Ritter, "A Conceptual Model of Forgiveness and Health", *Forgiveness and Health: Scientific Evidence and Theories*

Onun kendi doğasını aşan olumlu etkilerinin bu özelliğinden kaynaklandığı belirtilmektedir. Nitekim, kendisine karşı suç işlenen bir kişinin suç sahibine karşı merhamet ile yaklaşarak çektiği acıdan ve intikam tutkusundan kurtulmasıyla stres seviyesinin ve stres ile ilgili hastalıklara yakalanma olasılığının azalması beklenmiştir.⁸⁸³ Bu beklentiye paralel olarak yapılan ilişkisel araştırmalarda bağışlamanın stres, depresyon, intihar eğilimi, kendine zarar verme isteği gibi bir çok psikolojik rahatsızlık ile negatif ilişkisi olduğu belirtilmiştir.⁸⁸⁴ Bağışlama eğiliminin, ruhsal iyi oluş yanında, fiziksel sağlık ile de olumlu ilişki içinde olduğu birçok araştırmaya yansımıştır.⁸⁸⁵ Bu araştırmaların birinde Toussaint ve Cheadle, hayatlarında bağışlayamadıkları birçok insan olduğunu ve bir kimseyi bağışlamalarının uzun zaman aldığını belirten kişilerin, bağışlama ile ilgili bir sorunu olmayanlara oranla bir yıl içinde daha fazla kalp damar hastalığına yakalandığını belirtmişlerdir.⁸⁸⁶ Bu veriler karşısında ortaya çıkan bağışlama terapilerinin dikkat eksikliği ve bipolar bozukluktan depresyona kadar çok sayıda hastalığın tedavisinde kullanıldığı bilinmektedir. Richard Fitzgibbons bağışlama hakkında yapılan bilimsel araştırmaların penisilinin keşfi kadar önemli olduğunu vurgulamıştır.⁸⁸⁷

Relating Forgiveness to Better Health, Edt.: Loren L. Toussaint, Everett L. Worthington, Jr., David R. Williams, Springer, New York 2015, s.30; Bir kısım teorisyenin affetme tanımı için bkz. Everett L. Worthington, Jr. "Initial Questions About the Art and Science of Forgiving", *Handbook of Forgiveness*, Edt.: Everett L. Worthington, Jr, Routledge, New York 2005, s.3-5.

⁸⁸³ Witvliet, Ludwig, Laan, *a.g.m.*, s.118.

⁸⁸⁴ Affetme ve ruh sağlığı ile ilgili çalışmalar için bkz. Brandon J. Griffin, Everett L. Worthington, Jr., Caroline R. Lavelock, Nathaniel G. Wade, William T. Hoyt, "Forgiveness and Mental Health", *Forgiveness and Health: Scientific Evidence and Theories Relating Forgiveness to Better Health*, Edt.: Loren L. Toussaint, Everett L. Worthington, Jr., David R. Williams, Springer, New York 2015, s.77-90; Barbara Elliott, "Forgiveness Interventions to Promote Physical Health", *Forgiveness and Health: Scientific Evidence and Theories Relating Forgiveness to Better Health*, Edt.: Loren L. Toussaint, Everett L. Worthington, Jr., David R. Williams, Springer, New York 2015, s.277-278

⁸⁸⁵ Affetme ve fiziksel sağlık ile ilgili çalışmalar için bkz. Alyssa C. D. Cheadle, Loren L. Toussaint, "Forgiveness and Physical Health in Healty Populations", *Forgiveness and Health: Scientific Evidence and Theories Relating Forgiveness to Better Health*, Edt.: Loren L. Toussaint, Everett L. Worthington, Jr., David R. Williams, Springer, New York 2015, s.91-106.

⁸⁸⁶ Cheadle, Toussaint, *a.g.m.*, s.98.

⁸⁸⁷ Richard Fitzgibbons, "Anger and the Healing Power of Forgiveness: A Psychiatrist's Wiew", *Exploring Forgiveness*, Edt.: Robert D. Enright, Joanna North, The University of Wisconsin Press, Madison 1998, s.71. İnsanların yaşam kalitelerini artırabilmek için kendilerine karşı işlenen suçları bağışlama eğilimlerini artıran müdahale programları geliştirilmiş, bu programlar doğrultusunda klinisyenlerin hastaları için kullanabilecekleri örneğin *Helping Clients Forgive, Five Steps to Forgiveness, Forgive for Good* gibi rehber kitaplar oluşturulmuştur. Jennifer P. Friedberg, Hillary Lewin Tuvia, Rose Cha, "Forgiveness and Health in Patient Populations", *Forgiveness and Health: Scientific Evidence and Theories Relating Forgiveness to*

Fakat, teolojik ve bilimsel dayanaklarına rağmen daha geniş bir bağışlama literatürü onun yüceliğini kuşkulu hale getirmektedir. Yazında dile getirilen diğer kuşkuların yanında, bağışlamanın ihlal eğilimini artırdığı belirtilmektedir.⁸⁸⁸ McNulty bağışlamanın bu negatif özelliğini, Skinner'in edimsel koşullanma teorisiyle açıklamaktadır. Teoriye göre, insanlar olumsuz şekilde sonuçlanan davranışlarını daha az tekrar etmeye başlamaktadırlar. Dolayısıyla, ihlalcı, davranışı olumsuz bir şekilde sonuçlanmadıkça ihlaline devam etme eğilimindedir. Buradan hareketle McNulty, davranışın olumsuz sonuçlarını ortadan kaldıran bağışlamanın ihlal davranışını teşvik edeceğini belirtmiştir. Nitekim, onun gerçekleştirdiği bir araştırmada bağışlayıcı eğilim gösteren eşlerin partnerleri tarafından daha fazla psikolojik ve fiziksel şiddete maruz kaldığı ortaya konulmuştur.⁸⁸⁹

Bağışlamanın, bağışlanan üzerindeki ihlali besleyen etkisi farklı alanlardan veriler ile de desteklenmiştir. Örneğin, Fransa'da eski bir gelenek olarak devam eden kutlama afları kapsamında başkanlık seçimleri sonrası ya da Bastille Günü kutlamalarında genel aflar ilan edilmekte ve hafif suçlar bağışlanabilmektedir.⁸⁹⁰ Bununla birlikte Fransa'da,

Better Health, Edt.: Loren L. Toussaint, Everett L. Worthington, Jr., David R. Williams, Springer, New York 2015, ss.115-117.

⁸⁸⁸ Bağışlama, Nietzsche'ye göre örneğin, miskinlerin, cesurlar karşısında başlattıkları isyanın başarılı sonuçlarından biridir; bir asalak erdemidir. Çünkü sadece karakteri zayıf olan, başka bir seçeneği kalmadığında, isteksizce bağışlar. Bu haliyle Nietzsche için, bağışlamanın ahlaki değeri sorunludur. Bkz. Friedrich Nietzsche, *On the Genealogy of Morality*, Edt.: Keith Ansell-Pearson, Trans.: Carol Diethe, Cambridge University Press, New York 2007; Robert D. Enright, Suzanne Freedman, Julio Rique, "The Psychology of Interpersonal Forgiveness", *Exploring Forgiveness*, Edt.: Robert D. Enright, Joanna North, The University of Wisconsin Press, Madison, 1998, s.49. Bağışlama bazı düşünürlere göre adaletin zıddıdır. Wesley Cragg, *The Practice of Punishment: Towards a Theory of Restorative Justice*, Routledge, London, New York 1992, s. 109; Daniel Philpott, "The Justice of Forgiveness", *Journal of Religious Ethics*, Volume: 41, Number: 3, 2013 s.403. Bağışlama, sorumsuzluğun cezasını mağdura yüklemekle eleştirilmiştir. Ozick'e göre bağışlama mağduru unuttur ve acımasızdır. Cynthia Ozick, "The Symposium", *The Sunflower: On the Possibilities and Limits of Forgiveness*, Edt.: Harry James Cargas, Bonny V. Fetterman, Shoken Books, New York 1997, s.216-217.

⁸⁸⁹ James K. McNulty, "The Dark Side of Forgiveness: The Tendency to Forgive Predicts Continued Psychological and Physical Aggression in Marriage", *Personality and Social Psychology Bulletin*, Volume: 37, Number: 6, 2011, s.770-783. McNulty'nin konu ile ilgili benzer sonuçlara ulaştığı diğer çalışmaları için bkz. James K. McNulty, "Forgiveness Increases the Likelihood of Subsequent Partner Transgressions in Marriage", *Journal of Family Psychology*, Volume: 24, Number: 6, 2010, s.787-790; James K. McNulty, "Forgiveness in Marriage: Putting the Benefits Into Context", *Journal of Family Psychology*, Volume: 22, Number: 1, 2008, ss.171-175.

⁸⁹⁰ James Q. Whitman, *Harsh Justice: Criminal Punishment and the Widening Divide between America and Europe*, Oxford University Press, New York 2005, s.92-93; René Lévy, "Pardons and Amnesties as Policy

başkanlık seçimleri öncesi af beklentisinin tetiklemesiyle trafik ihlallerinin arttığı kaydedilmiştir.⁸⁹¹ Başka bir çalışmada Maurin ve Ouss Bastille Günü kapsamında ilan edilen aftan yararlananlar ile, Bastille Günü'nden hemen önce cezasını tamamlayıp serbest kalan ve dolayısıyla aftan yararlanamayanların 5 yıl içerisindeki tekrar suç işleme oranlarını karşılaştırmıştır. Çalışmada, aftan yararlananların, yararlanmayanlara göre, 5 yıl içinde daha fazla suç tekrarı bulundukları tespit edilmiştir.⁸⁹² Ülkemizde de hukukçuların bağışlamanın suç tekrarı üzerindeki etkisine ilişkin kaygılar taşıdığı görülmektedir. 2010 yılında düzenlenen bir sempozyumda hukukçular Türkiye'de 1923'ten 1999 yılına kadar 52 af kanununun çıktığını, bu afların “nasıl olsa günün birinde af kanununun çıkacağı ümidi” ile ihlal ve suç eğilimini besleyebileceğine ve hatta Rahşan Ecevit affından sonra Türkiye'de kapkaç olaylarının gözle görülür bir şekilde arttığına dikkat çekmişlerdir.⁸⁹³ Yine, İbrahim Seydioğulları Ankara ilinde gerçekleştirdiği bir ankette, suçlu ile doğrudan ilişkisi olan meslek gruplarının aftan yararlanan çoğu kişinin yeniden suç işlediğine inandıklarına dikkat çekmiştir. Yapılan ankette 412 polisin yüzde 94,2'si, 36 savcının yüzde 88,9'u, 52 avukatın yüzde 80,8'i ve 77 hâkimin yüzde 78'i aftan yararlananların çoğunun tekrar suç işlediğine inandıklarını belirtmişlerdir.⁸⁹⁴

Son tahlilde bağışlamanın yüceliği, acıtan yönü ile karşı karşıyadır. Peki, insan-insan ilişkilerinde bağışlanma karşısında ihlal davranışını artırma olasılığı olan aynı insan doğasının insan-Tanrı ilişkilerinde Tanrı tarafından bağışlanması dini yükümlülükleri hususunda aynı sonuçları vermez mi? Nitekim dinin de günah çıkarma, kefare, tövbe etme gibi bağışlama aparatları vardır ve Montefiore, Yahudileri Tanrı'dan af dilemeye

Instruments in Contemporary France”, *Crime and Justice*, Volume: 36, Number: 1, 2007, s.553 (ss.551-590).

⁸⁹¹ Whitman, *a.g.e.*, s.93.

⁸⁹² Eric Maurin, Aurelie Ouss, “Sentence Reductions and Recidivism: Lessons from the Bastille Day Quasi Experiment”, *IZA Discussion Paper*, No. 3990, February 2009, Erişim adresi: <http://ftp.iza.org/dp3990.pdf>, Erişim tarihi: 25.04.2020.

⁸⁹³ Bkz. *Türk Hukukunda ve Karşılaştırmalı Hukukta Af Sorunu Sempozyumu*, Ed.: Serap Keskin-Kızıroğlu, 1. Basım, Okan Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011.

⁸⁹⁴ İbrahim H. Seydioğulları, “Türkiye’de Ceza Afları: Ankara’da Af Konulu Alan Araştırması”, *Polis Bilimleri Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 3-4, 2006, s.16-18.

teşvik eden Yahudi din adamlarının tövbeye yaptıkları aşırı vurgunun içerdiği olası tehlikeyi şu şekilde belirtmektedir:

“Fakat, hahamların genel tutumları sevindirici ve ümit verici olsa da Tanrıyı, günahkarı mümkün olan en son zamana kadar tövbeye yönlendirmeye istekli olarak betimleyerek başlangıçta bir örümcek ağı kadar zayıf olan şeytani eğilimin, günahkâr dürtünün, tekrar eden günah ile yük halatı kadar güçlü hale gelebileceğinin farkında değiller.”⁸⁹⁵

Tövbe aparatları dindarlığından hiçbir şey kaybetmeyen günahkârlar yaratır. En azından bu potansiyeli taşır. Belki de bu nedenle, örneğin namaz İslam’ın şartlarından biri olmasına rağmen Türkiye’deki Müslümanların ancak %27’sinin beş vakit namaz kıldığı bir araştırmaya yansımıştır.⁸⁹⁶ Bununla birlikte, dünyevi etkileri olan dini hükümlerde de benzer gevşemeler beklenebilir. Nitekim, bazı suçluların, bu dünyada işlenen suçların ölümden sonraki hayatta cezalandırılacağını bilmelerine rağmen suç işlemeye devam etmeleri araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Bu doğrultuda, sokak suçlularının dinin caydırıcı etkisini nasıl nötrleştirdikleri Topallı ve arkadaşlarının Atlanta’nın suç merkezlerinde suçlular ile gerçekleştirdikleri mülakatlara yansımıştır. Örneğin bölgede tetikçi olarak bilinen bir suçluya cinayetin kutsal cezasının cehennem olduğu hatırlatılınca, tetikçi buna katılmadığını Tanrı’nın herkesi bağışlayabildiğini belirtmiştir.⁸⁹⁷ Benzer bir şekilde, bağışlama aparatları nasıl ki kutsal insancıl emirleri etkisizleştirebiliyorsa, kutsal ekonomik buyrukları da etkisizleştirebilir. Max Weber’in eserinde genellikle gözden kaçırılan husus budur.

⁸⁹⁵ C. G. Montefiore, “Rabbinic Conceptions of Repentance”, *The Jewish Quarterly Review*, Volume: 16, Number: 2, Jan, 1904, s.224.

⁸⁹⁶ *The World’s Muslims: Unity and Diversity*, The PEW Forum on Religion & Public Life, PEW Research Center, Washington 2012. s.37, 43.

⁸⁹⁷ Mülakatlar yüksek suç oranları ile bilinen Amerika Birleşik Devletleri’nin Georgia Eyaleti’nin Atlanta şehrinde gerçekleştirilmiştir. Çalışmadaki suçlu isimleri kodlanmıştır. Çalışmadaki başka bir mülakatta 18 yaşında, soygunculuk yaptığı bilinen Que Tanrı’ya, Kutsal Kitap’a, İsa’ya ve On Emir’e inandığını belirtmiş, On Emir’den hangilerini sayabileceğinin sorulması üzerine konuşma şöyle devam etmiştir: Que: “Mmm... aslında, bilmiyorum ... çalmamak gibi ve mm.. hile yapmamak ve bunun gibi şeyler.” Soru: “İncil ile ilgili ne biliyorsun?” Que: “Evet, birazını biliyorum. Yani. Cennet ve cehennem, İsa’nın şeytan ile savaşı, ama aslında, tüm detayları bilmek için aslında yeteri kadar kiliseye gitmedim, sadece önemlileri, kiliseye bir miktar para bağışında bulununca ya da dua edip özür dileyince İsa’nın yapılan tüm kötülükleri bağışlaması gibi.” Volkan Topallı, Timothy Brezina, Mindy Bernhardt, “With God on My Side: The Paradoxical Relationship between Religious Belief and Criminality among Hardcore Street Offenders”, *Theoretical Criminology*, Volume: 17, Number: 1, 2012, ss.49-69.

3.8.2.2. Max Weber ve Dinin Bağışlama Aparatları

Dini doktrinler içerisinde dinsel bağışlama aparatlarının ortaya çıkış nedeni nedir? Bazı sosyal bilimciler dinsel gelişmeleri iktisat mantığı ile kavramaya çalışmışlar ve bu girişim din ekonomisi olarak anılan yeni bir alanı ortaya çıkarmıştır. Din ekonomisi içerisinde dinler bir tür dini firmaları, dinsel doktrinler ürünleri, farklı dinlerin bir araya geldiği alan piyasayı, takipçiler tüketicileri, din adamları üreticileri oluşturmaktadır.⁸⁹⁸ Din ekonomisinin öncüleri, iktisat rasyonalitesinin dini gelişmelerin motivasyonlarının anlaşılmasına ilişkin farklı bakış açıları getirebileceğini belirtmişlerdir.⁸⁹⁹ Bu yaklaşım ile ele alındığında kutsal bağışlama aparatlarının ortaya çıkışının ve gelişiminin dinler ve mezhepler arasındaki rekabet ortamı ile ilişkili olabileceği anlaşılmaktadır.

Konuyu ele alan çalışmalardan birinde araf doktrininin Katoliklik'te benimsenme süreci ele alınmaktadır. Araf, günahkarın öldükten sonra günahlarının bağışlanma sürecinin tamamlandığı geçici arınma yeridir. Doktrin benimsenmeden önce, Katolik günahkarın bağışlanmasının tek yolu ölmeden önce bazı yükümlülükleri yerine getirmesidir. Fakat araf doktrini ile birlikte günahkarın ölümünden sonra onun adına üçüncü şahıslara bu yükümlülükleri yerine getirme izni verilmiştir. Dolayısıyla bu doktrin ile Katoliklik günahkara öldükten sonra da günahlarının bağışlanması fırsatı vermekte, onu geçici bir arınma yerinde bekleterek cennete girmesi için bir nevi “ikinci bir şans” tanımaktadır. Çalışma araf doktrininin Katolik kilisesi tarafından dinsel rekabetin arttığı ve kilisenin pazar hakimiyetinin tehdit edildiği bir dönemde benimsendiğini belirtmektedir. Bu açıdan bakıldığında, Katolik kilisesinin takipçileri için günahın maliyetini erteleyen ve azaltan bir hamlede bulunmuş olduğu değerlendirilmektedir.⁹⁰⁰ Aynı bakış açısıyla İslam'daki bağışlama hükümlerinin yoğunluğunun, doğduğu dönemin rekabetçi ortamından kaynaklandığı söylenebilir. Nitekim bu bakış açısını doğrulayacak

⁸⁹⁸ Din ekonomisinin temel kavramları hakkında bkz. Laurence R. Iannaccone, “Religious Markets and the Economics of Religion”, *Social Compass*, Volume: 39, Issue: 1, 1992, s.123-131.

⁸⁹⁹ Robert B. Ekelund Jr., Robert F. Hébert, Robert D. Tollison, *The Marketplace of Christianity*, The MIT Press, Cambridge 2006, s.10.

⁹⁰⁰ Robert B. Ekelund, Jr., Robert F Hébert, Robert D. Tollison, “The Economics of Sin and Redemption: Purgatory as a Market-Pull Innovation”, *Journal of Economic Behavior and Organization*, Volume: 19, 1992, s.1-15.

ayetler de vardır. “Allah’tan bir merhamet/bir sevgi/bir şefkat sayesinde ki, sen onlara yumuşak davrandın. Eğer kaba saba, katı yürekli olsaydın senin çevrenden kesinlikle dağılır giderlerdi. O halde, bağışla onları, af dile onlar için... (Âli İmran, 3/159)”⁹⁰¹

Dinsel hassasiyet açısından ele alındığında ise bağışlama günahkarın temiz bir sayfa açmasını sağlayacak duygusal zemin olarak görülmektedir. Bağışlamanın amacı Tanrı ve günahkâr arasındaki husumetin sonlanması, bu ilişkinin tazelenmesi ve günahkarın tekrar Tanrı yoluna dönmesidir.⁹⁰² Weber’in itirazı bu kısım ile ilgilidir. Ona göre günahkarın bağışlanması bahsedilen tazelenme yerine, çarpık ilişkinin devamlılığına katkıda bulunmaktadır. O, konu hakkındaki eleştirilerini özellikle günah çıkarma ritüeline

⁹⁰¹ Yaşar Nuri Öztürk, *Surelerin İnış Sırasına Göre Kur’an-ı Kerim Meali*, Yeni Boyut, İstanbul 2022, s.461.

⁹⁰² Dionisio Borobio, “Sacramental Forgiveness of Sins”, Trans.: Dinah Livingstone, *Forgiveness*, Edt.: Casiano Floristán, Christian Duquoc, Marcus Lefébure, T. & T. Clark LTD, Edinburgh, 1986, s.99-103. Bağışlanmanın benzer bir etkisinin seküler alanda da oluşabileceği ileri sürülmektedir. Onarıcı adalet anlayışının güçlü savunucularından Howard Zehr, suçlunun ancak bağışlandığını hissettikten sonra hayatına sağlıklı, ikinci bir başlangıç yapabildiğini belirtmektedir. Suçlunun işlediği suçu inkâr etmesi halinde haklı olarak toplumun öfkesine neden olurken, kabul ettiğinde öz saygısını yitirdiğini ve kendini değersiz hissettiğini belirten Zehr, geleneksel ceza yöntemlerinin bu duyguları ortadan kaldırmadığını, suçlunun ancak bağışlanması ile suçluluk duygusunun üstesinden gelebildiğini ve böylece topluma yeniden entegre olabildiğini söylemiştir. Howard Zehr, *Changing Lenses: A New Focus for Crime and Justice*, Herald Press, Scottdale, PA 1990, ss.47-51. Onarıcı adalet teorisinin eleştirilerinin yöneldiği klasik ceza adalet sisteminde toplumsal düzenin sağlanması amacıyla hapisanelerin ön planda olduğu geleneksel cezalandırılma yöntemleri uygulanırken, bu tarz, işlenen suça yönelik uygulanan misillemeci yöntemlerin mükerrer suçluluğu önlemede yetersiz olduğu savunulmuştur. Gerry Johnstone, “The Agendas of the Restorative Justice Movement”, *Restorative Justice: From Theory to Practice*, Edt.: Holly Ventura Miller, Emerald JAI, Bingley, UK 2008, s.63-67; Holly Ventura Miller, “Introduction”, *Restorative Justice: From Theory to Practice*, Edt.: Holly Ventura Miller, Emerald JAI, Bingley, UK 2008, s.X. Onarıcı adalet taraftarları, geleneksel ceza sistemi yerine, faile suçunu kabul etme, yanlışını düzeltme ve sorumluluk alma fırsatı sunan, onarıcı adalet görüşmelerini önermiştir. Dennis Sullivan, Larry Tifft, “Restorative Justice Processes and Practices”, *Handbook of Restorative Justice: A Global Perspective*, Edt.: Dennis Sullivan, Larry Tifft, Routledge, London, New York 2006, ss.17-18. Görüşmeler bir arabulucunun eşliğinde yalnızca mağdur ve suçlunun arasında gerçekleştirildiği gibi, ailelerin ve diğer toplum üyelerinin yer alabildiği modeller de uygulanmaktadır. Margarita Zernova, *Restorative Justice: Ideals and Realities*, Ashgate Publishing Limited, Aldershot 2007, s.8-18. Gönüllülük esasına dayalı, bağışlama ve uzlaşma fırsatlarının ortaya çıktığı bu görüşmelerin suç tekrarının azaltılmasında etkili olduğu belirtilmiştir. Anthony da Silva, “Through Nonviolence to Truth: Gandhi’s Vision of Reconciliation”, *Forgiveness and Reconciliation: Religion, Public Policy, & Conflict Transformation*, Edt.: Raymond G. Helmick, S.J., Rodney L. Petersen, Templeton Foundation Press, Philadelphia, London 2002, ss.314-315. Fakat, onarıcı adalet yöntemi ile suçluluğu azaltma noktasında bağışlanma duygusu yerine farklı duygusal etmenlerin işin içinde olabileceği görülmektedir. Nitekim, onarıcı adalet görüşmeleri sayesinde suçlular zarar verdikleri kurbanları ile bir araya gelme ve duygu alışverişi yapma fırsatı bulmaktadır. Görüşmeler sonrası suçtan uzak kalmayı başarabilenler, kendilerini değiştiren şeyin yol açtıkları zarar ve sonuçları kurbanın kendisinden duymaları olduğunu belirtmişlerdir. Hennessey Hayes, Tara Renae McGee, Michael Cerruto, “Explaining Continuity and Change in Offending Behaviour after a Restorative Justice Conference”, *Current Issues in Criminal Justice*, Volume: 23, Number: 2, s.127-143.

yöneltmektedir. Günah çıkarma dindarın işlemiş olduğu bir günahı din adamına itirafından ve günahların bağışlanmasından oluşan bir ritüeldir.⁹⁰³ Weber'e göre bu ritüelin psikolojik etkisi "bireyi kendi davranışının sorumluluğundan kurtarmak" olmuştur.⁹⁰⁴ Bu durum günah-af-günah döngüsünü teşvik etmiş ve dinsel hükümlerin sorumluluğunu bireyin üzerine yüklenmesini engellemiştir.⁹⁰⁵ Weber bu nedenle günah çıkarma hücrelerinin çileciliğin istikrarını zayıflattığını söylemektedir.⁹⁰⁶

Günah çıkarma ritüeli Katoliklik'te bulunan yedi kutsal ayinden biridir.⁹⁰⁷ Weber'e göre Katoliklik hayatın her anını kutsallaştırma amacı taşır. Fakat sahip olduğu günah çıkarma ritüeli ile hedeflemiş olduğu bu idealin altını kendisi oyar.⁹⁰⁸ Aynısı seküler hayatta da olur. O nedenle Jeremy Bentham "iyi kanunlar yapın ve fakat onları iptal edecek güçte bir sihirbaz değneğini yaratmayın" demiştir.⁹⁰⁹ Af kanunları nasıl ki yasanın taleplerini etkisizleştiriyorsa, aynı ilişki dinsel bağışlama aparatları ve kutsal kitaplar arasında ortaya çıkar.

Diğer yandan Weber, Katolikliği konu ile ilgili özellikle çileci Protestan mezheplerinden Kalvenizm ile karşılaştırır. Kalvenizm'in öne çıkan özelliği ilahi takdir öğretisine sahip olmasıdır. Buna göre Tanrı insanlar ile ilgili hükmünü vermiştir. Bu hükme göre insanlığın bir kısmı ebedi lütuf ile mükafatlandırılmış, bir kısmı ise ebedi olarak lanetlenmiştir. Dolayısıyla Kalvenizm'de Tanrı'nın lütfu, zaten belirlenmiş olduğu için, kazanılamaz ya da kaybedilemez. Kalvenist hiçbir şekilde yazgısını değiştiremez. Ona, Tanrı'nın lütfunu kazanması için hiçbir papaz, hiçbir ritüel ve hiçbir kilise yardım edemez. Dolayısıyla Kalvenizm'de Tanrı'nın lütfunun kilise ve ritüeller yardımıyla kazanılması tamamıyla ortadan kaldırılmış ve bu Kalvenizm ile Katoliklik arasındaki en belirgin farkı oluşturmuştur.

⁹⁰³ *The Encyclopedia of Protestantism*, Edt.: Hans J. Hillerbrand, Volume: 1, Routledge, New York 2004, s.810-811.

⁹⁰⁴ Weber, *The Protestant Ethic...*, s.250.

⁹⁰⁵ Weber, *a.g.e.*, s.117.

⁹⁰⁶ Weber, *a.g.e.*, s.250.

⁹⁰⁷ Frank K. Flinn, *Encyclopedia of Catholicism*, Facts on File, New York 2007, s.541.

⁹⁰⁸ Weber, *a.g.e.*, s.116, 233-234.

⁹⁰⁹ Mine Başbayraktar Taşkın, "Türk Ceza Hukukunda Af Kurumu", *Yargıtay Dergisi*, Cilt: 30, Sayı: 3, Temmuz 2004, s.234.

Diğer yandan Kalvenizm'in ilahi takdir doktrininin teorik olarak kadercilikle sonuçlanması beklenirken pratikte tam tersi olmuştur.⁹¹⁰ Kalvenizm'de kimlerin kurtulmuş ve cezalandırılmış olduğu bilgisi yalnızca Tanrı'da mevcuttur. Kalvenist dindarın tek bildiği insanların bir kısmının lütuf için seçildiği geri kalanın ise bu lütuftan mahrum bırakıldığıdır. Tam bu noktada Kalvenist için kaçınılmaz bir soru ortaya çıkmıştır: "Ben seçilmişlerden biri miyim?"⁹¹¹ Kalvenistler kaderlerini değiştiremeseler de haklarında verilen hükmü sezinleyebileceklerine inanmışlardır. Bu noktada, ancak Tanrı'nın hükümlerine uygun bir şekilde yaşama azmi gösterebilenlerin Tanrı'nın seçilmiş kullarından olabileceğinden hareketle Kalvenistler kendi hayat tarzları üzerinden haklarındaki kaderi sezinlemeye çalışmışlardır. Kalvenist, Tanrı'nın buyruklarına uygun bir hayat tarzı sürerek O'nun lütfunu kazanamaz -çünkü seçilmiş kullar zaten belirlenmiştir, fakat kendini bu kullar arasında olduğuna ikna edebilir. Fakat bu ikna sürecinde Kalvenistin elinde, Katoliğin elindeki tövbe aparatları yoktur. Seçilmiş ya da lanetlenmiş olabileceği onun her adımında karşısına çıkmaktadır. Kalvenist'in dindar olduğuna ikna süreci, Katoliklik'te hiçbir zaman olmayan, sistemli bir öz disiplin içinde gerçekleşmektedir.

Dolayısıyla Kalvenizm'de, Katoliklik'te olduğu gibi Tanrı'nın yardımsever ve düşünceli tesellisi yoktur. Kalvenizm'in Tanrısı sevapların günahlar ile karşılaştırılacağı bir defter tutmaz. Onun inancında tek bir günah her şeyi yok eder. Bu doğrultuda günah-af-günah döngüsü yoktur. Kalvenizm'in geliştiği bölgelerde günah çıkarma ritüeli kaybolmuştur. Bu sayede dini hayat istikrarsızlıktan kurtulmuş ve metodik bir karakter kazanmıştır. Artık dindar attığı her adımından sorumludur.⁹¹² Weber'e göre çileci hayatın istikrarı buradan kaynaklanmaktadır.

3.8.2.3. Sabri F. Ülgener ve Dinin Bağışlama Aparatları

İslam, takipçisine aynı kararlılıkla sorumluluk yükleyebilmekte midir? Ülgener konuyu ele alırken yalnızca kadercilik konusuna eğilmiştir. Onun tasavvuf

⁹¹⁰ Weber, *a.g.e.*, s.232.

⁹¹¹ Weber, *a.g.e.*, s.110.

⁹¹² Weber, *a.g.e.*, s.98-128.

incelemelerinde, örneğin, Mevlana'ya atıflar bulunur. Fakat Mevlana'ya atfedilen “yine gel, yine gel! Kim olursan ol, yine gel!.. Yüz kere tövbeni bozmuş olsan da yine gel!” çağrısına bağışlama ve sonuçları bağlamında yer verilmez ve değerlendirilmez. Bu sözlerin Mevlana'ya ait olup olmadığı her ne kadar tartışmalıysa da onun genel felsefesi ile uyumlu olduğu hakkında görüş birliği bulunmaktadır.⁹¹³

Aslında Ülgener'in tövbe kurumunun önemini göz ardı ettiği söylenemez. Nitekim Katolik papazın elindeki bağışlama yetkisinin Katoliğin dinsel hayatında bir istikrarsızlık yarattığına dikkat çeker ve bu durumu Kalvenizm ile karşılaştırır:

“Rahip nedamet (pişmanlık) duygusu ile kendine baş vuruldukça Tanrı bağışını yine de cömertçe bahşeden bir sihir sahibi sayılır. Katoliğin hayatı öylece, tipik olarak, günah, arkasından nedamet, günah çıkartma ve arınma, tekrar günah ve peşinden tekrar nedamet şeklinde iniş çıkışlı hareketlerin toplam görünümünü verir. Protestan ve özellikle Kalvinist gözü ile durum farklıdır: Allah'ın kuldan istediği, iniş çıkışlı hareketler içinde daima tek kalmaya mahkûm iyilikler değil, bütün bir yaşama biçiminin kesintisiz olarak doğru kabul edilen yolda sistemli ve metodik düzenlenişidir. Günahkârlık halinde onu hemen düzeltmeye koşacak bir ruhânî sınıf (ruhban) söz konusu olmayınca, kulun kendisi doğru yoldan sapmamaya sonuna kadar dikkatli olacaktı.”⁹¹⁴

Fakat buradaki tabloyu İslam ile karşılaştırmaz. Çünkü Ülgener, tövbe aparatlarının varlığını yalnızca günah çıkarma ritüeline indirgemıştır. Günah çıkarma ritüeli aracı bir ruhban sınıfının varlığı ile gerçekleşmektedir. İslam'da ise bir ruhban sınıfı yoktur.⁹¹⁵ Dolayısıyla bu konuda Ülgener için İslam'ın Katoliklik ile bir benzerliği bulunmamaktadır.

Ülgener, son tahlilde, öz İslam'ın Kalvenizm'i aratmadığını söyler.⁹¹⁶ Daha önce de ifade edildiği gibi Weber Kalvenizm'i ele alırken onun Katolik tövbe aparatlarını ortadan kaldırmasından ve dinsel hayattaki sonuçlarından bahseder. Fakat bu konuda öz İslam'ın benzeri Kalvenizm değil, Katolikliktir. Nitekim İslam'da günah çıkarmaya hazır bir ruhban sınıfı olmasa da Kuran'da seksen sekiz yerde tövbe kavramı geçmektedir.⁹¹⁷ Bu, Müslüman'ın günah çıkarıp tövbe etmek için bir aracıya ihtiyaç duymadığı anlamına

⁹¹³ Yakup Şafak, “Mevlânâ'ya Atfedilen ‘Yine Gel...’ Rubâîsine Dair”, *Tasavvuf*, Sayı: 24, Temmuz-Aralık 2009, s.75.

⁹¹⁴ Ülgener, *a.g.e.*, s.44-45.

⁹¹⁵ Ülgener, *a.g.e.*, s.38-47.

⁹¹⁶ Ülgener, *a.g.e.*, s.83.

⁹¹⁷ Bekir Topaloğlu, “Tövbe” *İslam Ansiklopedisi*, Cilt:41, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2012, s.279.

gelmektedir. Bu durumun ise olası sonuçları göz ardı edilemez. Örneğin, nefis hakimiyetinin birikime ilişkin önemine daha önce değinilmişti. Ülgener İslamiyet'in mütevazı hayat tarzı ve nefis hakimiyeti konusunda kolayca hedef alınamayacağını söyler. Fakat İslam sahip olduğu affedilme fırsatlarıyla nefis hakimiyeti ile ilgili kendi hükümlerini esnetmiş olur ve hükümlerin takip edilmesi açısından olası bir istikrar eksikliğine kapı aralar. Bu esneklik ayette bile açıkça görülür: “De ki: Ey kendi **nefisleri aleyhine haddi aşan kullarım!** Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin! Çünkü Allah, bütün günahları bağışlar. Şüphesiz ki O, çok bağışlayan, çok esirgeyendir. (Zümer, 39/53)”⁹¹⁸ Buradaki istikrar tehlikesi yalnızca nefis hakimiyetine ilişkin hükümler için değil, çalışmaya ilişkin telkinler ile birlikte tüm kutsal emirler için geçerlidir.

3.8.2.4. Din Ders Kitaplarında Tövbe

Weber'e göre Tanrı'nın günahkarı bağışlama istediği O'nun karakteri ile ilgili gibi görünmektedir.⁹¹⁹ Katoliğin, ve hatta Lutherçilerin Tanrısı sevgi doludur.⁹²⁰ O nedenle Katolik kilisesi insanın kusurlarını şefkatle karşılama eğilimindedir.⁹²¹ Kalvenist'in Tanrı'sı ise kızgın ve merhametsizdir. Takipçisi ile arasında sevecen bir ilişki yoktur. Her an intikam almaya hazırdır.⁹²² Fakat İslam'da durum tam tersidir. İslam Tanrısı, Weber'in de dikkat çektiği gibi, merhametlidir.⁹²³ Bu Türk halkı için de böyledir. Bir çalışmada Türk halkının Allah'ın yargılayan ve cezalandıran vasıflarından çok sevecen, sevgi ile yaklaşan, yardım edici vasıflarına vurgu yaptığı belirtilmektedir.⁹²⁴ Aynı vurgu ile din ders kitaplarında da karşılaşılır. Bu ise bizi ders kitaplarındaki Müslüman ahlakının nefis hakimiyeti ve çalışmaya ilişkin hükümlerini zayıflatan ikinci bir konuya getirmektedir.

⁹¹⁸ Selim Özarslan, “Allah'a Yöneliş Bilincini Tazeleme: Tövbe”, *Diyanet*, Sayı: 336, Aralık 2018, s.20. Zümer Suresi, 53. ayet Öztürk'ün Kuran mealinde şu şekilde yer almaktadır: “De ki, ‘Ey öz benlikleri aleyhine sınırı aşan/aşırı giden kullarım! Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin! Allah, günahları tümünden affeder. Çünkü O, mutlak Gafûr, mutlak Rahim'dir.” Öztürk, *a.g.e.*, s.250.

⁹¹⁹ Weber, *a.g.e.*, s.103.

⁹²⁰ Adair-Totef, *a.g.e.*, s.75.

⁹²¹ Weber, *a.g.e.*, s.117.

⁹²² Kalberg, “Introduction...”, s.xxx.

⁹²³ Weber, *Economy...*, s.625.

⁹²⁴ Ali Çarkoğlu, Ersin Kalaycıoğlu, “Türkiye’de Dindarlık: Uluslararası Bir Karşılaştırma”, *İstanbul Politikalar Merkezi*, 2009, s.10, Erişim Adresi: https://research.sabanciuniv.edu/id/eprint/14014/1/Rapor_Dindarlik.pdf, Erişim Tarihi: 23 Şubat 2023.

Din ders kitaplarında yer alan tasavvurda Allah yardımsever ve cömerttir.⁹²⁵ Tüm kulları için güçlüğü değil, kolaylığı istemektedir.⁹²⁶ Rahmeti sonsuzdur.⁹²⁷ O'nun bu karakteri bağışlama eğilimine de yansımaktadır. Nitekim aynı zamanda O “bağışlayan” ve “ayıp örtücü”dür.⁹²⁸ Dolayısıyla Müslüman Türk çocuğuna günahları karşısında Allah'ın bağışlamasını dileyebileceği her fırsatta hatırlatılır. Günahkâr günahları karşısında dua yoluyla aracısız olarak Allah'tan af dileyebilir: “Yarabbi, kusurlarımızı bağışla; kötülüklerimizi ört...”⁹²⁹ “Ulu tanrımız, takat getiremeyeceğimiz yükü bize yükleme, bizi bağışla, bizi yarlığa, bizi esirge.”⁹³⁰ “‘Yarabbi’ sana, senin merhametine sığınıyoruz... günahlarımızı affet.”⁹³¹ “Affet beni Allahım, az değildir günahım.”⁹³²

Bazı günler ise Allah'ın affediciliğinin arttığı günlerdir. Regaip kandili “Allah'ın bağışlarının çok olduğu bir gecedir.” Berat kandilinde “Peygamberimize inanıp mümin olanların günahları affedileceği müjdelendiği gecedir.”⁹³³ Abdest almak da günah işleyen bedenimizin affedilmesine yardımcı olur. Nitekim Peygamber'in bildirdiğine göre abdest alan bir Müslüman'ın yüzünü yıkarken yüzünün bütün günahları, el ve ayaklarını yıkarken onlarla işlemiş olduğu günahları su damlaları ile birlikte akıp gider, temizlenir.⁹³⁴ Dolayısıyla Müslüman'ın hayatı günahlarının bağışlanmasına vesile olacak fırsatlarla doludur. Hadise göre misafir bile rızkıyla gelir ve “ev sahibinin günahını affa vesile olarak gider.”⁹³⁵

İslam Peygamberi de kendisine ve kendisi üzerinden İslam'a karşı işlenen suçlara karşı her zaman affedici davranmıştır. Hicret sırasında Peygamber'in izini sürenlerden

⁹²⁵ Rıza, *Cumhuriyet Mekteplerine Din Dersleri: Birinci Kitap*, s.12; Artam, Sevin, *a.g.e.*, s.97.

⁹²⁶ Artam, Sevin, *a.g.e.*, s.10.

⁹²⁷ Diyanet İşleri Başkanlığı, *Din Dersleri: İkinci Kitap*, s.11.

⁹²⁸ A. Hilmi, *Türk Çocuğunun Din Kitabı: İlk Mekteplerin Üçüncü Sınıfına Mahsusdur* s.36; Artam, Sevin, *a.g.e.*, s.209.

⁹²⁹ Artam, Sevin, *a.g.e.*, s.83.

⁹³⁰ Artam, Sevin, *a.g.e.*, s.184.

⁹³¹ Hilmi, *a.g.e.*, s.12.

⁹³² Diyanet İşleri Başkanlığı, *Din Dersleri*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1950, s.14. Üzerinde yazan bilgiye göre, bu kitabın eğitmenli ilk okulların son sınıflarında ihtiyarî olarak okutulması Talim ve Terbiye Dairesi tarafından uygun görülmüştür.

⁹³³ Diyanet İşleri Başkanlığı, *a.g.e.*, s.70-71.

⁹³⁴ Artam, Sevin, *a.g.e.*, s.177.

⁹³⁵ Artam, Sevin, *a.g.e.*, s.61.

Sürâka adında bir pehlivan kendisine yetişmiş, tam saldıracağı sırada atının ayakları kuma saplanmış ve çıkamamış, bu vesile ile yaptığı işin kötülüğünü anlayan Sürâka pişman olup Peygamber’den af dilemiştir. Peygamber de kendisini öldürmek isteyen bu azılı düşmanı affetmiş, atının kurtulması için dua etmiştir.⁹³⁶ Mekkeliler kendisine çok eziyet etmiş olmalarına rağmen bu şehri ele geçirdiğinde “hepinizi afv ediyorum”⁹³⁷ demiştir. O vaktiyle kendini öldürmek isteyen, kanına susayan düşmanlarının hepsini affetmiştir.⁹³⁸ İslam Peygamber’inin buradaki yaklaşımı başka bir kitapta özetlenmiş gibidir: “Benim dinim, düşmanların yaptıklarını bile affetmeği hayırlı görür.”⁹³⁹

İslam dinine göre Allah’ın merhameti sonsuzdur. Onun affı yalnız sıradan insanlar için değil elçileri için bile geçerlidir. Allah’ın ilk affı ilk temsilcisinedir. Nitekim Adem ile Havva şeytanın sözüne kanıp Allah’ın buyruklarını unuttukları için cezalandırılmışlar ve yeryüzünün ayrı ayrı yerlerine gönderilmişlerdir. Allah, çok üzülen ve yalvaran Adem’in tövbesini kabul etmiş ve Havva ile buluşmasına izin vermiştir. Yunus Peygamber de tövbesi kabul edilen elçiler arasındadır. Nitekim Yunus Peygamber, Allah’tan izinsiz vazifesi başından ayrıldığı için gemisi yolda kalmış, tövbe etmiş ve Allah tövbesini kabul etmiştir.⁹⁴⁰

Din ders kitaplarında günahın cezasız kalmayacağını anlatmaya çalışan metinlerle de karşılaşılır. Çünkü, “... fenalık eden bir adam da fenalıklarının bir gün mücazatını göreceğine kail olmalıdır.”⁹⁴¹ Dolayısıyla kitaplarda tövbenin günah-af-günah döngüsüne evrilmesini engellemeye çalışan telkinler de bulunur. Nitekim hadise göre “tövbe eden kimse günah etmemiş gibi olur, bir taraftan tövbe diğer taraftan günahında ısrar eden

⁹³⁶ Diyanet İşleri Başkanlığı, *Din Dersleri: Birinci Kitap*, s.31-32.

⁹³⁷ Yusuf Ziya, *İslâm Dini: Üçüncü Sınıf – Birinci Kitap*, Kanâat Kitabhânesi, İstanbul 1927, s.53. Kitabın üzerindeki bilgide Talim ve Terbiye Dairesi’nin 13 Ağustos 1927 tarihli ve 120 numaralı kararıyla ilkmekteplere kabul edildiği yazmaktadır. Kurul kararlarında ise kitabın 24 Ağustos 1927 tarihli ve 134 numaralı kararı ile ilkmekteplerin üçüncü sınıflarına kabul edildiği yazmaktadır. *TTKA, Karar No: 134, Tarih: 24.8.1927.*

⁹³⁸ Abdülbaki, *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri, Sınıf: 3*, s.34.

⁹³⁹ Diyanet İşleri Başkanlığı, *a.g.e.*, s.45.

⁹⁴⁰ Artam, Sevin, *a.g.e.*, s.104, 121-122.

⁹⁴¹ Hilmi, *Türk Çocuğunun Din Kitabı: İlk Mekteplerin Dördüncü Sınıfına Mahsusdur*, s.5.

kimse Allah’la istihza etmiş gibi olur.”⁹⁴² Bunun gibi tövbekârların eski günahları eskisinden daha büyük cezalara çarptırılır.⁹⁴³

Aslında burada karşılaşılan tablo dinin doğasına özgü bir durumun ders kitaplarına yansımış halidir. Nitekim, din birbirlerine zıt gibi görünen değerler sistemine sahip olabilir. Burada önemli olan şey ise, takipçi bu dini değerlere, zaten kendinde var olan motivasyonuna meşruluk kazandırmak amacıyla seçmeci yaklaşabilir.⁹⁴⁴ Tövbe konusu çerçevesinde müminin seçimini etkileyen bu motivasyonun ne olabileceği hakkında şöyle bir soru sorulabilir: Her günahıktan sonra, aynı günah iki kere işlenmiş olsa bile, affedilmeyi kim istemez? Coğrafyamız insanının bu tarz motivasyon ile hareket ettiğini gösteren emarelere rastlamak da mümkündür. Bir romancı ve şairin Anadolu insanı ile ilgili gözlemlerine yansıdığı gibi: “Gündüz oruç, gece kumar; deli gönül cennet umar.”⁹⁴⁵ Hatta atasözlerinin yaşanılan zihniyeti aksettirdiği göz önüne alındığında, toplumun bu affedilme arzusu ile tövbe vasıtasını kendine dayanak yaptığı da söylenebilir: “Her gün günâhkâr, bir gün tövbekâr.”⁹⁴⁶

Dolayısıyla, din ders kitaplarındaki tövbeyi teşvik eden telkinler, çalışma hayatına tesir eden İslam ahlakının istikrarlı bir şekilde takip edilmesi açısından potansiyel bir tehdit oluşturmaktadır. Din eğitimindeki iktisadî gelişmeye olası engeller tartışılacaksa bu bizim konumuz açısından biri din eğitimindeki dünyevî ödüller ise bir diğeri buradaki tövbe meselesidir. Din ders kitaplarında yer alan ve iktisadî gelişmeye engel teşkil etmesi söz konusu olan en önemli ifade nedir gibi bir soru sorulsa sanırım şu cevap verilir: “Yarabbi af ve afiyet isterim.”⁹⁴⁷ Bu çalışmada bu iki mevzu öne çıkarılmıştır. Tabi ki, Weber’in tezi üzerinden çeşitli kavram setleri edinilebilir ve buradaki ders kitapları o doğrultuda değerlendirilebilir.

⁹⁴² Artam, Sevin, *a.g.e.*, s.110.

⁹⁴³ Artam, Sevin, *a.g.e.*, s.114.

⁹⁴⁴ Jo-Ann Tsang, Michael E. McCullough, William T. Hoyt, “Psychometric and Rationalization Accounts of the Religion-Forgiveness Discrepancy”, *Journal of Social Issues*, Volume: 61, Number: 4, 2005, s.786, 796-797.

⁹⁴⁵ Ercan Köksal, “Ahmed Güner Sayar ile Abbas Sayar Üzerine Söyleşi”, *Türk Dili*, Cilt: CIX, Sayı: 763, Temmuz 2015, s.131.

⁹⁴⁶ Şinâsî, Ebüzziyâ, *Durûb-i Emsâl-i Osmâniyye*, Matbaa-i Ebüzziyâ, Kostantiniyye 1302. s.471.

⁹⁴⁷ Artam, Sevin, *a.g.e.*, s.134.

3.9. İKTİSADÎ VAZİFELER, İKTİSADÎ RASYONALİTE VE DİN EĞİTİMİNİN ÖNEMİ

Geriye dönüp bakıldığında Benjamin Franklin'in çalışma hayatına ilişkin öğütlerinin çileci Protestan ahlakının temel düsturlarından oluştuğu görülür. Weber'e göre, modern çalışma hayatı "Hristiyan çileciliğinin ruhu" içerisinden doğmuştur. Aynı ruh Benjamin Franklin'de de bulunmaktadır. Fakat Franklin'in zamanında bu 'ruh', çoktan kaybolmuş dini temel olmadan var olmaktadır.⁹⁴⁸ Bu cümle "Protestan ahlakı" ve "kapitalizmin ruhu" kavramları arasındaki ilişkinin özetidir. Çalışmanın bu bölümünde ilki, ilk bölümdeki Yurt Bilgisi derslerindeki iktisat ahlakı ile de ikincisi ele alınmıştır.

Protestan ahlakı, kapitalizmin ruhuna kendi öz ahlakını aşılamıştır.⁹⁴⁹ Peki Protestan ahlakının ahlak boyutu dinsel dayanağını kaybettiği halde hayatta kalmayı nasıl başarabilmiştir? Kalberg bu serüvene ışık tutan bir senaryo anlatmaktadır. Buna göre, Protestan ahlakının orijinal taşıyıcıları çileci Protestan kilise ve mezhepleridir. Protestan ahlakının değerleri, bu dini kurumlar aracılığıyla farklı bir taşıyıcı gruba, Protestan ailelere yayılmıştır. Bu değerler Protestan ailelerin çocuklarının sosyalizasyonunda kilit bir rol oynamış ve bu sosyalizasyon 'değerlerin sekülerleşmesi' ile beraber gerçekleşmiştir. Protestan ebeveynler çocuklarına ahlaki standartlara göre hareket etmelerini, dolayısıyla hayatlarını metodik bir şekilde organize etmelerini, mesleklerinde gayret ile çalışmalarını, iş hayatının maddi başarılarındaki erdemlere ulaşmalarını, mütevazı bir hayat sürmelerini, tutumlu olmalarını, zamanlarını akıllıca kullanmalarını, güvenilir ve dürüst olmalarını teşvik etmişlerdir. Bu şekilde tüm bu ahlaki ilkeler ve hayat tarzı nesilden nesile aktarılmıştır. Artık bu değerlerin tek taşıyıcısı mezhepler ve kiliseler değil, aileler, okullar ve diğer toplumsal kuruluşlarıdır. Dolayısıyla zamanla dinsel kurumlar güçlerini kaybetse de onların getirmiş olduğu ilkeler varlıklarını devam ettirmişlerdir. Bu ilkelerin oluşturduğu kapitalizmin ruhu, Weber için Protestan çileciliğinin sekülerleşmiş kalıntısıdır.⁹⁵⁰ Disiplinli ve sıkı çalışma azmi, ikincisi için 'ilahi

⁹⁴⁸ Weber, *The Protestant Ethic...*, s.180.

⁹⁴⁹ Max Weber, "The Protestant Sects and the Spirit of Capitalism", *From Max Weber: Essays in Sociology*, Trans.-Edt.: H. H. Gerth, Wright Mills, Oxford University Press, New York 1946, s.321.

⁹⁵⁰ Kalberg, *a.g.m.*, s.xii-xiii, xlv-xlvi.

kurtuluşun', ilki için 'iyi karakterli olmanın' göstergesidir. Çalışkanlık, çileci Protestanlar için dinsel anlam taşıırken, kapitalizmin ruhu için hürmet ve saygınlık demektir.⁹⁵¹

Weber'e göre çalışmanın geleneksel faydacı motivasyonlar ile ilişkisi ilk olarak dinsel alanda kesilmiştir. Fakat dinsel dayanak kayboldukça, geçim ve rahatlık amacı ile ilişkisini kaybetmiş bir çalışma ahlakı, 'çalışma ödevi', 'çalışma vazifesi' olarak modern zamanlara miras kalmıştır.⁹⁵² Çileci Protestanlık'ta çalışma Tanrı içindir; kapitalizmin ruhunda ödevdir.

Dinin nefis hakimiyeti yoluyla faydacı motivasyonları kontrol altına alarak vazife anlayışına ön ayak olabileceği Türk aydın ve eğitimcilerinin de gündemindedir. Nitekim Ziya Gökalp "menfaat" ve "arzu" ile ilişkisini kesmiş bir benliğin ulaştığı vazife bilincini 'gökten' ve 'öte dünyadan' gelen bir ses olarak niteler. Bu denklemin yer aldığı *Vazife* adlı şiiri din ders kitaplarındaki yerini de almıştır:

"O gönlüme arştan inen bir sesdir
Milletimin vicdanına makestir,
Ben askerim, o üstümde kumandan
Baş eğerim her emrine sormadan
Gözlerimi kaparım
Vazifemi yaparım.
Benim hakkım, menfaatim arzum yok,
Vazifem var, başkasına lüzum yok,
Aklım, gönlüm düşünmezler, duyarlar,
Ondan gelen emirlere uyarlar.
Gözlerimi kaparım
Vazifemi yaparım.
Var demezdim bu dünyanın ötesi,
Gelmeseydi vazifenin gür sesi,
Bu ses mutlak maveradan geliyor,
Hak neredeyse ta oradan geliyor.
Gözlerimi kaparım

⁹⁵¹ Kalberg, *a.g.m.*, s.xliv.

⁹⁵² Kalberg, *a.g.m.*, s.xliv.

Vazifemi yaparım.”⁹⁵³

Vazife bilincinin oluşmasının ön koşulu benliğin menfaatçi, nefsanî dürtüleri ile ilişkisini kesmesidir. Din bu kesintiyi ‘anlamlandırma’, ‘gerekçelendirme’ ve bu nedenle ‘kolaylaştırma’ kapasitesine sahip görünmektedir. Dolayısıyla yurt bilgisi kitaplarındaki çalışmanın ve iktisadî hayata tesir eden diğer buyrukların ödev/vazife addedilmesine din ders kitaplarının destek olabileceği anlaşılmaktadır.

Teoriye göre, din derslerinin olası bir diğer desteğini rasyonel iktisadî zihniyetin oluşumu noktasında beklemek mümkündür. Rasyonalite ve irrasyonalite arasındaki sınırları belirginleştirerek dini ikinci kategoride konumlandıran Aydınlanma düşüncesi olmuştur.⁹⁵⁴ Aydınlanma düşünürleri aklın hür olabilmesi için önündeki tüm engellerin yıkılması gerektiğine ve bu engellerin başında da din ve dini müesseseler geldiğine inanmışlardır. Aynı bakış açısı Türk Devrimi’ne de sirayet etmiştir. Türk aydınları Aydınlanma devri rasyonalist düşünürlerin din karşıtı fikirlerini takip etmiş ve kalkınmanın aklın önderliğinde dinden arınma ile gerçekleşeceğine inanmışlardır.⁹⁵⁵ Arınma, devlet düzeyindeki birçok kurumsal düzenlemeyle beraber eğitime de uzanmıştır. Din dersleri 1927’de ortaokulların programından, 1930’ların başında da kent ilkokullarından kaldırılmıştır. Tek parti iktidarının son yıllarında, 19 Şubat 1948 günü ilkokulların 4 ve 5. sınıflarında isteğe bağlı olarak okutulmak üzere yeniden konulması kabul edilmiş, bu karar 15 Şubat 1949’da uygulamaya girmiştir.⁹⁵⁶

Ne var ki, Weber Aydınlanma dönemi mirasına karşı “Batı uygarlığı tarihi içinde ‘rasyonalizasyon’un ana motoru olarak dinin rolünü” öne çıkarmıştır. *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* bu önermesinin merkezinde yer almaktadır.⁹⁵⁷ Modern kapitalist zihniyeti farklı yapan şey, akılcı ilkelerin ekonomik yaşamın tüm kanallarına istisnasız ve

⁹⁵³ Artam, Sevin, *a.g.e.*, s.153.

⁹⁵⁴ Silber, *a.g.m.*, s.103-104.

⁹⁵⁵ Bayram Kodaman, *Cumhuriyet’in Tarihi - Fikrî Temelleri ve Atatürk*, Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları, Isparta 1999, s.137-139; İsmet Giritli, *Bir Ulusal Modernleşme İdeolojisi olarak Atatürkçülük*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2004, s.57-63.

⁹⁵⁶ Mustafa Öcal, “Türkiye’de Din Eğitimi Tarihi Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 12, 2008, s.407; Akyüz, *a.g.e.*, s.349.

⁹⁵⁷ Silber, *a.g.m.*, s.104.

katı bir şekilde yayılmış olmasıdır.⁹⁵⁸ Dinin buradaki rolü, haz ya da gelenekten doğan şiddetli tutkuların kontrol altına alınması ve iktisadî alanda aklın egemenliğine zemin hazırlamasıdır. Kontrol altına alınan nefsanî dürtüler ve geleneksel ilişkilerdir. Aslında nefis hakimiyetinin rasyonel davranışa zemin hazırlayan yönü dönemin eğitimcilerinin de gözünden kaçmamıştır. İkinci Maarif Şûrası'nda konuşan Hasan Ali Yücel şöyle demektedir: “Nefsimize hakimiyetimiz nispetinde eşyanın ve olayların hakikatını kavrayarak onlardan canlı bir sentez, canlı bir bütün yapabiliriz.”⁹⁵⁹ Fakat bu farkındalığa rağmen nefsin belki de en etkili panzehiri sayılabilecek din ve din eğitime dönemin büyük bir bölümünde müfredat programlarında yer verilmemiştir.

Burada hangi din eğitime yer verilmek istenmediğini göz önünde bulundurmak gerekir. Çünkü hatırlanacak olursa, Weber'e göre Batı'nın iktisadî gelişiminin bir nedeni din ise, Doğu'nun iktisadî geriliğinin de bir nedeni dindir. Dinî akideler gelişmeye engel teşkil edecek mahiyette ise söz konusu müdahale yerinde görülebilir. Geriye dönüp bakıldığında dinsel hükümlerde seçmeci olduğu takdirde, ki program yapıcının böyle bir avantajı da bulunmaktadır, Protestan çileciliğini aratmayan bir din eğitimi programının çıkarılması da olası görünmektedir.

⁹⁵⁸ Sombart, *a.g.e.*, s.186.

⁹⁵⁹ *İkinci Maarif Şûrası, 15-21 Şubat 1943*, s.9. Benzer bir şekilde, 1926 baskılı *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye* ders kitabında yer alan “ne zevkimiz, ne menfaatimiz, ne de duygularımız hayatta bize rehber olamaz” ifadesi de aslında nefis hakimiyetinin önemine değinmektedir. Âdil, *a.g.e.* s.29.

SONUÇ

Türkiye halkı bugün modern çalışma ahlakına sahip bir toplum mudur? Sözlü edebiyatın toplum tarafından benimsenmiş ürünleri bu hususta aydınlatıcı olabilir. Aşık Veysel'in *Kara Toprak* adlı türküsünde kendimizden bir şey bulduğumuz sürece modern çalışma ahlakına sahip olduğumuz söylenemez. Aşık Veysel bu türküde güzelleri ne için vefasızlıkla suçlar? Dizelerle hatırlamak gerekirse, güzellerden “ne bir vefa gördüm ne fayda buldum”. Fakat toprak öyle mi? Toprak vefalıdır. Neden? Çünkü “koyun verdi, kuzu verdi, süt verdi, yemek verdi, ekmek verdi, et verdi”, hatta “bir çekirdek verdim, dört bostan verdi”. Bu arada “kazma ile dövmeyince kıt verdi”. Fakat işlendikçe hep bir ihtiyacımızı giderdi.

Bu türkü dolaylı olarak Türk insanının çalışma psikolojisini yansıtmaktadır. Türk insanının gözünde bugün dahi çalışma sağladığı fayda, ya da türkü dilinde ifade etmek gerekirse gösterdiği vefa oranında değerlidir. Kendisi değerli değildir. Eğitimin bu aksaklıktaki payı, varsa, nedir? Bir hocamızın da belirttiği gibi ülkemizde siyasal, sosyal veya ekonomik bir aksaklığın nedeni için önce eğitim değerleri sorgulanır. Bu çalışma da aynı motivasyon ile ele alınmış ve yakın dönemin eğitim değerleri incelenmiştir.

Modern iş insanının özellikleri nelerdir? Ne kadarı Türk çocuğunun değerler eğitiminde yer alır? Öncelikle, modern iş insanının iktisadî verimliliğini artıran bir özelliği eşyayı algılayış şeklidir. İnsan, genellikle, eşyayı ifade ettiği duygusal mana ile algılar. Fakat modern iş insanı eşyayı sayısallaştırır ve verimliliğine göre algılar. Dolayısıyla hesapçıdır. Aynı hesapçılık onun insan ilişkisinde de bulunur. Modern iş insanı diğer insanlar ile duygusal bağlarını koparmıştır. Onları iş sahasındaki verimliliğine göre değerlendirir. Ayrıca tutumludur ve bunu hayat tarzı ile destekler. Aynı zamanda da dürüştür. İş ilişkisini tıkayacak davranışlardan kaçınır, çevresine güven verir. Vaktini de iş açısından iyi değerlendirir.

Bu özelliklerin hepsini yurt bilgisi derslerinde Türk çocuğunun değerler eğitiminde bulmak mümkündür. İlk ve ortaokullardaki defter tutma alışkanlığına yönelik eğitim Türk iş insanının ilk eğitimini oluşturmaktadır. Çünkü defter üzerinde eşya öz anlamını yitirir, ölçülebilir hale gelir ve sayısallaşır. Defter tutmak sayısal bilinç

kazandırır. Bu Türk çocuğunun hesap ve kitap adamı olma yolundaki ilk adımıdır. Bu tavrı insan ilişkilerinde de göstermesi, iktisadi meselelerde hatır ve gönüle yer vermemesi beklenir. Diğer yandan tutumluluğu destekleyen hayat tarzı Türk çocuğunun eğitiminin bir parçasıdır. Çocuklar harçlıklarını biriktirmeye, birikim alışkanlığı elde etmeleri için bankalar yoluyla kumbara edinmeye teşvik edilir. Eğlenceleri, belalı ve temiz eğlenceler olarak kategorize edilir ve masrafsız eğlencelere yönlendirilir. Lüks hayat ve israfi ayıplanır. Güven ve dürüstlük Türk çocuğunun ahlak eğitiminin konuları arasındadır. Dürüstlüğün insanın şerefine olduğu kadar ticaretine de katkıda bulunacağı hatırlatılır. Vakit israfına neden olan tüm kültürel alışkanlıkları da tenkit edilmiştir.

Tüm bunlar modern kapitalizmin ortaya çıkması için modern iş insanının taşıması gereken zorunlu özelliklerdir. Fakat yeterli değildir. Aynı zamanda çalışma ahlakı da taşıması gerekmektedir. Bu çalışmada çalışma ahlakı ile modern çalışma ahlakı kastedilmiştir. Modern çalışma ahlakı ihtiva ettiği çalışma motivasyonu sebebiyle geleneksel çalışma ahlakından ayrılmaktadır. Geleneksel çalışma ahlakında çalışmanın motivasyonu fayda elde etmektir. Burada çalışma kendinde bir değer değildir. Çalışma, geçim ve rahatlık gibi başka bir amaca ulaşmak için yalnızca bir araçtır. İş insanı çalışma hayatının yukarıdaki öğelerini geleneksel çalışma motivasyonu ile benimsediğinde, erdem gibi görünen profili rahatlık elde etmek için izlenen bir ticari zekâ yönteminden ileri gidememektedir. Bu yöntem, hesap zihniyeti kadar, dürüstlük ve mütevazılık da dahildir.

Modern çalışma ahlakında ise çalışma araç değil amaçtır. Burada çalışmanın kendisi değerlidir. Geleneksel bakış açısına nazaran bu bakış açısı ahlakidir. Çünkü modern çalışma ahlakında çalışma bir faydaya vesile olduğu için değil kendisi değerli olduğu için değerlidir. Dolayısıyla bu bakış açısıyla benimsenen hesapçılık, dürüstlük, mütevazılık gibi bahsedilen çalışma hayatının öğeleri bir fayda için izlenen ticari zekâ değil, sorumluluktur. Modern iş insanı ve onun temsil ettiği ekonomik yapı işte bu ahlak ile ortaya çıkmıştır. Çünkü bu çalışma ahlakı ile maddi tatminin çalışma performansı üzerine uyguladığı faydacı kısıtlamalar ortadan kalkmış ve çalışma ödev haline gelmiştir. Modern birikimin zihniyet dünyasındaki temelleri buradadır.

Dolayısıyla son tahlilde yurt bilgisi dersleri değerler eğitimindeki iş ahlakının niteliğini belirleyecek olan çalışma ahlakındaki motivasyonlardır. Dönemin yurt bilgisi kitaplarında bol miktarda çalışma övgüsü bulunmaktadır. Fakat görüldüğü üzere çalışma övgüsü tek başına bir anlam ifade etmemektedir. Çünkü övgü modern çalışma ahlakı çerçevesinde olabildiği gibi geleneksel çalışma ahlakı çerçevesinde de olabilmektedir. Bu açıdan bakıldığında yurt bilgisi ders kitaplarında modern iş insanının ideal değerlerini bulmak mümkündür. Çünkü tam da olması gerektiği gibi çalışma yer yer ahlaki yükümlülük olarak ele alınır.

Fakat resim bundan ibaret değildir. Eğitim dili çalışma performansını artırmak için yer yer de öğrencisinin fayda ve çıkarına seslenir. Bu bazen ekmek, bazen rahattıktır. Çalışma performansının artırılması için çıkarlarına hitap edilen bir toplumun ise çalışmayı kendinde bir değer olarak benimsemesi beklenemez.

Son tahlilde ele alınan dönemin yurt bilgisi derslerindeki değerler eğitiminin niteliği hakkında ne söylenebilir? Bu nitelik olumlu ya da olumsuz tek bir hüküm ile değerlendirilemez. Fakat Türk toplumunda geleneksel menfaatçi çalışma ahlakı sürüp gidiyorsa buna bir katkının buradaki muallaklık olduğu söylenebilir.

Çalışmanın kendinde bir değer haline gelmesi insanın faydacı yönelimlerinin kontrol altına alınması ile ilgilidir. İnsanın faydacı yönelimlerinin kontrol altına alınması ise, Weber'e göre, çileciliği dünya içine taşıyan Protestanlık ile mümkün olmuştur. Çileci hayat tarzı içinde Protestan hayatın tüm faydaları ile ilişkisini kesmiştir. Dünya ile çıkar ilişkisini sonlandırmış Protestan için her dini hüküm ödevdir. Çalışmak ödevdir. Mütevazı hayat tarzı ödevdir. Ödevlerin beklenmedik bir sonucu servettir. Çileci Protestan ona haz ve tutkuları ile yaklaşamaz. Dolayısıyla servet tekrar tekrar iş döngüsüne dahil edilir. Tüm haz ve tutkuların ortadan kalktığı bu ortam emek ve servete akıllıca yaklaşma zemini hazırlamıştır. Dini tutkular bu şekilde farklı bir alanda, ekonomide rasyonelleşmeye neden olmuştur. Weber'in tezinde bu şekilde din ve rasyonalite arasındaki sınır ortadan kalkmıştır. Dünyanın en ileri ekonomisi Amerika Birleşik Devletleri'nin banknotlarında "Tanrı'ya güveniniz" (in God we trust) yazısının yer alması Weber'in iddiasına haklılık payı vermektedir.

Protestan çileciliğinin kültürümüzdeki karşılığının nefis hakimiyetine yer veren İslam ahlakı olduğu söylenebilir. Din ders kitaplarında Müslümanın güzel ahlakı, Peygamberin güzel ahlakı gibi betimlemeler ile yer alır. Ders kitaplarındaki İslam ahlakının çileci Protestanlığı aratmayan hükümleri içerdiği görülmüştür. Fakat din ders kitaplarındaki İslam ahlakının hükümlerini çileci Protestanlığın gerisine düşüren iki etmen göze çarpmaktadır.

Bunlardan biri din ders kitaplarındaki dünyevî ödüllerdir. Burada özellikle çalışma ile nefis hakimiyeti doğrultusunda kesilen çıkarıcı ilişki tekrar gündeme gelir. Daha önce yurt bilgisi ders kitaplarında hem modern çalışma ahlakının hem de geleneksel çalışma ahlakının yer aldığı belirtilmişti. Din ders kitabındaki dünyevi ödüller bu ikiliği besleyecek niteliktedir.

Bir diğer konu İslam ahlakının hükümlerinin ders kitaplarında yer verilen İslam'ın tövbe müessesesi tarafından etkisizleştirilmesidir. Weber günah af günah döngüsünün dinsel hükümlerin içselleştirilmesini engellemiş olabileceğine dikkat çekmektedir. Bu çalışmada onun tövbe kurumuna ilişkin mantıksal çıkarımı toplumsal veriler ile desteklenmeye çalışılmıştır. Tövbenin etkisi göz önüne alındığında din ne kadar mükemmel bir ekonomik yönetmeliğe sahip olursa olsun etkisinin sınırlı kalması söz konusudur. Bu, bugüne kadar kadercilikte aranmış bir tehlikedir.

Bu çalışmanın günümüzün değerler eğitimi için ne gibi önerileri olabilir? Ders kitapları çalışma övgüsüne göre değil çalışma ahlakına göre yeniden ele alınabilir. Değerler eğitimi ile çalışmayı geleneksel hali ile düşünmemizi sağlayan ifadeler toplumsal hafızadan temizlenebilir. Örneğin bu toplumsal hafızada işyeri hala bir 'ekmek teknesi', iş mücadelesi 'ekmek kavgası', geçimlik düzeyin üzerinde hedefleri olanlar için ise çalışmanın amacı 'saraylarda yaşamak/yaşatmaktır'. Yine, din ders kitapları nefis hakimiyeti çerçevesinde gözden geçirilebilir ve onu etkisizleştirecek unsurlar temizlenebilir. Nefis hakimiyeti odaklı bir değerler eğitiminin yalnızca ekonomiye değil aynı zamanda genel olarak toplumsal düzen ve barışa da katkı yapacağı açıktır. Aynı zamanda tövbe vurgusunun azaltılması yalnızca iktisadi dinsel hükümlerin değil, kadına,

çevreye, adalete, hayvana dair koruyucu dinsel hükümlerin etkisizleşmesine de çare olacaktır.

Bu tarz bir güncelleme ve gözden geçirme kültürümüzle de genel olarak çatışmayacaktır. Zaten ders kitaplarında da gösterilmeye çalışıldığı gibi sorun buradaki değerlerin birçoğunun kültürümüzde ve değerler eğitimimizde olmaması değil sistemsiz bir şekilde karşıtlarıyla birlikte yer almasıdır. Fakat tövbe hususunda çeşitli zorluklar ile karşılaşılabilir. Nitekim bağışlanmamanın ihlal eğilimine değil, ihlal tekrarının önlenmesine katkı yaptığına inanların itirazı olacaktır. Fakat mücadelenin buradaki iki grup ile sınırlı kalmaması muhtemeldir. Öncelikle ‘merhametli’ bir Tanrı profilini benimsemiş bir kültürün ‘acımasız’ bir Tanrı profilini kabul etmesi kolay olmayabilir. Başka bir engel siyasi alanda çıkabilir. Dinsel hükümlerin ihlaline olan toleransın düşmesi İslam dininin hoşgörü dini olduğu iddiasını zayıflatacağı ortadadır. İslam dininin hoşgörü dini olduğu savı, Batı’nın İslam’ın bir ‘şiddet dini’ olduğu yönündeki propagandalarına karşı bir savunma mekanizması oluştururken, Müslüman Türk siyaset insanları acımasız bir İslam Tanrısı profilini kabul etmeye ne kadar istekli olacaklardır? Protestan Batı’nın aynı Tanrı profiline sahip olduğu gerçeği de bu değişimin kabullenilmesini kolaylaştırmayabilir. Ayrıca, bağışlamanın ihlal eğilimi getirdiği gerekçesiyle azalacak popülerliğin din ilişkilerinden insan ilişkilerine sıçrama olasılığı karşısında, bağışlama davranışının birçok hastalığın tedavisine olumlu katkı yaptığını belirten bilim insanları da bu değişimi itirazsız kabul etmeyeceklerdir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

(Tarihe göre sıralı)

Talim ve Terbiye Kurulu Arşivi (TTKA), Karar No: 33, Tarih: 26.9.1341.

TTKA, Karar No: 66, Tarih: 8.11.1341.

TTKA, Karar No: 93, Tarih: 2.8.1927.

TTKA, Karar No: 102, Tarih: 4.8.1927.

TTKA, Karar No: 117, Tarih: 10.8.1927.

TTKA, Karar No: 120, Tarih: 13.8.1927.

TTKA, Karar No: 122, Tarih: 15.8.1927.

TTKA, Karar No: 134, Tarih: 24.8.1927.

TTKA, Karar No: 154, Tarih: 15.9.1927.

TTKA, Karar No: 158, Tarih: 17.9.1927.

TTKA, Karar No: 207, Tarih: 7.12.1927.

TTKA, Karar No: 204, Tarih: 8.12.1927.

TTKA, Karar No: 25, Tarih: 7.5.1928.

TTKA, Karar No: 88, Tarih: 23.6.1928.

TTKA, Karar No: 106, Tarih: 10.7.1928.

TTKA, Karar No: 113, Tarih: 11.7.1928.

TTKA, Karar No: 117, Tarih: 16.7.1928.

TTKA, Karar No: 143, Tarih: 7.8.1928.

TTKA, Karar No: 20, Tarih: 28.8.1930.

TTKA, Karar No: 23, Tarih: 1.9.1930.

TTKA, Karar No: 175, Tarih: 8.11.1930.

TTKA, Karar No: 207, Tarih: 10.12.1930.

TTKA, Karar No: 208, Tarih: 10.12.1930.

TTKA, Karar No: 14/5, Tarih: 4.2.1931.

TTKA, Karar No: 95, Tarih: 10.6.1931.

TTKA, Karar No: 6, Tarih: 11.6.1931.

TTKA, Karar No: 34, Tarih: 2.9.1931.

TTKA, Karar No: 149, Tarih: 18.10.1931.

TTKA, Karar No: 178, Tarih: 10.11.1931.

TTKA, Karar No: 182/2, Tarih: 12.11.1931.

TTKA, Karar No: 22, Tarih: 28.1.1932.

TTKA, Karar No: 26, Tarih: 15.2.1932.

TTKA, Karar No: 160, Tarih: 14.9.1932.

TTKA, Karar No: 101, Tarih: 10.5.1933.

TTKA, Karar No: 3, Tarih: 30.7.1933.

TTKA, Karar No: 196, Tarih: 12.9.1933.

TTKA, Sayı: 101, Tarih: 4.8.1939.

TTKA, Sayı: 136, Tarih: 31.10.1939.

TTKA, Sayı: 138, Tarih: 8.8.1940.

TTKA, Sayı: 195, Tarih: 29.5.1942.

TTKA, Sayı: 347, Tarih: 5.11.1943.

TTKA, Sayı: 348, Tarih: 5.11.1943.

TTKA, Sayı: 410, Tarih: 19,10,1947.

TTKA, Sayı: 53, Tarih: 5.4.1948.

TTKA, Sayı: 5, Tarih: 27.1.1949.

TTKA, Sayı: 42, Tarih: 28.5.1949.

2. Kitaplar:

1340 Tarihli Orta Mektep ve Lise Müfredat Programlarına Zeyl, Devlet Matbaası, İstanbul 1927.

ABDÜLBAKİ Muallim, *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri*, Sınıf: 3, Tefeyyüz Kitapanesi, İstanbul 1930-1931.

_____, *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri*, Sınıf: 4, Tefeyyüz Kitaphanesi, İstanbul 1929.

_____, *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri*: Sınıf: 5, Tefeyyüz Kitaphanesi, İstanbul 1929.

_____, *Yurd Bilgisi: Sınıf 4*, Türk Neşriyat Yurdu, İstanbul 1927-1928.

_____, *Yurd Bilgisi: Sınıf 5*, Türk Neşriyat Yurdu, İstanbul 1927-1928.

ADAİR-TOTTEFF, Christopher, *Fundamental Concepts in Max Weber's Sociology of Religion*, Palgrave Macmillan, New York 2015.

ÂDİL, Muslihiddin, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye: İlk Mekteb – Dördüncü Sınıf*, Kitabhâne-i Hilmi, İstanbul 1926

_____, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye: İlk Mekteb – Beşinci Sınıf*, Kitabhâne-i Hilmi, İstanbul 1926.

AFET, *Vatandaş İçin Medenî Bilgiler I. Kitap*, Devlet Matbaası, İstanbul 1931.

_____, *Vatandaş için Medenî Bilgiler Kitap I*, Milliyet Matbaası, İstanbul 1930.

AHMAD, Feroz, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Çev.: Yavuz Alogan, Sarmal Yayınevi, İstanbul Ekim 1995.

AHMED, Refik, *İlk Mekteblere Yurd Bilgisi: Dördüncü Sınıf*, Sühûlet Kütübhânesi, İstanbul 1928-1929.

_____, *Yurd Bilgisi: İlk Mekteblerin Beşinci Sınıfına Mahsusdur*, Sebat Matbaası, İstanbul 1927.

AİSOPOS, *Masallar*, Çev.: Nurullah Ataç, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1945.

AKGÜNDÜZ, Murat, *Osmanlı Medreseleri: XIX. Asır*, Beyan Yayınları, İstanbul 2004.

AKYÜZ, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi: M.Ö. 1000 – M.S. 2007*, Pegem Yayıncılık, Ankara 2007.

ARTAM, Nurettin, Nurettin Sevin, *Müslüman Çocuğunun Kitabı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1948.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Haz.: Ali Sevim, İzzet Öztoprak, M. Akif Tural, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2006.

Atatürkçülük: Atatürk'ün Görüş ve Direktifleri, Birinci Kitap, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1998.

ATAY, Falih Rıfkı, *Çankaya*, Pozitif Yayınları, İstanbul Ağustos 2021.

AVCIOĞLU, Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni: Dün-Bugün-Yarın*, Birinci Kitap, Tekin Yayınevi, İstanbul 1976.

AYAS, Nevzad, *Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi: Kuruluşlar ve Tarihçeler*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1948.

Benjamin Franklin: Selections from autobiography, Poor Richard's Almanac, Advice to a Young Tradesman, The Whistle, Necessary Hints to Those That Would Be Rich, Motion for Prayers, Selected Letters, Edt.: Bliss Perry, Doubleday & McClure Co., New York 1898.

Birinci Maarif Şûrası, 17-29 Temmuz 1939, T.C. Maarif Vekilliği.

BONSELS, Valdemar, *Arı Maya ve Başından Geçenler*, Çev.: Nihat Âdil, Maarif Vekâleti, İstanbul 1932.

BORATAV, Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, İmge Kitabevi, Ankara 2005.

_____, *Türkiye’de Devletçilik*, İmge Kitabevi, Ankara Şubat 2006.

CAMPBELL, James, *Recovering Benjamin Franklin: An Exploration of a Life of Science and Service*, Open Court, Chicago, La Salle 1999.

CEM, İsmail, *Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi*, Cem Yayınevi, İstanbul 1970.

CEVAD, Ahmed, *Musâhabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye, İnsâniye: Devre-i Ülâ İkinci Sene*, Kütübhâne-i İslâm ve Askeri, 1339.

CHAPMAN, S. D., *The Cotton Industry in the Industrial Revolution*, Macmillan Education, Basingstoke 1987.

CİCİOĞLU, Hasan, *Türkiye Cumhuriyeti’nde İlk ve Ortaöğretim*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, Ankara 1985.

CLARK, Gregory, *A Farewell to Alms: A Brief Economic History of the World*, Princeton University Press, Princeton 2007.

COSER, Lewis A., *Masters of Sociological Thought: Ideas in Historical and Social Context*, Harcourt Brace Jovanovich, New York 1977.

CRAGG, Wesley, *The Practice of Punishment: Towards a Theory of Restorative Justice*, Routledge, London, New York 1992.

Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve M. Eğ. Bakanlarının Millî Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçleri I, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1946.

Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve M. Eğ. Bakanlarının Millî Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçleri II, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1946.

ÇELEBİOĞLU, Âmil, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1988.

DERMAN, Joshua Derman, *Max Weber in Politics and Social Thought: From Charisma to Canonization*, Cambridge University Press, Cambridge 2012.

Diyanet İşleri Başkanlığı, *Din Dersleri: Birinci Kitap*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1949.

_____, *Din Dersleri: İkinci Kitap*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1949.

DOWD, Douglas, *Capitalism and Its Economics: A Critical History*, Pluto Press, London 2000.

Dördüncü Millî Eğitim Şûrası, 22-31 Ağustos 1949, T.C. Millî Eğitim Bakanlığı.

EKELUND Jr., Robert B. Ekelund, Robert F. Hébert, Robert D. Tollison, *The Marketplace of Christianity*, The MIT Presss, Cambridge 2006.

EMİN, Mehmed, *Malûmât-ı Vataniye*, İstanbul, Kanâat Kitabhânesi, 1926.

ERGİN, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, Cilt: 5, Eser Matbaası, İstanbul 1977.

ERMAT, Bedia, Kemal Ermat, *Yurt Bilgisi Dersleri: IV. Sınıf*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1945.

_____, *Yurt Bilgisi Dersleri: V. Sınıf*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

Flinn, Frank K., *Encyclopedia of Catholicism*, Facts on File, New York 2007.

FREEMAN, Chris, Francisco Louçã, *As Time Goes By: From Industrial Revolutions to the Information Revolution*, Oxford University Press, New York 2002.

Friedrich Nietzsche, *On the Genealogy of Morality*, Edt.: Keith Ansell-Pearson, Trans.: Carol Diethe, Cambridge University Press, New York 2007.

FUAD, Orhan, *Malûmât-ı Vataniye ve Musâhabât-ı Ahlâkiye: Dördüncü Sınıf*, Kanâat Kitabhânesi, İstanbul 1928.

_____, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye: Beşinci Sınıf*, İkdâm Matbaası, İstanbul 1924.

FULBERTH, Georg, *Kapitalizmin Kısa Tarihi*, Çev.: Sadık Usta, Yordam Kitap, İstanbul Ekim 2018.

GİRİTLİ, İsmet, *Bir Ulusal Modernleşme İdeolojisi olarak Atatürkçülük*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2004.

GOEHRING, James E., *Ascetics, Society, and the Desert*, Trinity Press International, Harrisburg 1999.

GÖLPINARLI, Muallim, Abdülbaki, *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri*, Kaynak Yayınları, İstanbul Haziran 2020.

HAKKI, İsmail, *Din Dersleri*, Kitabhâne-i Hilmi, İstanbul 1341.

_____, *Gençlere Din Dersleri*, Hilmi Kitabevi, İstanbul 1947.

Harmless, William, *Desert Christians: An Introduction to the Literature of Early Monasticism*, Oxford University Press, New York 2004.

HİLMİ, A., *Türk Çocuğunun Din Kitabı, İlk Mekteblerin Beşinci Sınıfına Mahsusdur*, Kitabhâne-i Hilmi, İstanbul 1928.

_____, *Türk Çocuğunun Din Kitabı: İlk Mekteblerin Dördüncü Sınıfına Mahsusdur*, Kitabhâne-i Hilmi, İstanbul 1928.

_____, *Türk Çocuğunun Din Kitabı: İlk Mekteblerin Üçüncü Sınıfına Mahsusdur*, Kitabhâne-i Hilmi, İstanbul 1928.

HOBSBAWM, Eric, *Devrim Çağı: 1789-1848*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2003.

_____, *Sermaye Çağı: 1848-1875*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2003.

HOLTON, R. J., *The Transition from Feudalism to Capitalism*, Macmillan Education, New York 1985.

İlkokul Programı, Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı, İstanbul 1936.

ISAACSON Walter, *Benjamin Franklin*, Çev.: İsmail Hakkı Yılmaz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.

İkinci Maarif Şûrası, 15-21 Şubat 1943, T.C. Maarif Vekilliği.

İlk Mektebler Müfredat Programı, Matbaa-i Amire, İstanbul 1340.

İlk Mekteblerin Müfredat Programı, Milli Matbaa, İstanbul 1926.

İlk Okul Programı, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1948.

İNAN, Afet, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Haz: Arı İnan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.

KÂMÎ, Ali, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye: İlk Mekteb – Dördüncü Sınıf*, Kitabhâne-i Hilmi, 1926.

_____, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye: İlk Mekteb – Beşinci Sınıf*, Kitabhâne-i Hilmi, 1926.

_____, *Yurd Bilgisi: İlk Mekteb – Dördüncü Sınıf*, Kitabhâne-i Hilmi, 1927-1928.

_____, *Yurt Bilgisi: İlk mektep – Beşinci Sınıf*, Hilmi Kitaphanesi, İstanbul 1931-1932.

_____, *Yurt Bilgisi: İlk mektep Üçüncü Sınıf*, Hilmi Kitaphanesi, İstanbul 1930.

KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri, *Ankara*, Yay. Haz.: Atilla Özkırımlı, İletişim Yayınları 1987.

KEPENEK, Yakup, Nurhan Yentürk, *Türkiye Ekonomisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2001.

KEYNES, John Maynard, *The Economic Consequences of the Peace*, Penguin Books, New York 1988.

KLEPPER, Michael, Robert Gunther, *En Zengin 100 Amerikalı: Benjamin Franklin'den Bill Gates'e En Zengin Amerikalılar*, Çev.: Burcu Çekmece, Aksoy Yayıncılık, İstanbul 1999.

KOÇER, Hasan Ali, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991.

KODAMAN, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.

_____, *Cumhuriyet'in Tarihî - Fikrî Temelleri ve Atatürk*, Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları, Isparta 1999.

KOLIOPOULOS, John S., Thanos M. Veremis, *Modern Greece: A History since 1921*, Wiley-Blackwell, West Sussex 2010.

LAWRENCE, C. H., *Medieval Monasticism*, Routledge, London, New York 2015.

Lise Birinci Devre Müfredat Programı, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1340.

M. Ali Rıza, *Cumhuriyet Mekteplerine Din Dersleri: Birinci Kitap*, Türk Neşriyat Yurdu, İstanbul 1929.

_____, *Cumhuriyet Mekteplerine Din Dersleri: İkinci Kitap*, Türk Neşriyat Yurdu, İstanbul 1930.

_____, *Cumhuriyet Mekteplerine Din Dersleri: Üçüncü Kitap*, Türk Neşriyat Yurdu, İstanbul 1930.

Max Weber and Islam, Edt.: Toby E. Huff, Wolfgang Schluchter, Transaction Publishers, New Bruswick, London 1999.

McNEILL, William H., *Dünya Tarihi*, Çev.: Alâeddin Şenel, İmge Kitabevi, Ankara 2002.

MUHTAR, Ahmed, *Mektebliler İçin Şen Şarkılar*, Devlet Matbaası, İstanbul 1928.

NEUMARK, Fritz, *Boğaziçine Sığınanlar*, Çev.: Şefik Alp Bahadır, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1982.

NOLAN, Patrick, Gerhard Lenski, *Human Societies: An Introduction to Macrosociology*, Paradigm Publishers, Boulder 2009.

NURİ, Celâl, *Vatandaşlık (Yurt Bilgisi): İlk Mekteplerin 4. Sınıfları için*, İleri Kütüphanesi, İstanbul.

_____, *Vatandaşlık (Yurt Bilgisi): İlk Mekteplerin 5. Sınıfları için*, İleri Kütüphanesi, İstanbul.

O'BRIEN, George, *An Essay on the Economic Effects of the Reformation*, Ihs Press, Norfolk, VA 2003.

Orta Okul Programı, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1949.

Ortamektep Müfredat Programı, Devlet Matbaası, İstanbul 1931.

Ortaokul Programı, Devlet Basımevi, İstanbul 1938.

ÖKÇÜN, A. Gündüz, *Türkiye İktisat Kongresi 1923 – İzmir: Haberler – Belgeler – Yorumlar*, Sermaye Piyasası Kurulu, Ankara 1997.

ÖZTÜRK, Yaşar Nuri, *Surelerin İniş Sırasına Göre Kur'an-ı Kerim Meali*, Yeni Boyut, İstanbul 2022.

PARSONS, Talcott, *The Structure of Social Action*, The Free Press, Glencoe, Illinois 1949.

RADKAU, Joachim, *Max Weber: A Biography*, Trans.: Patrick Camiller, Polity Press, Cambridge 2009.

RECEP, *Vatandaş için Medeni Bilgiler II. Kitap*, Devlet Matbaası, İstanbul 1931.

RINGER, Fritz, *Max Weber: An Intellectual Biography*, The University of Chicago Press, Chicago 2004.

RITZER, George, *Sociological Theory*, McGraw-Hill, New York 2011.

RODINSON, Maxime, *İslâmiyet ve Kapitalizm*, Çev.: Orhan Suda, Gün Yayınları, İstanbul 1969.

ROGERS, Braubaker, *The Limits of Rationality: An Essay on the Social and Moral Thought of Max Weber*, Routledge, London, New York 1991.

RONA, Tarık Emin, *Yurtbilgisi Dersleri: IV. Sınıf*, Maarif Matbaası, İstanbul 1941.

_____, *Yurtbilgisi Dersleri: V. Sınıf*, Maarif Matbaası, İstanbul 1939.

SADULLAH, Midhat, Ali Rıdvan, *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye: Dördüncü Sınıf*, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul 1340.

_____, *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye: Beşinci Sınıf*, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul 1926.

SADULLAH, Midhat, *Resimli Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Medeniye: Devre-i Âliye İkinci Sene*, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul 1339-1923.

_____, *Resimli Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Medeniye: Devre-i Mutavassıta İkinci Sene*, İkdâm Matbaası, İstanbul 1339-1923.

_____, *Resimli Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Medeniye: Devre-i Ülâ İkinci Sene*, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul 1339-1923.

_____, *Yurd Bilgisi: Dördüncü Sınıf*, Hilâl Matbaası, İstanbul 1927-1928.

_____, *Yeni Yurt Bilgisi: Sınıf 3*, Türk Kitapçılığı Limitet Sosyetesı, İstanbul 1935-1936.

SAKAOĞLU, Necdet, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.

SANDELIN, Bo, Hans-Michael Trautwein, Richard Wundrak, *A Short History of Economic Thought*, Routledge, London, New York 2014.

SAYAR, Ahmed Güner, *İktisat Metodolojisi ve Düşünce Tarihi Yazıları*, Ötüken, İstanbul, Kasım 2011.

_____, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Ekonomik, Kültürel ve Devlet Felsefesine Ait Değişmeler*, Ötüken, İstanbul 2008.

SCHUMPETER, Joseph A., *History of Economic Analysis*, George Allen & Unwin LTD, London 1955.

SELİK, Mehmet, *100 Soruda İktisadî Doktrinler Tarihi*, Gerçek Yayınevi, 1988.

SEVİNÇ, Kâzım, *Türk Yavrularına Yurt Bilgisi: Sınıf 4*, Ekspres Matbaası, İstanbul 1931.

_____, *Türk Yavrularına Yurt Bilgisi: Sınıf 5*, Ekspres Matbaası, İstanbul 1931.

SOMBART, Werner, *Burjuva*, Çev.: Oğuz Adanır, Doğu Batı Yayınları, Ankara Mart 2008.

_____, *Yahudiler ve Modern Kapitalizm*, Çev.: Sabri Gürses, Küre Yayınları, İstanbul 2016.

STROLL, A.A., A. A. Long, V. J. Bourke, R. Campbell, *Etik Kuramları*, Der.-Çev.: Mehmet Türkeri, Lotus, İstanbul Ekim 2019.

SWEDBERG, Richard, *Max Weber and the Idea of Economic Sociology*, Princeton University Press, Princeton/New Jersey 2000.

ŞİNÂSÎ, Ebüzziyâ, *Durûb-i Emsâl-i Osmâniyye*, Matbaa-i Ebüzziyâ, Kostantiniyye 1302.

TABB, William K., *Reconstructing Political Economy: The Great Divide in Economic Thought*, Routledge, London, New York 2002.

TAŞKIRAN, Tezer, *Türk Ahlâkının İlkeleri: İlk Okulların IV. ve V. Sınıfları Yurt Bilgisi Kitaplarına Ek Olarak Yayınlanmıştır*, Maarif Matbaası, İstanbul 1943.

_____, *Türk Ahlâkının İlkeleri: Orta Okulların II ve III. Sınıfları Yurt Bilgisi Kitaplarına Ek Olarak Yayınlanmıştır*, Maarif Matbaası, İstanbul 1943.

_____, *Yurt Bilgisi I (Ortaokul Kitapları)*, Maarif Matbaası, İstanbul 1939.

_____, *Yurt Bilgisi II (Ortaokul Kitapları)*, Maarif Matbaası, İstanbul 1941.

TEZEL, Yahya S., *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

The Encyclopedia of Protestantism, Edt.: Hans J. Hillerbrand, Volume: 1, Routledge, New York 2004.

TİMUR, Taner, *Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.

TOPRAK, Zafer, *Türkiye’de Milli İktisat: 1908-1918*, Doğan Kitap, İstanbul Aralık 2012.

Tuckness, Alex, John M. Parrish. *The Decline of Mercy in Public Life*, Cambridge University Press, Cambridge 2014.

TURNER, Bryan S., *Max Weber ve İslam: Eleştirel Bir Yaklaşım*, Çev.: Yasin Aktay, Vadi Yayınları, Ankara 1991.

TÜRKCAN, Ergun, *Dünya’da ve Türkiye’de Bilim, Teknoloji ve Politika*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul Ocak 2009.

Üçüncü Millî Eğitim Şûrası, 2-10 Aralık 1946, T.C. Millî Eğitim Bakanlığı.

ÜLGENER, Sabri F., *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, Derin Yayınları, İstanbul 2006.

_____, *Tarihte Darlık Buhranları*, Derin Yayınları, İstanbul 2006.

_____, *Zihniyet, Aydınlar ve İzmler*, Derin Yayınları, İstanbul 2006.

_____, *Zihniyet ve Din: İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri iktisat Ahlâkı*, Derin Yayınları, İstanbul 2006.

ÜSTEL, Füsun, “*Makbul Vatandaş’ın Peşinde: II. Meşrutiyet’ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*”, İletişim, İstanbul 2014.

VEBLEN, Thorstein, *The Theory of Business Enterprise*, Charles Scribner's Son, New York 1915.

WALLERSTEIN, Immanuel, *Tarihsel Kapitalizm*, Metis Yayınları, Çev.: Necmiye Alpay, İstanbul 1992.

WEBER, Marianne, *Max Weber: A Biography*, Trans.-Edt.: Harry Zohn, Routledge, New York 2017.

WEBER, Max, *Ancient Judaism*, Trans.-Edt.: Hans H. Gerth and Don Martindale, George Allen & Unwin Ltd, London 1952.

_____, *Economy and Society*, Edt.: Guenther Roth, Claus Wittich, Volume: 1, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London 1978.

_____, *General Economic History*, Trans.: Frank H. Knight, The Free Press, Glencoe, Illinois 1950.

_____, *Religion of China*, Trans.-Edt.: Hans H. Gerth, The Free Press, New York 1968.

_____, *The Methodology of the Social Sciences*, Trans.-Edt.: Edward A. Shils, Henry A. Finch, The Free Press, Glencoe, Illinois 1949.

_____, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, Trans.: Talcott Parsons, Charles Scribner’s Sons, New York 1930.

_____, *The Rational and Social Foundations of Music*, Trans.-Edt.: Don Martindale, Johannes Riedel, Gertrude Neuwirth, Southern Illinois University Press 1958.

_____, *The Religion of India*, Trans.-Edt.: Hans H. Gerth, Don Martindale, The Free Press, Glencoe, Illinois 1958.

- WHIMSTER Sam, *Understanding Weber*, Rotledge, London, New York 2007.
- WHITMAN, James Q., *Harsh Justice: Criminal Punishment and the Widening Divide between America and Europe*, Oxford University Press, New York 2005.
- WIESNER-HANKS, Merry E., *Erken Modern Dönemde Avrupa 1450-1789*, Çev.: Hamit Çalışkan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.
- WITTEK, Paul, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu*, Çev.: Fatmagül Berktaş, Pencere Yayınları, İstanbul 1995.
- WOODRUFF, William, *Modern Dünya Tarihi*, Çev.: Hale Vardar, Arda Vardar, Pozitif Yayınları, İstanbul 2006.
- Yurt Bilgisi: İlkemektep Kitapları: IV. Sınıf*, Türk Kitapçılığı Limitet Şirketi, İstanbul 1933.
- Yurt Bilgisi: İlkemektep Kitapları: V. Sınıf*, Türk Kitapçılığı Limitet Şirketi, İstanbul 1934.
- YÜCEL, Hasan Âli, *Türkiye'de Ortaöğretim*, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara 1994.
- ZEHR, Howard, *Changing Lenses: A New Focus for Crime and Justice*, Herald Press, Scottdale, PA 1990.
- ZERNOVA, Margarita, *Restorative Justice: Ideals and Realities*, Ashgate Publishing Limited, Aldershot 2007.
- ZİYA, Mehmed, *Hasenât*, Kitabhâne-i Hilmi, İstanbul 1342.
- ZİYA, Yusuf, *İslâm Dini: Beşinci Sınıf – Üçüncü Kitap*, Kanâat Kitabhânesi, İstanbul 1927.
- _____, *İslâm Dini: Dördüncü Sınıf – İkinci Kitap*, Kanâat Kitabhânesi, İstanbul 1927.
- _____, *İslâm Dini: Üçüncü Sınıf – Birinci Kitap*, Kanâat Kitabhânesi, İstanbul 1927.

3. Makaleler:

ALPAY, Şahin, “‘Çözölme Devri Zihniyeti’ ve ‘Zihniyet ve Din’ Adlı Eserleri Üzerine Sabri Ülgener’le Sohbet”, *Makaleler*, Yay. Haz.: Ahmed Güner Sayar, Derin Yayınları, İstanbul, 2006, ss.657-665.

ANHEGGER, Robert, “Türk Edebiyatında Ağustosböceği ile Karınca Hikâyesi”, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt: IX, 1951, ss.73-94.

ANTONIO, Robert J., “William H. Swatos Jr. and Lutz Kaelber, The Protestant Ethic Turns 100: Essays on the Centenary of the Weber Thesis (Boulder, CO: Paradigm Publishers, 2005) pp. xxxii, 233, \$27.95 (Paperback), ISBN 1-59451-098-9.”, *Journal of the History of Economic Thought*, Volume: 29, Number: 3, 2007, ss.398-402.

BARBALET, Jack, “Max Weber and Judaism: An Insight into Methodology of The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism”, *Max Weber Studies*, Volume: 5.2/6.1, Max Weber and the Spirit of Modern Capitalism – 100 Years On, July 2005 / January 2006, ss.51-67.

BARKAN, Ömer Lütfi, “Prof. Dr. Sabri F. Ülgener: İktisadî İnhitat Tarihimizin Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri. (Başlangıçtan 18. Asır Sonlarına Kadar Fikir ve San’at Tarihi Boyunca Akislerle Umumî Bir Tahlil Denemesi). İstanbul 1951. 212 Sahife, İktisat Fakültesi Neşriyatından, No. 55.”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 12, Sayı: 3-4, 1951, ss.162-173.

BAŞBAYRAKTAR, Taşkın, Mine, “Türk Ceza Hukukunda Af Kurumu”, *Yargıtay Dergisi*, Cilt: 30, Sayı: 3, Temmuz 2004, ss.223-254.

BOROBIO, Dionisio, “Sacramental Forgiveness of Sins”, Trans.: Dinah Livingstone, *Forgiveness*, Edt.: Casiano Floristán, Christian Duquoc, Marcus Lefébure, T. & T. Clark LTD, Edinburgh 1986, ss.95-112.

BRADY, Robert A., “Industrial Policy”, *The Journal of Economic History*, Volume: 3, December 1943, ss.108-123.

BRESSER-PEREIRA, Luiz Carlos, "Two Methods and the Hard Core of Economics", *Journal of Post Keynesian Economics*, Volume: 31, Number: 3, Spring 2009, ss.493-522.

CARRUTHERS, Bruce G., Wendy Nelson Espeland, "Accounting for Rationality: Double-Entry Bookkeeping and the Rhetoric of Economic Rationality", *American Journal of Sociology*, Volume: 97, Number: 1, July 1991, ss.31-69.

CHEADLE, Alyssa C. D., Loren L. Toussaint, "Forgiveness and Physical Health in Healty Populations", *Forgiveness and Health: Scientific Evidence and Theories Relating Forgiveness to Better Health*, Edt.: Loren L. Toussaint, Everett L. Worthington, Jr., David R. Williams, Springer, New York 2015, ss.91-106.

CHIAPELLO, Eve, "Accounting and the Birth of the Notion of Capitalism", *Critical Perspectives on Accounting*, Volume: 18, Issue: 3, 2007, ss.263-296.

CHIROT, Daniel, "The Rise of the West", *American Sociological Review*, Volume: 50, April 1985, ss.181-195.

CLARK, Gregory, "The Industrial Revolution", *Handbook of Economic Growth*, Volume: 2, 2014, ss.217-262.

DA SILVA, Anthony, "Through Nonviolence to Truth: Gandhi's Vision of Reconciliation", *Forgiveness and Reconciliation: Religion, Public Policy, & Conflict Transformation*, Edt.: Raymond G. Helmick, S.J., Rodney L. Petersen, Templeton Foundation Press, Philadelphia, London 2002, ss. 305-327.

DIEHL, Carl, "The Life and Work of Max Weber", *The Quarterly Journal of Economics*, Volume: 38, Number: 1, November 1923, ss.87-107.

DOĞRU, Bülent, "Orta ve Doğu Avrupa Ülkeleri AB'ye Girerek Üretim ve Finans Kapitalizminde İlerleme Kaydettiler Mi?" *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 4, 2013, ss.607-624.

DUPRE, John, Regenia Gagnier, "A Brief History of Work", *Journal of Economic Issues*, Volume: XXX, Number: 2, June, 1996, ss.553-559.

EKELUND, Jr., Robert B., Robert F Hébert, Robert D. Tollison, “The Economics of Sin and Redemption: Purgatory as a Market-Pull Innovation”, *Journal of Economic Behavior and Organization*, Volume: 19, 1992, ss.1-15.

ELLIOTT, Barbara, “Forgiveness Interventions to Promote Physical Health”, *Forgiveness and Health: Scientific Evidence and Theories Relating Forgiveness to Better Health*, Edt.: Loren L. Toussaint, Everett L. Worthington, Jr., David R. Williams, Springer, New York 2015, ss.271-285.

ENGERMAN, Stanley L., “Max Weber as Economist and Economic Historian”, *The Cambridge Companion to Weber*, Edt.: Stephen Turner, Cambridge University Press, Cambridge 2000, ss.256-271.

ENRIGHT, Robert D., Suzanne Freedman, Julio Rique, “The Psychology of Interpersonal Forgiveness”, *Exploring Forgiveness*, Edt.: Robert D. Enright, Joanna North, The University of Wisconsin Press, Madison, 1998, ss.46-62.

ERTÜZÜN, Tefik, “Prof. Ülgener’in İktisadi Kalkınma Yaklaşımı”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 43, Prof. Dr. S. F. Ülgener’e Armağan, 1987, ss. 13-25.

FITZGIBBONS, Richard, “Anger and the Healing Power of Forgiveness: A Psychiatrist’s View”, *Exploring Forgiveness*, Edt.: Robert D. Enright, Joanna North, The University of Wisconsin Press, Madison 1998, ss.63-74.

FRIEDBERG, Jennifer P., Hillary Lewin Tuvia, Rose Cha, “Forgiveness and Health in Patient Populations”, *Forgiveness and Health: Scientific Evidence and Theories Relating Forgiveness to Better Health*, Edt.: Loren L. Toussaint, Everett L. Worthington, Jr., David R. Williams, Springer, New York 2015, ss.107-121.

FULLERTON, Kemper, “Calvinism and Capitalism”, *Harvard Theological Review*, Volume: XXI, Number: 3, July 1928, ss.163-195.

FURNHAM, Adrian, “The Protestant Work Ethic and Attitudes Towards Unemployment”, *Journal of Occupational Psychology*, Volume: 55, Issue: 4, December 1982, ss.277-285.

GERTH, H. H., C. Wright Mills, "Introduction", *From Max Weber: Essays in Sociology*, Trans.-Edt.: H. H. Gerth, C. Wright Mills, Oxford University Press, New York 1946, ss.1-74.

GEVGİLİLİ, Ali, "Türkiye’de Kapitalizmin Gelişmesi ve Sosyal Sınıflar", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, Sayı: 24, 1972, ss.45-95.

GIDDENS, Anthony, "Introduction", *The Protestant Ethic and The Spirit of Capitalism*, Routledge, London, New York 2005 ss.VII-XXIV.

GRIFFIN, Brandon J., Everett L. Worthington, Jr., Caroline R. Lavelock, Nathaniel G. Wade, William T. Hoyt, "Forgiveness and Mental Health", *Forgiveness and Health: Scientific Evidence and Theories Relating Forgiveness to Better Health*, Edt.: Loren L. Toussaint, Everett L. Worthington, Jr., David R. Williams, Springer, New York 2015, ss.77-90.

HALL, Robert E., Charles I. Jones, "Why Do Some Countries Produce So Much More Output Per Worker Than Others" *Quarterly Journal of Economics*, Volume: 114, Number: 1, Feb. 1999, ss.83-116.

HANSEN, Niles M., "The Protestant Ethic as a General Precondition for Economic Development", *The Canadian Journal of Economics and Political Science*, Volume: 29, Number. 4, Nov., 1963, ss.462-474.

HAYES, Hennessey, Tara Renae McGee, Michael Cerruto, "Explaining Continuity and Change in Offending Behaviour after a Restorative Justice Conference", *Current Issues in Criminal Justice*, Volume: 23, Number: 2, ss.127-143.

HOFFMANN, Dieter, "II: Through the Western Part of the City: Charlottenburg", *The Physical Tourist*, Edt.: John S. Rigden, Roger H. Stuewer, Birkhäuser Verlag AG, Berlin 2009, ss.91-110.

IANNACCONE, Laurence R., "Religious Markets and the Economics of Religion", *Social Compass*, Volume: 39, Issue: 1, 1992, ss.123-131.

İLTEBER, H., “Bildirmeler: Türkiyede İçtimaî Siyaset Meseleleri”, *İş*, Cilt: 5, Sayı: 18, 1939, ss.115-117.

JOHNSTONE, Gerry, “The Agendas of the Restorative Justice Movement”, *Restorative Justice: From Theory to Practice*, Edt.: Holly Ventura Miller, Emerald JAI, Bingley, UK 2008, ss. 59-79.

KAELBER, Lutz, “Max Weber’s Protestant Ethic in the 21st Century”, *International Journal of Politics, Culture and Society*, Volume: 16, Number: 1, Fall, 2002, ss.133-146.

KALBERG, Stephen, “Introduction to the Protestant Ethic”, *The Protestant Ethic & The Spirit of Capitalism*, Trans.: Stephen Kalberg, Routledge, London, New York 2012, s.xi-lxxvi.

_____, “Max Weber’s Types of Rationality: Cornerstones for the Analysis of Rationalization Processes in History”, *The American Journal of Sociology*, Volume: 85, Number: 5, March 1980, ss.1145-1179.

KESSLER, Prof. Dr., “Türkiyenin İçtimaî Siyaset Meseleleri”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Çev.: Orhan Tuna, Sayı: 1, 1939, ss.138-166.

KÖKSAL, Ercan, “Ahmed Güner Sayar ile Abbas Sayar Üzerine Söyleşi”, *Türk Dili*, Cilt: CIX, Sayı: 763, Temmuz 2015, ss.127-135.

LAVELOCK, Caroline R., Daniel J. Snipes, Brandon J. Griffin, Everett L. Worthington, Jr., Don E. Davis, Joshua N. Hook, Eric G. Benotsch, James Ritter, “A Conceptual Model of Forgiveness and Health”, *Forgiveness and Health: Scientific Evidence and Theories Relating Forgiveness to Better Health*, Edt.: Loren L. Toussaint, Everett L. Worthington, Jr., David R. Williams, Springer, New York 2015, ss.29-42.

LEHMANN, Hartmut, “Ascetic Protestantism and Economic Rationalism: Max Weber Revisited after Two Generations”, *Harvard Theological Review*, Volume: 80, Issue: 03, July 1987, ss.307-320.

_____, “The Rise of Capitalism: Weber versus Sombart”, *Weber's Protestant Ethic: Origins, Evidence, Contexts*, Edt.: Hartmut Lehmann, Guenther Roth, Cambridge University Press, Cambridge 1993, ss.195-208.

LENGER, Friedrich, “Ethics and Economics in the Work of Werner Sombart”, *Methodology of the Social Sciences, Ethics, and Economics in the Newer Historical School: From Max Weber and Rickert to Sombart and Rothacker*, Edt.: Peter Koslowski, Springer, Berlin-Heidelberg 1997, ss.147-163.

LEVINE, Donald N., “Rationality and Freedom: Weber and Beyond”, *Sociological Inquiry*, Volume: 51, Number: 1, 1981, ss.5-25.

LÉVY, René, “Pardons and Amnesties as Policy Instruments in Contemporary France”, *Crime and Justice*, Volume: 36, Number: 1, 2007, ss.551-590.

LITVINE, Alexis D., “The Industrious Revolution, the Industriousness Discourse, and the Development of Modern Economies”, *The Historical Journal*, Volume: 57, Issue: 2, June 2014, ss.531-570.

MARTINDALE, Don, Johannes Riedel, “Introduction: Max Weber’s Sociology of Music”, *The Rational and Social Foundations of Music*, Trans.-Edt.: Don Martindale, Johannes Riedel, Gertrude Neuwirth, Southern Illinois University Press, 1958, ss.XI-LII.

MCCULLOUGH, Michael E., Frank D. Fincham, Jo-Ann Tsang, “Forgiveness, Forbearance, and Time: The Temporal Unfolding of Transgression-Related Interpersonal Motivations”, *Journal of Personality and Social Psychology*, Volume: 84, Number: 3, 2003, ss.540-557.

MCCULLOUGH, Michael E., Giacomo Bono, Lindsey M. Root, “Religion and Forgiveness”, *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality*, Edt.: Raymond F. Paloutzian, Crystal L. Park, The Guilford Press, New York 2005, ss.394-411.

McNULTY, James K., “Forgiveness in Marriage: Putting the Benefits Into Context”, *Journal of Family Psychology*, Volume: 22, Number: 1, 2008, ss.171-175.

_____, “Forgiveness Increases the Likelihood of Subsequent Partner Transgressions in Marriage”, *Journal of Family Psychology*, Volume: 24, Number: 6, 2010, ss.787-790.

_____, “The Dark Side of Forgiveness: The Tendency to Forgive Predicts Continued Psychological and Physical Aggression in Marriage”, *Personality and Social Psychology Bulletin*, Volume: 37, Number: 6, 2011, ss.770-783.

MEMİOĞLU, A. Zeki, “İmparatorluktan Cumhuriyete İlk Öğretimimiz”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 21, Erzurum 2003, ss.241-252.

MILLER, Holly Ventura, “Introduction”, *Restorative Justice: From Theory to Practice*, Edt.: Holly Ventura Miller, Emerald JAI, Bingley, UK 2008, ss.IX-XIII.

MOMMSEN, Wolfgang J., “From Agrarian Capitalism to the ‘Spirit’ of Modern Capitalism: Max Weber’s Approaches to the Protestant Ethic”, *Max Weber Studies*, Volume: 5.2/6.1, Max Weber and the Spirit of Modern Capitalism- 100 Years On, July 2005 / January 2006, ss.185-203.

MONTEFIORE, C. G., “Rabbinic Conceptions of Repentance”, *The Jewish Quarterly Review*, Volume: 16, Number: 2, Jan, 1904, ss.209-257.

OĞUZKAN, Turhan, “Orta Dereceli Genel Öğretim Kurumlarının Gelişmesi” *Cumhuriyet Döneminde Eğitim*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, ss.281-313.

OZICK, Cynthia, “The Symposium”, *The Sunflower: On the Possibilities and Limits of Forgiveness*, Edt.: Harry James Cargas, Bonny V. Fetterman, Shocken Books, New York 1997, ss.213-220.

ÖCAL, Mustafa, “Türkiye’de Din Eğitimi Tarihi Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 12, 2008, ss.399-430.

ÖZARSLAN, Selim, “Allah’a Yöneliş Bilincini Tazeleme: Tövbe”, *Diyanet*, Sayı: 336, Aralık 2018, ss.20-23.

ÖZEKEN, Ahmet Ali, “İstihsal Cephesinde Tasarruf: Türkiye Devlet Sanayiinin Rasyonalizasyon Problemlerine Bir Bakış”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 4, Sayı: 2, 1943, ss.127-147.

ÖZVEREN, Eyüp, “A Hundred Years of German Connection in Turkish Economic Thought: Historismus and Otherwise” *The German Historical School and European Economic Thought*, Edt.: Jose Luis Cardoso, Michalis Psalidopoulos, Routledge, London, New York 2016, ss.149-166.

PARSONS, Talcott, “Translator’s Preface”, *The Protestant Ethic and The Spirit of Capitalism*, Trans.: Talcott Parsons, Charles Scribner’s Sons, New York 1930, ss.IX-XI.

PEETERS, Evert, Leen Van Molle, Kaat Wils, “Modern Asceticism: A Historical Exploration”, *Beyond Pleasure: Cultures of Modern Asceticism*, Edt.: Evert Peeters, Leen Van Molle, Kaat Wils, Berghahn, New York 2011 ss.1-18.

PELTONEN, Matti, “The Weber Thesis and Economic Historians”, *Max Weber Studies*, Volume: 8, Number: 1 January 2008, ss.79-98.

PERSKY, Joseph, “The Ethology of *Homo Economicus*”, *Journal of Economic Perspectives*, Volume: 9, Number: 2, Spring 1995, ss.221-231.

PHILPOTT, Daniel, “The Justice of Forgiveness”, *Journal of Religious Ethics*, Volume: 41, Number: 3, 2013 ss.400-416.

ROTH, Guenther, “Global Capitalism and Multi-Ethnicity: Max Weber Then and Now”, *The Cambridge Companion to Weber*, Edt.: Stephen Turner, Cambridge University Press, Cambridge 2000, ss.117-130.

_____, “Introduction”, *Weber’s Protestant Ethic: Origins, Evidence, Contexts*, Edt.: Hartmut Lehmann, Guenther Roth, Cambridge University Press, New York 1995, ss.1-24.

_____, “Max Weber: Family History, Economic Policy, Exchange Reform”, *International Journal of Politics, Culture and Society*, Volume: 15, Number: 3, Spring 2002, ss.509-520.

_____, “The Young Max Weber: Anglo-American Religious Influences and Protestant Social Reform in Germany”, *International Journal of Politics, Culture and Society*, Volume: 10, Number: 4, 1997, ss.659-671.

RÜSTOW, Alexander, “Devrimizin Vazife ve İş Adamının Mazisi ve İstikbali”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 5, Sayı: 1-4, 1945, ss.131-157.

SARC, Ömer Celal, “S. F. Ülgener’in Kişiliği ve Eseri Hakkında”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 43, Prof. Dr. S. F. Ülgener’e Armağan, 1987, ss.1-2.

SAYAR, Ahmed Güner, “Sabri F. Ülgener (1911-1983): Türk İktisatçı ve Sosyoloğu”, *Ülgener Yazıları*, Derin Yayınları, İstanbul 2006, ss.9-16.

_____, “1923’ten 2000’e Cumhuriyet Dönemi Türk Ekonomisi”, *Osmanlı’dan 21. Yüzyıla Ekonomik, Kültürel ve Devlet Felsefesine Ait Değişmeler*, Ötüken, İstanbul 2003, s.229-249.

_____, “Prof. Dr. Sabri F. Ülgener Hayatı ve Eserlerine Dair Özet Bir Sergileme”, *İş Ahlakı Dergisi*, Cilt:1, Sayı:1, 2008, ss.123-136.

_____, “Sabri F. Ülgener (1911-1983)”, *Ülgener Yazıları*, Derin Yayınları, İstanbul 2006, ss.7-8.

SEYDİOĞULLARI, İbrahim H., “Türkiye’de Ceza Afları: Ankara’da Af Konulu Alan Araştırması”, *Polis Bilimleri Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 3-4, 2006, ss.1-28.

SILBER, Ilana Friedrich, “Monasticism and the ‘Protestant Ethic’: Asceticism, Rationality and Wealth in the Medieval West”, *The British Journal of Sociology*, Volume: 44, Number: 1, March 1993, ss.103-123.

SMAELE, Henk de, “Asceticism in Modern Social Thought”, *Beyond Pleasure: Cultures of Modern Asceticism*, Edt.: Evert Peeters, Leen Van Molle, Kaat Wils, Berghahn, New York 2011 ss.106-120.

STEENKAMP Petrus L., “Protestant Ethic: Contributing Towards a Meaningful Workplace”, *HTS Theological Studies*, Volume: 69, Number: 1, April 2013, ss.1-11.

Sukidi, "Max Weber's Remarks on Islam: The Protestant Ethic among Muslim Puritans", *Islam and Christian – Muslim Relations*, Volume: 17, Number: 2, April 2006, ss.195-205.

SULLIVAN, Dennis, Larry Tifft, "Restorative Justice Processes and Practices", *Handbook of Restorative Justice: A Global Perspective*, Edt.: Dennis Sullivan, Larry Tifft, Routledge, London, New York 2006, ss.17-21.

SWEDBERG, Richard, Mark Granovetter, "Introduction", *The Sociology of Economic Life*, Edt.: Mark Granovetter, Richard Swedberg, Westview Press, Boulder 1992, ss.1-26.

ŞAFAK, Yakup, "Mevlânâ'ya Atfedilen 'Yine Gel...' Rubâîsine Dair", *Tasavvuf*, Sayı: 24, Temmuz-Aralık 2009, ss.75-80.

TENBRUCK, Friedrich H., "The Problem of Thematic Unity in the Works of Max Weber", *The British Journal of Sociology*, Volume: 31, Number: 3, 1980, ss.316-351.

THOMAS, Peter, "Being Max Weber", *New Left Review*, 41, Sept-Oct 2006, ss.147-158.

THOMSON, Ross, "Primitive Capitalist Accumulation", *Marxian Economics*, Edt.: John Eatwell, Murray Milgate, Peter Newman, Palgrave Macmillan, London 1990, ss.313-320.

TOPALLI, Volkan, Timothy Brezina, Mindy Bernhardt, "With God on My Side: The Paradoxical Relationship between Religious Belief and Criminality among Hardcore Street Offenders", *Theoretical Criminology*, Volume: 17, Number: 1, 2012, ss.49-69.

TOPALOĞLU, Bekir, "Tövbe" *İslam Ansiklopedisi*, Cilt:41, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2012, ss.279-283.

TOPRAK, Zafer, "Balkan Yenilgisi, Kimlik Sorunu ve Averof Zırhlısı", *Osmanlı Donanmasının Seyir Defteri: Gemiler, Efsaneler, Denizciler*, Edt.: Ekrem Işın, Pera Müzesi Yayınları, İstanbul 2009, ss.76-87.

TSANG, Jo-Ann, Michael E. McCullough, William T. Hoyt, "Psychometric and Rationalization Accounts of the Religion-Forgiveness Discrepancy", *Journal of Social Issues*, Volume: 61, Number: 4, 2005, ss.785-805.

TUNA, Orhan, “Prof. Dr. Sabri F. Ülgener ve İki Eseri”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 43, Prof. Dr. S. F. Ülgener’e Armağan, 1987, ss.3-12.

TURNER, Bryan S., “İslam, capitalism and the Weber Theses”, *The British Journal of Sociology*, Volume: 61, Issue: s1, January – 2010, ss.147-160.

ÜLGENER, Sabri F., ““Gösteriş Maksadiyle İstihlak’ Meselesi ve Türkiye’nin İktisadi Gelişme ve Kalkınmasındaki Zararlı Tesirleri”, *Makaleler*, Yay. Haz.: Ahmed Güner Sayar, Derin Yayınları, İstanbul 2006, ss.186-191.

_____, “Alexander Rüstow: Bir Fikir ve Aksiyon İnsanının Arkasından”, *Makaleler*, Yay. Haz.: Ahmed Güner Sayar, Derin Yayınları, İstanbul 2006, ss.289-298.

_____, “Dünden Bugüne İktisat ve İşletmecilik: Kuruluş ve Çevre Şartlarına Toplu Bir Bakış”, *Makaleler*, Yay. Haz.: Ahmed Güner Sayar, Derin Yayınları, İstanbul 2006, ss.666-675.

_____, “Gelenekçi Bir Toplumun İktisadî Kıymetler ve Zihniyet Meseleleri”, *Makaleler*, Yay. Haz.: Ahmed Güner Sayar, Derin Yayınları, İstanbul 2006, ss.299-312.

_____, “İktisadî Hayatta Zihniyetin Rolü ve Tezâhürleri”, *Makaleler*, Yay. Haz.: Ahmed Güner Sayar, Derin Yayınları, İstanbul 2006, ss.19-53.

_____, “İktisadî Yenilenmemizin Zihniyet Muhasebesi”, *Makaleler*, Yay. Haz.: Ahmed Güner Sayar, Derin Yayınları, İstanbul 2006, ss.254-268.

_____, “İslâm Hukuk ve Ahlak Kaynaklarında İktisat Siyaseti Meseleleri”, *Makaleler*, Yay. Haz.: Ahmed Güner Sayar, Derin Yayınları, İstanbul 2006, ss.78-112.

WEBER, Max, “Religious Rejections of the World and Their Directions”, *From Max Weber: Essays in Sociology*, Trans.-Edt.: H. H. Gerth, Wright Mills, Oxford University Press, New York 1946, s.323-359.

_____, “Science as a Vocation”, *From Max Weber: Essays in Sociology*, Trans.-Edt.: H. H. Gerth, Wright Mills, Oxford University Press, New York 1946, ss.129-156.

_____, “The National State and Economic Policy”, Trans.: Ben Fowkes, *Reading Weber*, Edt.: Keith Tribe, Routledge, London, New York 1989, ss.188-209.

_____, “The Protestant Sects and the Spirit of Capitalism”, *From Max Weber: Essays in Sociology*, Trans.-Edt.: H. H. Gerth, Wright Mills, Oxford University Press, New York 1946, ss.302-322.

_____, “Weber’s Second Reply to Rachfahl, 1910”, Trans.: Austin Harrington, Mary Shields, *The Protestant Ethic Debate: Max Weber’s Replies to his Critics, 1907-1910*, Edt.: David J. Chalcraft, Austin Harrington, Liverpool University Press, Liverpool 2001, ss.93-132.

WITVLIET, Charlotte van Oyen, Thomas E. Ludwig, Kelly L. Vander Laan, “Granting Forgiveness or Harboring Grudges: Implications for Emotion, Physiology, and Health”, *Psychological Science*, Volume: 12, Number: 2, March 2001, ss.117-123.

WOLF-GAZO, Ernest, “Weber and Islam”, *ISIM Review* 16, Autumn – 2005, Leiden, ss.44-45.

WOOD, H. G., “The Influence of the Reformation on Ideas Concerning Wealth and Property”, *Property: Its Duties and Rights*, Macmillan and Co., Limited, London 1913, ss.133-167.

WORTHINGTON, Jr., Everett L., “Initial Questions About the Art and Science of Forgiving”, *Handbook of Forgiveness*, Edt.: Everett L. Worthington, Jr, Routledge, New York 2005, ss.1-13.

YANG, C. K., “Introduction”, *The Religion of China*, The Free Press, New York 1968, ss.XIII-XLIII.

YÖRÜK, Ahmet, “Prof. Dr. Sabri F. Ülgener”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 43, Prof. Dr. S. F. Ülgener’e Armağan, 1987, ss.XV-XXIV.

4. Diğer Kaynaklar:

Forum, Bildiri ve Notlar

The World’s Muslims: Unity and Diversity, The PEW Forum on Religion & Public Life, PEW Research Center, Washington 2012.

Türk Hukukunda ve Karşılaştırmalı Hukukta Af Sorunu Sempozyumu, Ed.: Serap Keskin-Kızıroğlu, 1. Basım, Okan Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2011.

YOUNG, Cristobal, “Religion and Economic Growth in Western Europe: 1500-2000”, *Stanford University Working Paper*, August 2009.

Tezler

KUMBALI, Serhat, *Modern Türkiye’nin İnşasında Ahlak Eğitimi: 1943 İkinci Maarif Şûrası*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla 2016.

İnternet

AKTAN, Sertaç, “Kilogramın Yeni Tanımı Nasıl? Eskisinden Neden Vazgeçildi?”, *Euronews*, Erişim adresi: <https://tr.euronews.com/2018/11/18/metrolojide-heyecan-verici-gelisme-kilogram-tanimi-degisiyor>, Erişim tarihi: 21.03.2022.

ÇARKOĞLU, Ali, Ersin Kalaycıoğlu, “Türkiye’de Dindarlık: Uluslararası Bir Karşılaştırma”, *İstanbul Politikalar Merkezi*, 2009, ss.1-43, Erişim Adresi: https://research.sabanciuniv.edu/id/eprint/14014/1/Rapor_Dindarlik.pdf, Erişim Tarihi: 23 Şubat 2023.

İPEK, Sinan, “Kilogramın Tanımı Neden Değişti?”, *Matematiksel*, Erişim adresi: <https://www.matematiksel.org/kilogramin-tanimi-yarin-degisiyor>, Erişim tarihi: 21.03.2022.

KNEE, Jonathan A., “Jacob Fugger and the Renaissance Superrich”, *The New York Times*, July 30 2015, Erişim adresi: <https://www.nytimes.com/2015/07/31/business/dealbook/jacob-fugger-and-the-renaissance-superrich.html>, Erişim tarihi: 3.12.2020.

MAURIN, Eric, Aurelie Ouss, “Sentence Reductions and Recidivism: Lessons from the Bastille Day Quasi Experiment”, *IZA Discussion Paper*, No. 3990, February 2009, Erişim adresi: <http://ftp.iza.org/dp3990.pdf>, Erişim tarihi: 25.04.2020.

OCAK, Mahir E., “Kilogramın Tanımı Değişmek Üzere”, *Tübitak: Bilim Genç*, Erişim adresi: <https://bilimgenc.tubitak.gov.tr/makale/kilogramin-tanimi-degismek-uzere>, Erişim tarihi: 21.03.2022.

Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı 1928 Yılı Kurul Kararları Fihristi, Erişim adresi: https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2020_02/21155933_fihrist_1928.pdf, Erişim tarihi: 15.9.2020.

Gazeteler

“23 Nisan ve Çocuk Bayramları”, *Cumhuriyet*, 24 Nisan 1933, s.6.

EK 1: İNCELENEN DERS KİTAPLARI LİSTESİ

1	Ahmed Cevad, <i>Musâhabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye, İnsâniye: Devre-i Ülâ İkinci Sene</i> , Kütübhâne-i İslâm ve Askeri 1339.
2	Midhat Sadullah, <i>Resimli Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Medeniye: Devre-i Âliye İkinci Sene</i> , Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul 1339-1923.
3	Midhat Sadullah, <i>Resimli Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Medeniye: Devre-i Mutavassıta İkinci Sene</i> , İkdâm Matbaası, İstanbul 1339-1923.
4	Midhat Sadullah, <i>Resimli Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Medeniye: Devre-i Ülâ İkinci Sene</i> , Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul 1339-1923.
5	Midhat Sadullah, Ali Rıdvan, <i>Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye: Dördüncü Sınıf</i> , Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul 1340.
6	Orhan Fuad, <i>Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye: Beşinci Sınıf</i> , İkdâm Matbaası, İstanbul 1924.
7	İsmail Hakkı, <i>Din Dersleri</i> , Kitabhâne-i Hilmi, İstanbul 1341.
8	Mehmed Ziya, <i>Hasenât</i> , Kitabhâne-i Hilmi, İstanbul 1342.
9	Ali Kâmi, <i>Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye: İlk Mekteb – Dördüncü Sınıf</i> , Kitabhâne-i Hilmi, 1926.
10	Ali Kâmi, <i>Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye: İlk Mekteb – Beşinci Sınıf</i> , Kitabhâne-i Hilmi, 1926.
11	Mehmed Emin, <i>Malûmât-ı Vataniye</i> , Kanâat Kitabhânesi, İstanbul 1926.
12	Midhat Sadullah, Ali Rıdvan, <i>Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye: Beşinci Sınıf</i> , Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul 1926.
13	Muslihiddin Âdil, <i>Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye: İlk Mekteb – Dördüncü Sınıf</i> , Kitabhâne-i Hilmi, İstanbul 1926.
14	Muslihiddin Âdil, <i>Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye: İlk Mekteb – Beşinci Sınıf</i> , Kitabhâne-i Hilmi, İstanbul 1926.
15	Refik Ahmed, <i>Yurd Bilgisi: İlk Mekteplerin Beşinci Sınıfına Mahsusdur</i> , Sebat Matbaası, İstanbul 1927.
16	Yusuf Ziya, <i>İslâm Dini: Üçüncü Sınıf – Birinci Kitap</i> , Kanâat Kitabhânesi, İstanbul 1927.
17	Yusuf Ziya, <i>İslâm Dini: Dördüncü Sınıf – İkinci Kitap</i> , Kanâat Kitabhânesi, İstanbul 1927.
18	Yusuf Ziya, <i>İslâm Dini: Beşinci Sınıf – Üçüncü Kitap</i> , Kanâat Kitabhânesi, İstanbul 1927.
19	Ali Kâmi, <i>Yurd Bilgisi: İlk Mekteb – Dördüncü Sınıf</i> , Kitabhâne-i Hilmi, 1927-1928.
20	Midhat Sadullah, <i>Yurd Bilgisi: Dördüncü Sınıf</i> , Hilâl Matbaası, İstanbul 1927-1928.
21	Muallim Abdülbaki, <i>Yurd Bilgisi: Sınıf 4</i> , Türk Neşriyat Yurdu, İstanbul 1927-1928.
22	Muallim Abdülbaki, <i>Yurd Bilgisi: Sınıf 5</i> , Türk Neşriyat Yurdu, İstanbul 1927-1928.

23	A. Hilmi, <i>Türk Çocuğunun Din Kitabı: İlk Mekteblerin Üçüncü Sınıfına Mahsusdur</i> , Kitabhâne-i Hilmi, İstanbul 1928.
24	A. Hilmi, <i>Türk Çocuğunun Din Kitabı: İlk Mekteblerin Dördüncü Sınıfına Mahsusdur</i> , Kitabhâne-i Hilmi, İstanbul 1928.
25	A. Hilmi, <i>Türk Çocuğunun Din Kitabı, İlk Mekteblerin Beşinci Sınıfına Mahsusdur</i> , Kitabhâne-i Hilmi, İstanbul 1928.
26	Orhan Fuad, <i>Malûmât-ı Vataniye ve Musâhabât-ı Ahlâkiye: Dördüncü Sınıf</i> , Kanâat Kitabhânesi, İstanbul 1928.
27	Refik Ahmed, <i>İlk Mekteblere Yurd Bilgisi: Dördüncü Sınıf</i> , Sühûlet Kütübhânesi, İstanbul 1928-1929.
28	M. Ali Rıza, <i>Cumhuriyet Mekteplerine Din Dersleri: Birinci Kitap</i> , Türk Neşriyat Yurdu, İstanbul 1929.
29	Muallim Abdülbaki, <i>Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri, Sınıf: 4</i> , Tefeyyüz Kitaphanesi, İstanbul 1929.
30	Muallim Abdülbaki, <i>Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri: Sınıf: 5</i> , Tefeyyüz Kitaphanesi, İstanbul 1929.
31	Ali Kâmi, <i>Yurt Bilgisi: İlk mektep Üçüncü Sınıf</i> , Hilmi Kitaphanesi, İstanbul 1930.
32	M. Ali Rıza, <i>Cumhuriyet Mekteplerine Din Dersleri: İkinci Kitap</i> , Türk Neşriyat Yurdu, İstanbul 1930.
33	M. Ali Rıza, <i>Cumhuriyet Mekteplerine Din Dersleri: Üçüncü Kitap</i> , Türk Neşriyat Yurdu, İstanbul 1930.
34	Muallim Abdülbaki, <i>Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri, Sınıf: 3</i> , Tefeyyüz Kitaphanesi, İstanbul 1930-1931.
35	Afet, <i>Vatandaş İçin Medenî Bilgiler I. Kitap</i> , Devlet Matbaası, İstanbul 1931.
36	Kâzım Sevinç, <i>Türk Yavrularına Yurt Bilgisi: Sınıf 4</i> , Ekspres Matbaası, İstanbul 1931.
37	Kâzım Sevinç, <i>Türk Yavrularına Yurt Bilgisi: Sınıf 5</i> , Ekspres Matbaası, İstanbul 1931.
38	Recep, <i>Vatandaş için Medeni Bilgiler II. Kitap</i> , Devlet Matbaası, İstanbul 1931.
39	Ali Kâmi, <i>Yurt Bilgisi: İlk mektep – Beşinci Sınıf</i> , Hilmi Kitaphanesi, İstanbul 1931-1932.
40	<i>Yurt Bilgisi: İlk mektep Kitapları: IV. Sınıf</i> , Türk Kitapçılığı Limitet Şirketi, İstanbul 1933.
41	<i>Yurt Bilgisi: İlk mektep Kitapları: V. Sınıf</i> , Türk Kitapçılığı Limitet Şirketi, İstanbul 1934.
42	Mithat Sadullah, <i>Yeni Yurt Bilgisi: Sınıf 3</i> , Türk Kitapçılığı Limitet Sosyetesii, İstanbul 1935-1936.
43	Tarık Emin Rona, <i>Yurtbilgisi Dersleri: V. Sınıf</i> , Maarif Matbaası, İstanbul 1939.
44	Tezer Taşkıran, <i>Yurt Bilgisi I (Ortaokul Kitapları)</i> , Maarif Matbaası, İstanbul 1939.

45	Tarık Emin Rona, <i>Yurtbilgisi Dersleri: IV. Sınıf</i> , Maarif Matbaası, İstanbul 1941.
46	Tezer Taşkıran, <i>Yurt Bilgisi II (Ortaokul Kitapları)</i> , Maarif Matbaası, İstanbul 1941.
47	Tezer Taşkıran, <i>Türk Ahlâkının İlkeleri: İlk Okulların IV. ve V. Sınıfları Yurt Bilgisi Kitaplarına Ek Olarak Yayınlanmıştır</i> , Maarif Matbaası, İstanbul 1943.
48	Tezer Taşkıran, <i>Türk Ahlâkının İlkeleri: Orta Okulların II ve III. Sınıfları Yurt Bilgisi Kitaplarına Ek Olarak Yayınlanmıştır</i> , Maarif Matbaası, İstanbul 1943.
49	Bedia Ermat, Kemal Ermat, <i>Yurt Bilgisi Dersleri: IV. Sınıf</i> , Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1945.
50	Nurettin Artam, Nurettin Sevin, <i>Müslüman Çocuğunun Kitabı</i> , Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1948.
51	Diyanet İşleri Başkanlığı, <i>Din Dersleri: Birinci Kitap</i> , Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1949.
52	Diyanet İşleri Başkanlığı, <i>Din Dersleri: İkinci Kitap</i> , Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1949.
53	Diyanet İşleri Başkanlığı, <i>Din Dersleri</i> , Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1950.
54	Bedia Ermat, Kemal Ermat, <i>Yurt Bilgisi Dersleri: V. Sınıf</i> , Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
55	Celâl Nuri, <i>Vatandaşlık (Yurt Bilgisi): İlk Mekteplerin 4. Sınıfları için</i> , İleri Kütüphanesi, İstanbul.
56	Celâl Nuri, <i>Vatandaşlık (Yurt Bilgisi): İlk Mekteplerin 5. Sınıfları için</i> , İleri Kütüphanesi, İstanbul.

EK 2: İNCELENEN MÜFREDAT PROGRAMLARI LİSTESİ

1	<i>İlk Mektebler Müfredat Programı</i> , Matbaa-i Amire, İstanbul 1340.
2	<i>Lise Birinci Devre Müfredat Programı</i> , Matbaa-i Âmire, İstanbul 1340.
3	<i>İlk Mekteblerin Müfredat Programı</i> , Milli Matbaa, İstanbul 1926.
4	<i>1340 Tarihli Orta Mektep ve Lise Müfredat Programlarına Zeyl</i> , Devlet Matbaası, İstanbul 1927.
5	<i>Ortamektep Müfredat Programı</i> , Devlet Matbaası, İstanbul 1931.
6	<i>İlkokul Programı</i> , Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı, İstanbul 1936.
7	<i>Ortaokul Programı</i> , Devlet Basımevi, İstanbul 1938.
8	<i>İlk Okul Programı</i> , Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1948.
9	<i>Orta Okul Programı</i> , Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1949.